

Розділ перший

ЗВІДНИК

Дванадцять років

Батько жартома, а може, і всерйоз часом зазначав, що я не його дитина.

– Ну скажи, – питав він у матері, весело поблискуючи зубами, – хіба може так бути, щоб у мого хлопця ані жоднісінької моєї риски? Його не підмінили в лікарні?

Мати подібних жартів не любила. Стояла біля плити в позі девотки і ображено копилила губу. Я цих батькових жартів не любив тим паче. Але він казав правду: я не був схожий на нього абсолютно! Він високий, гарний, у нього довгообразе обличчя, прямий ніс, а очі волошкові. На голові в нього трохи розпатлана кучерява кучма, яка раз у місяць підстригалася. Бороди й вусів він не носив; борода, на його думку, робить людину старою й неохайною, а вуса мали б бути руді, а він не терпів рудих і рудого.

Мій батько завзятий танцюрист, ходить у ансамбль при Будинку народної творчості. Біля матері про той ансамбль говорити не можна, бо вона синіє, зеленіє, починає труситися, а тоді їй під руку не підлазь. Так емоційно ставитися до батькового захоплення танцями вона має підстави, але мені батько-танцюрист подобався; я ходив кілька разів на концерти в Зелений театр у парку, де він виступав. Носивсь у гопаку по сцені так пристрасно, так палали його очі. Такий ставав надихнутий – ніздрі тонкого носа роздimalися, обличчя, покрите плівкою поту, лисніло, вуста всміхалися. Я сидів десь у куточку, втискаючись у дерев'яну лаву, малий, негарний, з мавпячою пичкою, я – Мавпа за вуличною кличкою, і мені було дивно: невже й справді цей красень,

довкола голови якого літає чуприна, оцей високий, стрімкий, летючий чоловік справді мій батько? Довкола нього вихрилися жіночки й дівчата в поліських народних костюмах, побіч танцювали інші чоловіки, завзято виломуючи колінця, але ніхто не міг дорівнятися до мого батька, ніхто не літав на сцені стрімкіше і ні в кого не було таких чітких і злагоджених рухів. Я в ці хвилини любив батька найбільше, але це була любов більше схожа на заздрість. І справді, часто міркував я, до болю в очах удивляючись у сцену, де миготіло барвисте вбрання, чому я не такий, як він? Чому я не можу знімати бурі оплесків, сяяти отак очима і так захоплено всміхатися?

Я чекав, поки батько перевдягнеться, біля чорного ходу, притулившись спиною до величезної акації, і мене на тлі цієї акації й видно не було. З дверей чорного ходу вивалювалися танцюристи, вони й не помічали мене, жваво й збуджено розмовляли і проносили повз мене свою силу, запал, лискучі усмішки, жарти, веселі очі, гарні обличчя – де їм було помітити щось мале й зелене, притулене до чорного стовбура акації, та й чому мали б виявляти до того нікчемного інтерес? Не раз і не двічі стояв я на тому місці і завжди думав: а батько мене помітить? Батько мене помічав. Підходив, клав руку на голову, і та рука опалювала мені маківку – ще був розпалений після танцю.

– Ходімо! – казав, а коли ми рушали, брав мене за руку. Я вже був великий хлопець, і мені соромно ставало, що він бере мене за руку, але чи міг я проти того під ту хвилю протестувати?

– Хто тобі сказав, що сьогодні виступаю? – питав часом батько.

– Ти, – брехав я сміливо, адже чудово знав його звичку забувати те, що казав раніше.

Дивився на мене згори вниз, ніби в чомусь підозрював.

– Хіба не радий, що я тебе зустрів? – питав я, підводячи до нього лице.

– Аякже, радий, – казав без ентузіазму батько. – Як я сьогодні танцював?

– Чудово, – гордо відповідав я. – Ніхто не танцює, як ти!..

Батько розцвітав. Дивну, дитячу мав вдачу: потребував, щоб його хвалили. Мати ж не хвалила його ніколи; часом мені здавалося, що саме це й було основною причиною їхніх непорозумінь.

Ота коротка розмова, що я її виклав, відбулася не в тому році, про який оповідаю, а пізніше і мала свій підтекст. Батько запрошував мене на концерти у виняткових випадках, а на репетиції то й ніколи; про ті концерти повідомляла мені мати і не тільки повідомляла, але й вимагала повернутися додому разом із ним. Цим самим знайшла дійовий спосіб перевіряти, чи й справді батько на концерті. Моя місія, отже, не була шляхетна: я ставав нібито материним вивідачем, проти чого все в мені протестувало, але й відмовитися від такої місії я не міг: одне те, що після кожної "операції" мати совала мені в руки щось лакітне – проти тих подачок я міг би протистояти, бо виходило, ніби вона купує мої послуги, але не бачив у тому протистоянні рації, та й натура моя була квола супроти лакіток. Друге, мені самому складало приємність бути присутнім на тих концертах, бо тоді я батьком, як казав уже, по-справжньому захоплювався. Але не міг не враховувати ще одного: чи складає приємність батькові, що я стовбичу біля чорного входу? Чи складає йому приємність щоразу бачити на чорному тлі акації мою непоказну постать, чи не повертає це його зі світу вивищеного у світ приземлений, з неба на землю? Інколи я уявляв себе батьком: літав по сцені у шаленому танці, кружляючи навколо найчарівнішої із танцюристок; відчував, що лице мені освічує рум'янець, хоч на моєму обличчі рум'янці ніколи не цвіли; відчував, як палають, ніби зорі, мої очі, а широкий рот (мій рот насправді був маленький, як куряче гузно) з'являє чудові білі зуби (мої зуби були через солодощі, якими пакувала мене мати, погані, попсовані). Я був

повен вогню, радості – кожен м'яз у моєму тілі співав. І от я виходив із кімнати, де перевдягалися, спускався по сходах, і мої очі мимовільно спинялися на акації – там стояла мала почварка з гирявою головою, великими вухами, з обличчям мавпочки, з тонкими худявими руками й ногами, що синіли в сутінку; ота синьолиця мавпочка чи викликала в мого батька захоплення? Тоді моє "я", котре було моїм батьком, зітхало і впокорювалося, кидало позиром туди й сюди, ніби шукало стежок до втечі, але моє "я" справжнє відривалося від акації і ступало в бік мого "я" – батька і дивилося на батька з проханням, із тихою теплою тугою, із захопленням та любов'ю. Мати на цей ефект розраховувала безпомильно, батько ще раз зітхав і впокорювався. Брав мене за руку, хоч я вже великий хлопець, і йшов не обертаючись. Обертався натомість я: у відчинені двері чорного ходу все ще весело вивалювалися танцюристи й танцюристки. Вони сміялися, пхалися по сходах, а серед них і та найкраща, на яку я дивився широко розплющеними очима і яка по-справжньому мене чарувала. Але я вже немало знав із життя моїх батьків, бо саме мені випадало бути їхнім замирювальним началом, саме я був тим, що тримало батька біля матері. Отож знав, що не ця красуня викликала страх у моєї матері, вона ще була неодружена і в неї був залицяльник із числа тих-таки танцюристів. Він вів свою кралю, цупко тримаючи її під руку з гордим і трохи дурним обличчям – ніби боявся, що його краля раптом вирветься й полетить. Вона ж сміялася, та краля, й весело скошувала око в бік інших хлопців – хотіла подобатись усім. Усім, крім мого батька, який самотньо крокував по алеї парку, тримаючи за руку малу почварку – мене.

Мати моя була худа, як дошка, із сірим обличчям, з великими темними очима й малокровними вустами. Руки її довгопалі з покрученим жиллям, а у великих очах завмер непогамований смуток. Я не був схожий на неї так само, як і на батька (може, й справді мене підмінили в лікарні, думав тоді я); так само, як батька, ніколи вона мене не хвалила й не пестила, а ті тицькання в руку лакіток були, як уже мовилося, платою за послуги. Знав: нелегко було матері купувати ті лакітки. Була вона ощадна до скупості, ми ходили в поношеній, нечупарній одежі, на якій часто бракувало гудзиків або ж красувалися гудзики різного сорту;

єдине, що було в нас добре й гарне – це взуття, але тут уже старався батько. Приказка про те, що діти шевця босі ходять, нас не стосувалася жодною мірою; зрештою, оте "ми" матері не включало, вона вдягтися любила. Отже, тільки нам із батьком обновки не купувалися; вся одежа, що носили її з батьком, була з товкучки, з чужих пліч; на себе ж грошей вона не шкодувала, але після чергової купівлі ходила кілька днів чорна, як ніч. Отже, в неї були шовкові панчохи, і вовняна спідниця, і кілька батистових кохтинок, була в неї шовкова сукня з високими плечима, з десятком обшитих тканиною гудзичків на кожному рукаві; було в неї картате пальто, на яке задивлялися, порозтулявши роти, вуличні кумасі. Але все те багатство вона вдягала тільки тоді, коли вони вирушали з батьком у театр на Пушкінській чи у кіно (мене при тому залишали вдома – в театр я ходив на денні вистави, "проканавши", що в перекладі із хлоп'ячої мови означало "без квитка"). Так само "канав" я і в кіно, і не раз мені за це скубли лапаті вуха, не раз викидали на вулицю як шкідливого кота. Зате я бачив усі вистави й кінокартини, що їх бачили й мої батьки, а коли вони їх обговорювали, хоч ніколи не вставляв у ті балачки свої копійки, міг поділяти чи не поділяти їхні оцінки – більше мені підходили оцінки батькові; мати ж. здавалося, висловлювала свої всупереч батькові...

Отак ми йшли з батьком у синіх сутінках; троянди пахли, дерева стояли непорушно, залізна скульптура Артеміді з відпиляною рукою йшла кудись у вечір, озираючись на нас; вечір цвів, повз нас повільно проходили закохані, обличчя їхні у сутінку цвіли, як і вечір; батько мовчав, але рука його була тепла, і я чув, як пахне його розгарячіле від недавнього танцю тіло. Одного разу, коли надто сокровенна тиша стояла навколо, коли по-особливому таємниче шепотіли в цій тиші дерева, які торкав обережно й тактовно легіт, ота батькова тепла рука раптом затремтіла, і він сказав:

– Мене, Віталію, колись і у великий ансамбль запрошували. До Верьовки.

– Як це до вірьовки? – не зрозумів я.

– Є такий ансамбль у Києві. Народний хор. А при ньому й танцювальна група.

– Чого ж ти не пішов?

– Не завжди складається як хочеш.

– Хіба ліпше шити чоботи і туфлі? – обурено спитав я.

Але цей вигук мого батька образив.

– Чи ж погано шию чоботи й туфлі?

– Ні, – переконано мовив я, – чоботи й туфлі шиєш добрі. Ти майстер справжній.

– Отож-то, – сказав потішений батько. – По-моєму, я туфлі й чоботи шию не гірше, як танцюю.

"Од скромності ти не помреш", – казала в таких випадках мати; я ж батька за ці самопохвалки не осуджував – він казав про себе правду. Але я вважав, що танцюрист із нього ліпший, ніж швець.

– Може, й ліпший, – згодився батько, і я, підвівши голову, побачив, що його обличчя поймає смутком чи задумою. – Але от що, синку: танець – це як вітер, майнув, та й нема. А в моїх чоботях та туфлях сотні людей ходять...

– Але чоботи і туфлі зношуються, – вперто наполягав я.

– Усе зношується, – трохи патетично сказав батько. – Квітка теж недовго цвіте. Але й квітка – не вітер, її можна торкнутися...

І в той час не був я такий дурний, щоб не знати, – це гарна відмовка. Причина, чому батько не пішов до Верьовки, була простіша: проти того гостро й рішуче повстала мати, а була вона тоді вагітна. Отже, причиною того, що він не став професійним танцюристом, був мій брат, який народився неживий. Брат, який був, за материними словами, ніби дві краплі води схожий на мене.

Ми спустилися з Паркової гори й мовчки пішли по Береговому завулку, який вивів нас на Чуднівську. Батько в той вечір був неговіркий і задумливий, а я думав, що місія моя невесела: батьки мої тримаються купи хіба що завдяки мені. Чи любив мене цей високий красень, чи ні, але я єдиний міг на нього по-справжньому вплинути. Про те, що я не його син, сказав лише жартома і тільки раз, але це глибоко запало мені в тямку: єдиний випадок, коли я на нього смертельно образився. Бо я таки був його сином. Не тільки тому, що міг перевтілюватися у нього й відчувати через нього – це річ, котра може бути надбана, а тим, що відчував в собі його кров. Чи можливе таке? Можливе.

Навіть зараз, дорослим, у певні хвилини відчуваю на обличчі його вираз, а в голосі його інтонації; відчуваю його в собі в окремих рухах. Його голос я забув, але коли мій приятель Владек Шарий записав мене на магнітофона (це вперше почув власний голос збоку), я зчудувався – то був не мій голос, а батьків: такі ж басовиті інтонації, та ж манера вислову, трохи протягуючи звуки, навіть іронічні інтонації в моєму голосі були батькові. Той жив у мені, перебував у мені постійно; я інколи мружив очі і відразу відчував: чиню так, як він; умів сплїтати пальці на руці, як сплїтав він, – десятки дрібничок, яких годі навчитися, – ось чому я був безпомильно його сином. З матір'ю такого фізіологічного зв'язку я не відчував. Але мати чудово знала про мою здатність на батька впливати і користувалася цим безоглядно, як тільки мала потребу, а таку потребу відчувала завжди.

Сприяла цьому й та обставина, що вона старша за батька аж на шість з половиною років. Ось чому вся її енергія йшла на те, щоб прив'язати батька до себе сильніше, ось чому в ній жив той страх, що з

роками різниця відчуватиметься все більше. Ось чому порушувала притаманну їй ощадність і, нещадно економлячи на харчах та нашій одежі, дозволяла непомірні витрати на вдяганку власну. Боялася втратити його, але ця боязнь перетворилась у щось зовсім химерне: дошкуляла йому щоразу і все більше. Мені навіть здавалося, що батько ніколи не зазнав од неї тієї ласки, якої завжди праг. Ніколи вона а ним не погоджувалася, і між ними не раз спалахували гострі суперечки, а то й сварки. Я ж був батьковий фатум, і вона чудово знала: не її він жаліє, а мене. Здається, не так той мій ненароджений брат, як я, став головною причиною, чому відразу по війні не став він професійним танцюристом. Я був батьковим наглядачем і мусив ставати вивідачем, я був кріпильною дошкою для цієї пари – і мене те боліло. Більше мучило мене, тож не раз, забившись у куток, я гірко плакав. Не раз материні солодощі стояли мені впоперек горла, але я ні разу не збунтувався проти своєї незavidної місії, хоч батькові терпець уривався... Але не будемо забігати наперед.

Ми зайшли у двір і побачили те, що й завжди, коли батько затримувався: мати сиділа на ганку, накинувши на плечі жакетку і зав'язавшись по-бабському хустиною.

– То що? – спитала вона, як завжди. – Настрибався.

– Угу, – мирно казав батько, запалюючи "Бокс".

– Знову смалиш? Хіба не знаєш, що тобі не можна? – кволо дорікнула мати. – Казала ж Марина Карпівна...

Марина Карпівна була медсестра – головний материн консультант у справах хвороб.

– Марина Карпівна сама курить, – все ще спокійно відказував батько, пускаючи хвилю диму.

– Ну, що ти мелеш? Що мелеш? – закипала мати.

– Те, що бачив, – незворушно відказував батько. – Бачив: ішла, а в роті козяча ніжка.

– Яка це козяча ніжка? – звищуючи голос, запитувала мати.

– Самокрутка, – спокійно пояснив батько. – Біля рота вузька, а спереду широченна.

Мати мовчала. Я б сказав, грізно мовчала, тільки дихала напружено.

– Це в тебе гумор такий? – питала загрозово.

– Який гумор! – байдужісінько відказував батько. – Кажу ж тобі, йшла вулицею й чаділа козячою ніжкою, як паровоз.

Мати різко встала й подивилася на батька неймовірними очима. Хотіла щось сказати, але тільки хапнула ротом повітря. По тому крутнулася на підборах і зникла в хаті.

Я стояв серед двору непотрібним стовпчиком і на всі очі дивився на батька. Той обперся плечем об ріг нашої веранди і задоволено пускав кільця диму. Ні, це вже не був той запалений, натхненний танцюриста, яким мене захоплював і вражав. – це був чоловік з примруженими недобрими очима й вузькими вустами, що негарно кривили широкого рота.

– Коли будеш женитися, Віталію, – казав він тим-таки спокійним голосом, – не бери жінки без почуття гумору.

– А що таке почуття гумору? – занозисто питав я.

- Це коли одне каже про зелене, а друге вважає, що йдеться про синє, - смутно сказав батько, і цигарка знову освітила його втомлене й ніби постаріле обличчя.

Отже, мати ревнувала батька до тих танців. Тільки значно пізніше я довідався, що й не без підстав. Про це оповім, тут лише хочу сказати, що в житті відбуваються речі часом дивовижні: найшвидше збивається з пуття той, кого непутящим починають звати. Мій батько - чоловік спокійний. Він працює не тільки на фабриці, але й удома, і все одно ми ледве зводимо кінці з кінцями. Винуватий у тому сам батько, бо в халепу найчастіше потрапляють саме такі, як він. Отак воно й сталося: на фабриці захворів завскладом, і батька попросили його підмінити. Годилося б склад прийняти після суворої звірки, але батько легковажно махнув рукою, адже й став він комірником лише на місяць. Ні, він не був такий безпечний, щоб прийняти склад просто так; комірник колишній, Садовий, був його приятелем. Не раз приходив він і до нас: гладкий, бундючний, з жінкою, що ледве не розривала тілесами своїх суконь; не раз

батько з матір'ю гостювали і в них. Щось цих людей зв'язувало, хоч я не розумів, що саме. Батько, звісна річ, відвідав приятеля в лікарні й спитав, чи в нього на складі все гаразд. Приятель зробив великі очі й залявся, що все до скибочки! Батько підписав акт і склад прийняв. Перевірочна комісія наскочила на той склад, ніби навмисне чекаючи того моменту, - батько попрацював на складі тільки тиждень. Недостача виявилася в десять тисяч (на старі гроші), і батько потрапив під суд. На суді виступив той Хтось, котрий запропонував батькові тимчасово прийняти склад і заявив, що склад було прийнято за всією формою. Батьків приятель, який тоді вже видужав, посвідчив, що, коли батько прийняв склад, він відпросився з лікарні і був при тому акті присутній. Несподіванка виявилася ще й у тому, що чергова сестра підтвердила: батьків приятель, завскладом, таки відпрошувався з лікарні на один день з огляду на службові справи. Вислід цієї історії елементарний: батька судили, дали умовний строк і зобов'язали виплатити десять тисяч, яких він і в очі не бачив. Я про цю історію довідався докладно тому, що маю

негарну звичку підслуховувати. Мати не могла вибачити батькові його легковажності, бо це значило, що ми на довгий час приречені на бідування. Між ними почали спалахувати сварки, при тому такі гострі, що я намагався втекти з дому. Ясна річ, батьків приятель, завскладом, до нас уже не заходив. Він швидко звільнився з фабрики і перейшов на іншу роботу, так само невдовзі звільнився і Хтось, котрий запропонував батькові підмінити хворого друга, але батькові від цього легше не стало. Найбільше ж матір сердило те, що батько себе винним не вважав.

– Він був моїм приятелем, – казав він уперто. – Я міг би відмовитися приймати той склад – це так, але не міг не повірити приятелю на слово?

– От і повірив, – вибухала мати. – Повірив, і ми на хлібі й воді сидимо. Шкода, що тебе не посадили.

– Я повівся в цьому випадку чесно, – гордо відказував батько.

– Гріш ціна твоєї чесності, – відрізала мати.

– Гріш ціна нечесності! – зводив голову батько, і в його очах запалювалися сиві вогники.

Оті сиві вогники в очах я любив. Вони запалювались у нього й тоді, коли вихором носився по сцені; тоді, коли виходив з концерту, на якому мав успіх; тоді, коли сідав на нашому ганку і дивився на прирічкові краєвиди; тоді, коли приходив з кіно, яке його вражало. Я знав, коли горить у нього в очах отой вогник, він ніби входить в особливі, загадкові для мене сфери; дивлячись на нього під ту хвилю, я аж кулаки стискав: такий він бував гарний і такий мені близький!

– Від тюрми і від суми не зарікайся! – казав він матері, але вона того резону не розуміла.

– Звела мене з тобою лиха доля, – сказала якось необережно.

Отоді й стався вибух. Пам'ятаю, прокинувся од матиного лементу, батько щось похмуро відказував. Нарешті я почув оту фразу про долю, на що батько grimнув дверима й пішов. Пішов, звісно, на роботу, але ввечері додому не повернувся.

Я ходив на другу зміну, тому прийшов зі школи близько восьмої. Було вже темно й холодно, бо день видався вітряний і хмарний; мати ж сиділа на ганку, накинувши пальто на плечі і замотавшись хусткою. В хаті світло не горіло.

– Що сталося? – спитав я, зупиняючись перед нею.

Тоді мати заплакала. Власне, заридала, нутрово, важко, здригаючись усім тілом. Я стояв перед нею, хлопець дванадцяти років, якому можна було дати на вигляд десять. Відчував, що дряпнула мене кігтиста лапа, як щось спалахнуло в мені і зойкнуло. Кинувся до матері й відчув: її кощаві руки міцно обхопили мене й притисли до себе, а по обличчі мені потекли її сльози, що змішалися з моїми, я почув а чи стогін, а чи схлип:

– Батько нас, синку... батько покинув...

Кров замерзла в мене в жилах, і я став такий холодний, аж відчула це й мати. Випустила мене зі своїх обіймів і ніби зів'яла.

– Розкажи, – попросив я.

Вона розповіла, хлипаючи і з натугою вичавлюючи із себе слова. Ні, вони не сварилися, а так, як завжди ("А те, що було вранці?" – подумав я). Ні, вона нічого не підозрювала, просто з роботи він не повернувся ("Він grimнув дверима й пішов!" – подумав я).

Мати знову заридала, а я уявив батька, як бреде по курявній дорозі; піл піднявся хмарою йому до колін, він спустив голову, звісив руки і йде, йде, поволеньки переступаючи ногами. Часом зводить голову й дивиться

на шлях, що бовваніє перед ним, повитий серпанком, з іграшковими коробочками хат на узбіччях, з іграшковими коровами на лугах, що їх пасуть іграшкові пастухи. Минав ті хати, і корів, і людей, йшов і йшов, бредучи по коліна в куряві, і його очі були сиві од печалі й задуми, а очі його виглядали краю оміряного, на пошуки якого він і вирушив.

Це видіння стояло в мене перед очима і перед сном, коли я лежав, широко розплющившись; не забувай, читачу, що був я тоді хлопчиком. Може, описуючи свої почуття зараз, я одорослюю їх, але візію дороги й батька на ній я бачив увіч; мені здалося, що батькові не вельми весело на тій дорозі, що вряди-годи він озирається, адже те, що він покинув, довго існувало як його рідний дім, куди він сотні разів повертався. Але цього разу вирішив піти й не повернутися. Дивно, але я не був сердитий за це на батька, я тільки шкодував, що він не взяв мене з собою. Чи не співчував я матері? Співчував, але не мав із нею духовного зв'язку, наш зв'язок був принагідний. Я знав, що вона є. Що годує мене й одягає, що стелить мені постіль, пере мою одягу, встає в холодні ночі, щоб укрити мене, – тисячі з тисяч дрібниць, які приймаю за належне; тобто вона створювала мій зовнішній світ, мою, так би мовити, оболонку, світ видимий, а батько творив у мені світ невидимий: думок, уявлень та відчужань. Ось чому в той смутний вечір я не думав про скулену на самотньому ложі, залиту слізьми матір, я думав про того печального мандрівця, котрий іде по залитій курявою дорозі і зупинитися не може. Я уявно біг услід за ним, гукаючи, щоб зупинився, але він тільки голову повернув, ніби перевіряючи, чи не мариться йому той писклявий і послаблений відстанню крик. І в очах його при цьому палали знайомі мені сиві вогники.

Вранці я своєї матері не впізнав. Вона була строга, зосереджена, з сухими, палкими очима, сіра шкіра обличчя ледь-ледь порожевіла, великі очі дивилися поважно, по-діловому, на ній було її шовкове плаття з шістьма обшитими тканиною гудзиками на кожному рукаві і з високими викладеними плечима.

– Я пішла на роботу, синку, – сказали її підфарбовані губи. – Погодуєш поросля і щось переїси сам – я нічого не готувала.

Мати працювала на пошті за вікном прийому телеграм; для того, щоб сидіти за тим віконцем, не обов'язково було вдягатися так пишно. Але я її розумів: сподівалася, що туди прийде батько, як часом робив, повертаючись із роботи; він же любив, коли вона одягалася ошатно.

Але батько за нею в той день не зайшов; я збагнув це, ще здалеку побачивши темні вікна нашої хати, а відчинивши хвіртку, уздрів на порозі ще темнішу і ще загорьованішу постать, яка, побачивши мене, заридала ще нестримніше й трагічніше, ніж учора, і знову опинився я в її обіймах; знову мені захищало в очах і знову злилися в одно її сльози з моїми.

– Віталику, – сказала схвильовано і гарячково, горнучи мене до себе. – Тільки ти, тільки ти зможеш його повернути. Приведи його, синоньку, приведи, богом тебе прошу... Приведи, коли не хочеш, щоб мати твоя з мосту кинулася...

Я злякано відскочив. Стояв і дивився на неї обурено.

– Що ти говориш! – закричав я.

Але вона вся трусилася. Цокотіла зубами, а сльози котилися й котилися, освітлене ліхтарем із вулиці її обличчя було страшне.

– Приведеш його, синку? – спитала вона, цокочучи зубами.

Тоді я відчув, що став старий. Поважний і набурмосений, що в мене самовпевнено відвисає долішня губа, а погляд стає по-старечому понурий.

– А школу, – спитав я голосом, у якому чи не вперше пробилися басові нотки, – школу мені пропускати?

– Пропустиш день, де вже дітися? – покірливо прожебоніла мати.

– Іди в хату, – наказав я поважно, – бо в мене кишки лопаються, так їсти хочу...

Миттю послухалася, скочила й побігла в дім. а я вперше переступив порога рідної хати, як її господар, котрого мусять тут шанувати. Ясна річ. Я їв із тією ж поважною міною на фізіономії і тільки, коли запив фруктовим чаєм, спитав:

– А де, думаєш, тра його шукать?

Мати вже заспокоїлася. Сиділа на стільці, як тінь, і дивилася перед собою немигаючними величезними, мені навіть здалося під цю хвилю, гарними очима.

– Коли б я знала, – печально промовила, – то пішла б і забрала його сама...

Я ж проблем собі з того не робив: перед кінцем робочої зміни сидів на лавочці біля якогось двору саме там, звідки проглядалася прохідна взуттєвої фабрики. То були часи, коли за самовільний невихід на роботу судили, отож батько на роботі мав бути конче. Я тільки виважував: чи стати стовпчиком перед самою прохідною і звідти забрати його додому, чи вислідити, де він знайшов притулок. Другий варіант мені здався цікавіший, бо тоді більша випадала б гра. Отож я легко міг поєднати корисне й принадне і пішов за батьком, скрадаючись і остерігаючись більше, ніж треба. Вдавав із себе слідопита, що вистежує звіра, а може, вождем індійського племені, котрий напав на слід білого чоловіка (саме тоді читався Фенімор Купер). Білий чоловік і гадки не мав, що за ним стежать. Ішов утомленою ходою людини, що відпрацювала зміну, одежа на ньому була вимнута, і він весь ніби пригнічений. Де ділася його особлива стрнблива хода танцюриста; багато він і курил: викидав цигарку й відразу ж припалював нову. Один менш допалений бичок я

підібрав, а що сірники були при мені завжди, як у кожного порядного хлопця, то й докурив. Але недопалок здався мені особливо гіркий, і я виплюнув його так само недбало, як і батько. Поки що мій родитель йшов у напрямку власного дому, і я навіть подумав, що він отямився: мені ж тільки й випаде, що пригнати його як козу-дерезу, за що неодмінно одержу торбинку подушечок, обкачених у какао, або й "бон-бон". Робота неважка і без зайвих перевитрат. Але особи, в яких сидить на плечах тільки дванадцятирічна голова і які скидаються на десятирічних, не завжди проникливі. Батько звернув до Чортової Кузні, тобто до кар'єру, де тешуть намогильні пам'ятники: дубові стовбури із зрізаним гіллям і чорні, як горе людське, плити. Батько, однак, тут не затримався, а пройшов у кінець гори, де сів на каменя, з якого я недавно вилущував чорні кристали турмаліну, і задивився на долину. Я скочив в одну із ям, з якої вибирали колись камінь, і ліг на траву. Земля вже була прохолодна, але я лежав нерушно: пильно дивився у спину того, кого мав привести сьогодні додому. І диво дивне зі мною раптом учинилося: сталося так, ніби я із позиром своїм вплив із себе, пересік простір, що розділяв мене від батька, й нечутно увійшов у нього. І вже не батько, а я дивився з високої гори в долину, яку перетікала синя річечка, і на міст, що перекинувся через цю річечку, надто знайомий мені міст! На незмінну чергу біля магазину і на маленького білого коня шматника Йоськи, який стояв біля пивниці. Я знав із досвіду, що цього коня не зрушить із місця ніяка сила; мають тільки гримнути двері, почутися хрипкий Йосьчин голос і ляснути батіг. Я бачив вантажівку, повну дров, – білих, березових дров, вона також стояла біля пивниці. Але головний мій інтерес був не в тому, а біля двору із зачиненими наглухо віконницями; до того двору підходила сухоребра висока жінка, одягнена в шовкове плаття. Ця жінка зупинилася біля хвіртки й мимовільно подивилася туди, де сидів на горбі батько, який бачив світ моїми очима. Але батька вона не побачила, а великий червоний диск західного сонця, яке лежало на горі, й осліпилася ним. І чи не через те з її очей потекли раптом сльози, бо вона в цьому домі із зачиненими віконницями залишилася сама, як палець. Я дивився на ту маленьку постать у долині батьковими очима, розжалоблений і зворушений, адже жалів, скільки міг, оту мізерну постать, ото ж і хотів перелити свій жаль у батькову душу – хай розтерпне він, згасить свою

уразу, що горить у ньому, ніби свічка, хай хапне вогник тієї свічки долонею і зачавить його; хай зволожаться його очі, адже це я дивлюся крізь них, хай увійде йому в груди хлопчик золотоголовий. Жаль і запалить у ньому свічку іншу – співчуття. Ось яку силу хотіла здобути ота покинута шкурка моєї плоті, з якої вийшло "я"; воно забралось в тіло інше і знамірнлось у ньому повелівати. Але я й справді був малий та кволий, і сили моєї – що маку в долоні із витрушеної уже головки. Тоді в мені народився відчай, який звів мене із землі й захотів повести до тієї пониклої постаті. Коли не можу подіяти на нього на відстані, подію безпосередньо. Підійду до нього, торкну пальцем плеча і стану поруч сумним стовпчиком, стану так. як стояв біля стовбура акації, очікуючи його із Зеленого театру. Тоді він зітхне, як зітхав завжди, візьме мене за руку, й ми повернемося у двір, на ганку якого скорцюблено сидить заплакана жінка – мати моя, а його дружина. Але й на це я не був під ту мить спроможний, бо нікчемна шкурка моєї плоті безживно лежала на холодній землі, а моє безвидне й безтінне "я" даремно торкало батька за плече й даремно стояло біля нього стовпчиком – до батька мій погук та сигнали не доходили, отже, не пора мені ще його забирати. Відчув, лежачи отам, що немає в мене ще такої великої сили, аби вплинути на цього смутного, оцього сердитого, ображеного, кволого чоловіка.

Я змерз, лежачи на холодній землі, мене морозило каміння, об яке впирався, тому сповз у глибину ями і почав там стрибати на одній нозі й другій – усе моє тіло покрилося буберцями, я був ніби общипана курка, яку викинули на холод, і та курка, щоб зігрітися, почала бігати по невеликому колі на дні ями, потріплюючи безперими крильцями – може, вона й злетіти хотіла?

Потім я помчав по схилі ями, по спіралі, викручуючись із неї, як снаряд із цівки гармати, я хотів уже вистрілити собою в те небо, в якому стояло велике червоне й негаряче сонце, котре втомилось світити, і коли я це вчинив, коли вирвався нарешті на вільний простір, батька на краю гори не було. Я побачив унизу, під горою, маленьку постать, таку мізерну, що сльози мені навернулися, – він ішов, опустивши голову й засунувши руки в кишені. Кинув оком туди, де мала стояти за моїм припущенням

друга мікропостать у шовковому платті, але там не було ні душі, хвіртка зачинена, у дворі також ані душі, тільки проїжджав мимо по шосівці, поганяючи крихітним батіжком крихітного коника, шматник Йоська. І вечірнє сонце вдарило раптом у наші вікна, які зовсім не були зачинені віконницями, і поранило їх. І вони раптом запалали, аж я злякався, що з середини в нашому домі почалася пожежа. Але не було вже коли на все це роздивлятися, і я, налягаючи на п'яти, пішов просто із крутосхилу, розсипаючи пісок та каміння, бо раптом злякався, що та мала чоловіча постать із мого визору пропаде.

Унизу я зустрів Пепу. Отого Пепу, котрий десь був пропав і якого ніхто з нас не бачив цілий рік; хлопець гнав додому корову.

– О! – сказав я і завмер здивований.

– Здоров, Мавпо! – великодушно кинув мені Пепа, широко всміхаючись. – Куди це тебе несе?

– Додому, – сказав я. – А ти звідкіля взявся, Пепо?

– З неба впав, – цвиркнув під ноги Пепа. – Забрали мене від баби. А може, баба мене їм віддала, не знаю.

– Знову пастимеш корів? – спитав по-дурному я.

– Та вже пасу, – сказав Пепа. – А ти за своїм старим шиєшся?

– Шиюся, Пепо, – печально сказав я. – Утік мій старий із дому.

Пепа засміявся. Показав темні прокурені зуби, а переднього в нього й не

було.

- Твій старий, як і я, - сказав.

- Де ти подів зуба, Пепо? - спитав я, широко на нього дивлячись.

- З одним корешем побився, - сказав Пепа. - В селі. А знаєш, де твій старий ховається?

Пепа знову засміявся, показуючи щербу в зубах.

Дивився на нього на повні очі: чого це він так радіє? Що йому до мого батька і до того, де той ночує? Бачив, що батько на міст не пішов, а завернув за схил, а тоді й під моста. Пострибав по камінцях - переходив на той бік річки.

- Твій батько, - урочисто сказав Пепа, темніючи щербою, - ночує під мостом. Там, де колись ночував я!

Мені раптом захотілося стрибнути на цього старшого за мене хлопця і значно сильнішого за мене, того, кого ніхто не міг побити на вулиці, і вибити йому ще одного зуба. Чого він радіє, нещасний! Але я на Пепу не стрибнув. І не тому, що злякався. Руки мої обвисли й не рухалися, ноги мої вгрузли в землю і закам'яніли.

- З'їв, Мавпо? - сказав Пепа.

Повітря навколо стало зелене. Зелене стояло переді мною Пепине обличчя. І цього разу я не витримав. Підскочив і вгатив Пепі в зуби туди, де темніла в нього щерба.

Мене щось ударило, і я впав на землю. Але відразу ж схопився - переді мною засвітилося зелене Пепине обличчя. І я знову вдарив його туди, де темніла в нього щерба. Я побачив, що зелений Пепин рот раптом почервонів. Знову кинувся на нього, але мене збив сильний удар. Я впав.

Пепа почав гамселити мене ногами. Затулив руками толову, але не кричав.

– Паршивий виплодку, – тусав мене Пепа. – Паршива Мавпа! Я тебе вб'ю, падлюку!

Я крутнувся і раптом хапнув Пепу за ноги. Смикнув до себе, і мій суперник гримну вся на каміння. Далі битися я не став, метнувся по стежці, а за хвилю уже завмер на насипі біля мосту.

Пепа там, унизу, стояв рачки. Натужно звівся й подививсь у мій бік; обличчя в нього було залите червоною юшкою. І мені стало його жаль. Шкода, бо я цього хлопця любив. Він був героєм нашої вулиці, до нього підлещувалися, але ніхто не любив його, тільки я.

Йшов через міст як побите песеня. Забув, що мені треба стежити за батьком, та й непотрібно це було – Пепа мені все виповів. Сьогодні не маю сили забрати його додому, бо в мене самого не все гаразд.

Брів додому, ледве пересуваючи ногами. Мати стояла біля хвіртки.

– Це не він тебе так? – зойкнула вона.

– Ні, – сказав я, дивуючись, що їй таке могло прийти в голову. – Посковзнувся на горі і впав.

– Не знайшов його?

– Знайшов, – сказав я старечим голосом. – Приведу завтра.

– Де він ховається? – спитала вона.

Але я не відповів. Обійшов її і розбито піднявся на ганок. Розчинив двері, й на мене любо повіяло запахами рідного дому.

– Ну, чого ти там стала? – нечемно сказав я матері, що все ще стояла серед двору. – Кажу ж тобі, завтра його приведу...

І я його привів. Уже не грався в індіців та слідопитів, не ховався по ямах, а прийшов у певний час під міст, де став так, щоб батько не побачив мене заздалегідь і не звернув убік. Стояв тут стовпчиком, очікуючи того моменту, коли зустрінеться зі мною віч-на-віч – у школу й сьогодні не пішов. Але його чомусь довго не було, вже сутінок спустився, і я почав відчувати, що вогкий дух землі просочується через капіляри моїх підшов, наповнює холодом шкарпетки, проникає зимними потічками під шкіру, доходить до кісток і поступово починає підійматися вгору. Я ніби губка наливався нездоровою вільгою сирої землі, але піти звідси не бажав, адже дав матері тверду обіцянку батька таки привести. У мене вже тремтіли посинілі вуста, коли я не так почув, як відчув його наближення. Хтось ішов до мосту від річки й важко дихав. Ішов не з того боку, а від розбитої у війну яйцебази. Сутінок стояв уже такий густий, що я не зразу побачив його, та й чи батько це був? Але то був батько. Висока постать, кучеряве, розчухране волосся, довгообразе обличчя, освітлене промінням далекого ліхтаря; батько важко дихав і від нього несло таким сопухом, що задихнутися можна було.

Тоді я вийшов із тіні і став на освітленому місці.

– Хто тут? – спитав хрипко батько. – Ти, Віталію?

Та я мовчав. Стояв спиною до світла, а його бачив виразно. По його обличчі пробігла гримаска болю чи обридження.

– Що ви від мене хочете? – спитав він і від нього війнуло смердкою хвилею.

– Іди додому, – сказав я, мені здалося, його таки інтонаціями.

Батько сів на каменя і спустив голову.

– Мати тебе підслала? – спитав понуро.

– Ніхто мене не підсилав, – мовив я. – Хочу, щоб ти йшов додому!

– А що мати?

– Вона тебе чекає, – сказав я.

Батько засопів.

– Сказав їй, де ховаюся?

– Не мав би чого робити, – мовив я поважно. – Я матері про тебе не розказую.

– Може б, ти ковдру приніс, – запропонував батько, і від нього знову війнуло сопухом.

– Ні! – категорично сказав я. – Підеш додому!

Він звівся з каменя і раптом став високий-високий, а я знову опинився в його ногах, маленька мавпочка із задертим личком і лопушаними вухами, яка щось із себе вдає і сміє наказувати цьому високому й гарному, хай і несе від нього так бридко. І я знову вийшов зі своєї плоті і ввійшов у його очі, й позирнув згори вниз його очима. Ні, він не бачив мого лица, спиною до світла я стояв; бачив тільки те, що від мене залишилося, – утлий, нікчемний кавалок плоті, що зветься його сином, маленьку почварку, яка скрізь його переслідує, скрізь його вистежує; маленьку почварку, яку він усе-таки пустив у світ і немає в

тому жодного сумніву. Міг би ступнути зараз до неї, адже вони тільки вдвох, схопити за худу, тоненьку шийку й переламати, як ламає куниця ший курям, отоді б він звільнився й міг би скільки завгодно хропти в дірці під мостом, прокидаючись, коли вгорі проїжджає, з гуркотом трошачи порозбивані дошки, машина; тоді б йому здавалося, що та машина переїжджає йому по грудях і так тривало б доти, поки котрась і справді його зачавила. Але це були дурні думки, бо я, невидимий, сидів у батьковій голові, добре бачив і знав, що думає він і відчував, що він відчуває. А відчував він те саме, що і я, коли дивився, як стоїть навкарачках і пробує звестися побитий мій герой – Пепа. Раптом зрозумів, що не я владар над цим велетнем, а отой побитий герой, подоланий і упалий; що батько мій ніколи не зважиться піднести на нього руки, інакше не його він бив би, а себе; він ніколи не зважиться відштовхнути від себе оту малу почварку, бо це він пустив її у світ, це таки його робота – оце кволе, мале, нікчемне, що простягає до нього руку, що чіпляється за його штанину, як злидень, од якого не відкараскаєшся, бо він клеїться і до його черевиків – як тінь, котру ніколи від себе не відчепиш. І я раптом збагнув: він легко міг би покинути мою матір, під гарячу руку міг би її вдарити, але не мене, бо я в його очах – подоланий і упалий. Тим-то він побоюється трохи мене, але мовчки впокорюється, коли веду його додому. Адже в тому, що до нього чіпляється оця почварка, його провина, а те, що він покійно їй кориться, – його спокута; відтак і відбувається оте диво: великий, сильний, гарний, раптом опускає голову, звішує руки і стає слухняним виконавцем усього, що наказує йому почварка.

Його рука простяглася до того клаптика плоті, тієї тіні, в якій немає обличчя, бо стоїть вона спиною до світла, та рука намагає гиряву голову і раптом прихиляє її до себе, до несвіжої одежі, до запаху, який єдиний існує в цьому світі, і до запаху тимчасового, бридкого. Мені хочеться розревітись у ту несвіжу одежу, у ту велику шкарубку руку, яка близько біля мого обличчя, але я знаю: хтось із нас має бути мужній. Тоді йду на компроміс: не реву, але тоненькі руки мої, мов павутинки, міцно обхоплюють його тверді й жилаві ноги.

Потім ми йдемо додому. Зовсім так само, як і тоді, коли я забирав його після концерту в Зеленому театрі. Він бере мене за руку, хоч я вже великий хлопець, але цього разу ведучий я. Іду трохи попереду, ніби тягнучи його за собою. Він ніби ледь-ледь опирається, але тільки позірно. Я веду його за собою, як веде вечір ніч, і за нашими спинами – ніч. Йти нам зовсім недовго, але нам ця дорога важка.

Хата наша освітлена – це добрий знак. Значить, мати не сидить на ганку і не плаче, і не горнеться мерзлякувато в чорну жакетку; мати пореється.

– Стривай, – хрипко каже батько, коли ми зайшли у хвіртку. – Докурю. А ти можеш бігти додому...

Але я додому не біжу; переконаний – це його остання хитрість. Це воює з теплою його половиною половина крижана. Стою серед двору стовпчиком, і знову в мене починає наливати нездорову вільгу земля. Батько ж не поспішає. Повернувся до мене спиною й дивиться на освітлену ліхтарями шосівку. Освітлена ліхтарями дорога в'ється в глибину ночі, і ця дорога й досі кличе його. Але він уже на прив'язі, припнутий до стовпця, який по вінця налився нездоровою вільгою землі і в якого вже й зуби починають цокотіти. Але я знаю, що в цей мент батька турбувати не можна. В цей мент у нього розета є на серці крига. Повільно стікає з нього холодна кров, натомість припливає тепла.

– Гаразд, – каже батько і випльовує цигарку. Вона жевріє в нього в ногах жовтим вогником, як крихітний кинутий на землю ліхтар. – Пішли!

Мати стоїть серед кімнати й дивиться на нас великими тужними очима. Але вона не плаче. Батько на неї намагається не дивитися, обличчя в нього похмуре. Він нагинається і розшнуровує черевики. В хаті тепло, і я хапаю ротом оте тепло, щоб вийшов із мене хуткіше вогкий дух землі. Мати йде на кухню, голова її неприродно зведена, а плечі тремтять, очевидно, вона не витримала й заплакала. Батько взуває капці

і, ніби вторячи йому, взуваю капці я. Потім батько вмивається біля умивальника, намилює густо руки, а потім обмилує милом із рук обличчя: кілька днів він умивався з річки, а може, й узагалі не вмивався. Мати вносить велику керамічну миску, повну паркої картоплі, присмаченої шкварками. Теплий дух страви лоскоче мені ніздрі, і я відчуваю собачий голод. Було від чого, адже я виконав немало роботи. Батько з фуркотом змиває з обличчя й шиї мило. Я ж сиджу за столом – мені вмиватися необов'язково, а мати не посміє мені сьогодні про це нагадати. Позираю крадькома собі на руки, вони брудні, але ж можу я мати хоч таку над батьками перевагу? Тато втирається білим рушником, а мати розставляє білі тарілки. Кладе поруч кожної по сталевій виделці з кістяною ручкою – ці виделки кладуться на стіл на свята. Обличчя в неї все ще сумне і ніби заплакане, але вона не плаче. Таке ж сумне обличчя і в батька, але мені ніколи на них розглядатися, я вже приклався до картоплі і вимітав її з тарілки з немалою спритністю. Ми всі мовчимо; кожен ніби зайнятий біля своєї миски. Батько мав би бути не менш голодний, але їсть поволеньки й неохоче. Так само поволеньки й неохоче їсть мати. Над головами в нас сяє маленьке сонце – електрична лампочка, і всі ми залиті жовтим світлом. Це світло заливає темні вікна, і я чомусь думаю, що для самотнього подорожнього отам, на дорозі, вони повні привади, миру й тепла. Тепла за нашим столом і за цією вечерею небагато, але мир є, і це головне. Бо коли є мир, буде й тепло.

Фруктовий чай, яким ми запивали картоплю, мене розморив, а, розігрівшись, я відчув раптом таку втому, що відразу ж побрів у свою кімнату: хай лишаються самі і як хочуть улагоджують свої стосунки, діло звідника я зробив. Мати послужливо побігла вслід за мною, хоч ліжко моє розстелене. Боляче притисла мою голову до себе і чоломкнула десь біля лоба.

– Молодець! – шепнула вона. – Там візьмеш під подушкою...

Повернулася й майже побігла назад, весело покручуючи спідницею, а з мене обважнілість і розмореність ніби рукою зняло. "Що це, – подумав я, – вона записує мене у свої спільники?" Хоче, щоб виступали з нею

спільним фронтом проти того, кого люблю. Хоче, щоб ми були супроти нього змовниками і щоб керували ним під її егідою?

Щось у мені сколихнулося, щось запротестувало, щось нерозумне, невтямне. Адже я не міг не розуміти й іншої істини: коли я його люблю, мушу втримувати в цьому домі, мушу його до нього прив'язувати, а це й означає бути спільником. Це значить: виконувати й далі її доручення в такому делікатному ділі, адже дім, до якого хочу прив'язати батька, – вона. Цей мир, на який порадив, – вона, хоч саме вона робить немало для того, щоб його розладнати. Адже в ній живе не одна жона, а дві. Дві взаємозаперечності – перша руйнує наш мир, а друга його встановлює і про нього дбає. Я давно помітив, що між матір'ю й батьком точиться якась війна, але ця війна чомусь не виключає їхньої спільності. Моя мати не належить до лагідних жінок, вона й мене не балує, а ці подачки, що їх вряди-годи дістаю, – не балування, не ласка, а, як уже казав, підкуп. Ось чому так гостро запротестувала супроти того моя душа, ось чому не хочу, а мушу бути в цій війні па її боці, але союзник я все-таки батьків. Бо співчуваю я в їхніх заводах, у їхніх сварках все-таки батькові; не вона, а він відчуває в нашому домі самотність, не їй, а йому в ньому незатишно, не вона, а він із дому втік; не вона, а він неохоче в цей дім повернувся; отже, не вона, а він заслуговує на співчуття. Тепер, дорослим, а не дванадцятирічним, я розумію й іншу рацію: оте невдоволення, гдирання, оті зачіпки й причіпки до батька була не тільки її боротьба за дім, який хотіла зберегти; так вона творила рудимент власного спокою, хотіла, щоб усе йшло згідно її волі. Отже, коли брала над батьком верх, як і цього разу, святкувала перемогу, забуваючи одну істину, що, дисгармонізуючи батька, доброго ладу в домі не заведеш. Але не дисгармонізувати батька вона теж не могла; саме в такий спосіб, уважала, в нього збережеться свіжість почуття, а в її обранцеві бажання весь час її завойовувати; якусь невпевненість вона мала, живучи з батьком, і то тому, як здається мені тепер, що вони дібраною парою не були.

Я відкинув подушку й побачив під нею плитку шоколаду в яскравій обгортці. Хтозна-де вона її здобула, на той час то була лакітка велика, і я

аж на двері озирнувся, так мені стало більно й сумно. За дверима балакали. Я покрити шоколадку подушкою, вмикнув світло і навшпиньках підступив до входу.

– Досить тобі, – почув я майже лагідний материн голос. – Я ж тобі не дорікаю.

– А чим ти можеш мені дорікнути? – ображено сказав батько.

– Тихіше говори. Хлопець іще не спить.

Батько голосно засопів.

– Лягатимеш чи почитаєш?

– Помитися я хочу, – буркнув батько.

– Поставити воду?

– Постав, – сказав батько.

– Не знаю, чи вистачить у нас води.

– Я принесу.

– Ні! – раптом нервово, скрикнула мати. – Я тебе з дому не випущу!

Батько засміявся.

– Вже нікуди не дінуся. – сказав гірко. – Є в тебе що випити?

– А тобі не досить?

– Ні, – сказав батько, – хочу вимити з душі цю бридоту.

– Яку це бридоту?

– Ту, що ми її з тобою наковталися.

– Я нічого не наковталася. І тобі нічого себе труїти.

Чув, як мати наливала воду в баняка, як розпалювала в сінях примуса, як той примус зашипів; у шпарку до мене протягувало тютюновим димом; дивно, подумав я, батько палить у хаті, а мати мовчить.

– Накадив повну хату, – сказала, входячи, мати.

– Еге ж, – відозва вся батько. – Треба з себе якось вимити оту бридоту.

Мати промовчала. Потім забряжчав посуд. Булько полилася рідина.

– Коли це тобі тільки pomoже, – стримано мовила мати.

– Поможе, – сказав батько.

"Ще одна її поступка", – подумав я, прикипівши до щілини. В неї я не міг бачити ні батька, ані матері, але чув добре. Але вони мовчали.

– Йди сядь біля мене. – нарешті сказав батько.

Продер підлогу стілець: мати, певне, виконала його волю.

– Ну? – сказала. – Від тебе хлівом несе.

– Через це й хочу вимитися. Допоможеш?

Мати мовчала.

– Допоможеш, питаю?

– Тихше ти, – зашипіла мати. – Дитина не спить.

– А може, й спить. Іди подивися.

– Не хочу рипати, – сказала мати.

– Ну, гаразд! Посидь біля мене. – Мир но мовив батько.

– Де ж ти був?

– Де був, там мене нема. Хіба малий не сказав?

– У твого малого допитаєшся. Такий же заклятий, як і ти.

Батько забулькав сміхом.

– Чого смієшся?

– Бо такий заклятий, як і я, – сказав. – Треба, щоб було в ньому щось і від мене.

– У хаті митимешся чи в сінях?

– У сінях, – сказав батько. – Іди стели й приготуй мені свіжу білизну.

Я тихенько відійшов. Розібрався з одежі, заліз у ліжко й намацав під подушкою шоколад. Його я сьогодні їсти не буду, хай лежить собі під

головою й мнется. Ні, я його вийму з-під подушки і потримаю в руках. Підніс плитку до лиця і вдихнув чудовий аромат. Візьму тільки одну дольку, тихенько відламаю, а решту залишу. Я розгортав шоколад під ковдрою, щоб не шаруділа станіоль. Відколов дольку й послав до рота. Батьки щось говорили, але тихо. Це була мирна розмова, і я дозволив собі відколоти ще дольку. Якусь дивну жадобу відчував, перекичуючи шоколад у роті й чекаючи, поки розтане. Тоді потрошку ковтав. Мати встала, бо дернув підлогу стілець, і вийшла в сіни. Незвідь-чому я схвилювався. Відламав не дольку, а пластину і послав до рота. Зараз батько буде митися. Потім вони погасять світло і зачиняться в своїй спальні. Я знаю, що сьогодні буде у тій спальні, і вже зараз мені гірко й терпко на душі. Бо сьогодні я довго не зможу заснути. Бо я тут зачинений від них. А через це самотній. Бо ні він, ні вона вже не потребують мене. Там же, в спальні, вони забудуть про мене остаточно. Знатимуть тільки себе, і яке їм діло, що хтось третій у їхньому домі не спить. Цей, третій, гризе шоколад, але вже не відчуває од того радості. Третій-бо – вигнаний у ніч, на дорогу, освітлену ліхтарями. Третій іде порожньою шосівкою, і тінь його скаче: коли підходить до ліхтаря, відкидається, а коли відходить, витягається вперед. Отже, самотній уже не батько й не мати – я. Не батько спатиме сьогодні під мостом у дірці, а я, не по батькові переїжджатимуть машини, а по мені. Поки що я їм шоколад і простую подумки порожньою дорогою. Ще менший, ніж є, і ще негарніший. В грудях у мене бовтається велике серце, але як тяжко йому в тій ночі не обкипатися лихою гіркотою. Як тяжко йому любити тих, для кого він звідник. Він – похідне їх обох, але їхньої любові в собі не вміщає. Ось чому я самотній і ось чому вийшов на цю дорогу. Знаю: ота тінь, що попереду, – це батько мій, а ота тінь, що позаду, – це матір моя. Часом вони зміщаються і зливаються і міняються місцями – так буде довічно. Адже я тільки тому зміг з'явитися в цьому світі, бо існують у ньому вони. Без їхньої любові не було б і мене, ні мого розтахканого великого серця, яке попереміну обливається гіркотою й любов'ю. Отож я йду, гризу шоколад, і сльози котяться в мене по щоках. Люблю його і жалію її, і молю бога, щоб вони порозумілися. Бо свій мир я зможу віднайти тільки тоді, коли вони знову одне одного полюблять, тоді в нашій хаті поселиться злагода, і всі ми, натягши на плечі шлеї, потягнемо

свій дім у нові дні й ночі, в яких не буде ані цих пристрастей, ані болю. Ті дні порожньою вервечкою потягнуться у прірву часу, аж поки знову не пролетить над нашою хатою Перелесник. Поволочить за собою вогняного хвоста, а тиша, здобута нашими стражданнями і нашими стараннями, знову вибухне, як бомба, розкидавши нас урізнобіч. Тоді знову прийде моя пора: мати притулить мене до себе, обіллє слізьми і попросить, щоб я знову став звідником.

Розділ другий

ПЕПА

Чотирнадцять років

– Привіт, Мавпо, – почув я за спиною. Різко озирнувся, бо я вже немалий хлопець і відучив називати себе так на вулиці. Але це був голос ніби з дитинства, голос, що колись я його любив і ненавидів. Переді мною стояв Пепа. Волосся в нього було обстрижене під машинку, від чого лоб здавався не такий низький, очі дивилися з прижмурцем, а на руці, на горбку, між великим і вказівним пальцем красувалися сині літери: "Пепа". Після тієї фатальної бійки, що відбулася два роки тому, я зустрічей із Пепою уникав. Зрештою, він зник і оце об'явився. Стояв супроти, світячи усмішкою та щербою і простягав мені руку на привітання. Я знав, що ота несподівана привітність з його боку могла бути підступом, а простягнута рука приводом, щоб схопити мене, але мав свої чесноти і відкинути дружньо простягненої руки не міг. Зрештою, не так часто мені її простягали.

Пепа потис мені руку цілком щиро.

– Нудно стало на вулиці, – сказав він, і в його очах справді побачив нудьгу. – Зайшов до Кольки Гамана, і мене звідти виставили. Зайшов до Пині Кеслера – мене й на поріг не пустили.

Колька й Пиня були Пепині приятелі. Вони разом полізли красти курей у найближчому селі Псищах і там їх накрыли. Пепа потрапив у колонію, а за Кольку й Пиню батьки взялися так, що вони вже не мали бажання красти курей. Я це знав. Мені теж треба було повернутися й піти геть, але на Пепиному обличчі я побачив розгубленість. Відчув, що цей хлопець недаремно зупинився саме біля мене й недаремне до мене такий лагідний: тільки дуже самотні бували зі мною лагідні.

– Не бійся, – сказав Пепа, сідаючи на каменя, одного з чотирьох, на якому вечорами пліткували вуличні кумасі. – Ми тоді стукнулися, але я не мстивий.

– Ми чесно билися, – сказав я, сідаючи на другого каменя.

– А я що кажу? Через це тебе й шанувати став. Колька намовляв зловити тебе і віддухопелити, а я не такий, – сказав Пепа. – Коли битися, то чесно, от що я їм сказав.

Пепа витяг пачку "Боксу" і простяг мені.

– Хоч?

Я швидко озирнувся. Тут курити було небезпечно: через півгодини про це довідається мати.

– Ходім під міст, – сказав я.

– І це правильно. – згодився Пепа, і ми подалися під міст. Тут вибралися на бики і лягли на навкісні опірні колоди. Курили й пускали вгору дим, який вився чистими синіми кілечками.

– Чого тебе посадили, а їх ні, Пепо? – спитав я, думаючи про Кольку й Пиню.

– На мене все скинули, – чвиркнув крізь щербу Пепа. – Але я не мстивий.

– Через це до них і ходив? – спитав я.

– Через те. Сказали, що це я підбив їх курей красти.

– А ти їх підбивав?

– Аякже, – сказав Пепа. – Підбивав. Коли б не я, чорта лисого вони на таке зважилися б. І коли б не застряг Пиня у вікні, чорта лисого нас піймали б.

Говорив спокійно, повільно, крізь зуби, ніби випускав слова кілечками разом із димом.

– Пиня застряв у вікні, а курей тримав за лапи і не схотів пускати. От вони й розкричалися.

Я засміявся. Уявно уздів застряглого Пиню з курми: одну тримав однією рукою, а другу другою. Кури горлали й воляли в ніч, аж навіть п'яний сторож прокинувся. Пепа засміявся й собі.

– Дурний той Пиня, дурний і Колька. Я ж тоді втік.

– Як утік? – уражено спитав я.

– А так, – цідив слова Пепа. – Ми домовилися з Колькою стояти біля дверей і, як тільки їх одчинять, рвонути. Сторож Кольку піймав, а я втік.

– І вони виказали тебе?

– А ти не виказав би? – повернув до мене гиряву голову Пепа.

– Не виказав би, – сказав я переконано.

– А вони виказали. Та я не мстивий.

Однак я знав, що Пепа мстивий. Про це на вулиці ходили легенди.

– Ти мстивий, Пепо, – сказав я.

– Може, й мстивий, – відповів тон по паузі. – Але до тебе я зла не маю.

– Чому, Пепо? Я тоді тобі розбив морду.

– Ми билися чесно, – мовив Пепа. – А ці... ці мене продали. Я чесних поважаю і ніколи на них не мщуся.

– Але ж ти мстивий, Пепо? – спитав я.

– Ні, – випустив клубінь диму Пепа. – До хлопців чесних я не мстивий, а до падлюк... до падла я жахливо мстивий, Мавпо.

– Не називай мене Мавпою, Пепо, – сказав я невдоволено.

– А це ж чому? – здивувався Пепа. – Всі тебе так звуть. Мене от прозвали Пепою, а я ж не серджусь.

– А що таке пепа, Пепо? – спитав я.

– Чорт, – засміявся Пепа і виплюнув недопалок. – Чи ти не знав?

– Хіба ж ти чорт, Пепо? – здивувався я.

– А хіба ні? – показав щербу Пепа. – Таке придумаю, що й чорт не придума.

– А чорт мстивий? – спитав я.

– Ні, – сказав Пепа. – До чесних хлопців він не мстивий, а до падлюк... до падла він жахливо мстивий, Мавпо. Хочеш, подружимо.

Зирнув на нього не без здивування. Ніхто ніколи не підходив до мене на вулиці й не простягав дружньої руки. Ніхто ніколи не говорив до мене із сусідських хлопців так лагідно і ніхто ніколи не пропонував мені дружби. Отак просто й відверто, ніби ми рівні з рівних. А найбільше мене дивувало, що дружбу мені пропонував сам Пепа, мій колишній герой, на якого й зараз я дивився не без захоплення. Два роки тому, коли ми побилися, мені здалося, що цей герой для мене помер. Саме це й боліло мені найбільше: важко людині, в душі якого щось відмирає. Він бував до мене несправедливий, але чи не звик я. що до мене ставляться з відразою? І тільки тепер я раптом збагнув: герой, на якого дивився захоплено, до кінця в моєму серці не вмер. Жив десь там, у темному закапелку єства, а тепер вийшов із темниці. Бо я мав свої чесноти і не міг відкинути руки, що дружньо до мене простяглася. Не міг прогнати того, ким захоплювався, хай навіть те захоплення було дитяче. Бо коли в людській душі поселяється герой, його нелегко звідтіля витравити, навіть, коли переконуєш себе, що той герой таки помер.

– А що по-твоєму дружити. Пепо? – спитав я.

– Голову один за одного покласти, – гаряче сказав Пепа. – Куди один піде, хай і другий іде, коли одному біда, хай і другому біда. Коли один мститься, хай другий мститься. Коли одному болить, хай другий не радіє... Згоден на таке, Мавпо?

Поставив супроти мене палючі очі: говорив щиро. Більше того: палав тією щирістю.

– Гаразд, Пепо, – сказав я. – Але чи не вийде так, що я голову кластиму за тебе, а ти за мене ні? Що мені болітиме твій біль, а тобі на мій начхати?

– Тоді ти плюнеш мені в обличчя, – так само гаряче сказав Пепа. – Подружиш зі мною, побачиш, як весело заживемо! Ми з тобою скучати не будемо...

– А що це значить: скучати не будемо? – спитав, все ще вагаючись.

– Діла будемо творити. Вигадаємо щось і творитимемо. Такі діла, аж дух забиватиме.

– А коли не захочу? – спитав я. – Коли твоє діло мені не підійде?

– Тоді я сам його творитиму, а ти язика на замок зачиниш. А разом творитимемо те, що захочеш. Думай, Мавпо!

– Я й думаю, – спроквола протяг мій голос. – А чому ти мені це пропонуєш?

– Бо ти пацан на всі сто, Мавпо! – сказав Пепа, пильно на мене дивлячись. – Бо ти. Мавпо, не падлюка... Найбільше, чого не люблю, – це падла. Мавпо, смердючого падла, яке вже ніколи не буде пацаном на всі сто!

Те, що він сказав, мені подобалося. Відповідало моїм чеснотам, бо мені давно хотілося завести собі справжнього приятеля. Такого, щоб міг голову за мене покласти. Такого, щоб ішов туди, куди йтиму я.

– Гаразд, Пепо, – сказав. – Бачу, що й ти пацан на всі сто!

– Ще б пак. – гордо відказав Пепа. – Зі мною тобі нудно не буде.

– Гаразд, Пепо, – озвався я. – Ми з тобою творитимемо діла. Але які діла, Пепо?

– Діла ми придумаємо, – сказав Пепа, і мені мигнуло: діла придумуватиме він. Бо коли б міг я сам придумати діла, досі знав би, які вони мусять бути. Знав би й без Пепа, як убивати власну нудьгу, але досі ні разу я її ще не вбивав.

– Гаразд. Пепо, – сказав я. – Діла ми придумаємо. Яке ж буде наше перше діло?

– Придумаємо, – мовив Пепа, – але спершу присягаємось у вірності. В тому, що будемо хлопці на всі сто, а не падлюки.

– Як же ми присягаємося? – спитав я.

– А так, – Пепа вийняв ножа з кишені і розклав його. – Кров'ю!

– Гаразд, – погодився я, подумки здригнувшись. – Присягнемо кров'ю.

Пепа черкнув себе ножом по пальці і на ньому виступила червона крапля.

Я вдруге здригнувся подумки і різонув пальця й собі. Ми з'єднали нашу кров і присяглися.

– Хай мене поб'є грім, коли зраджу тебе, Мавпо, – урочисто сказав Пепа.

– Хай мене ковтне земля, коли я тебе зраджу, – відповів я, відчуваючи, як мурашки, сто тисяч мурашок, біжать мені по спині, шалено перебираючи лапками. Здається, я ступав на якусь принадно-жахну стежку – звідсіля і мій страх!

У той день ми про діло не говорили. Хай кожен подумає, сказав Пепа, а тоді й обговоримо. Але розходитися не хотіли, отож Пепа розповів мені про колонію, потрапити в яку, виявляється, не так страшно. Розказував, а я слухав. І мені також здалося, що потрапити в колонію не така вже й біда. Але слухав Пепу й не слухав – щось у мені нуртувалося, щось хвилювало, і це не минуло й тоді, коли ми розлучилися. Не знаю, чи був я тоді розумний, але відчувати й передчувати вмів. Чи ж добре я зробив, потоваришувавши з "уркою", а що коли він і мене потягне красти курей? Але про це думати не хотів, адже ж я був щасливий. Щасливий, що завів хай і сумнівного, але приятеля. Приятеля, який перший простяг мені руку, хоч я й сумнівався, чи та рука була чиста й чесна. Але в мене було право вибору, і я потішав себе: коли щось із Пепиних вигадок мені не сподобається, зовсім не важко від того відмовитися – це, зрештою, була одна із умов нашої дружби.

Лежав увечері в ліжку і навіть не подумав підслухати гостру суперечку моїх батьків. Хай вони живуть по собі, думав я, а мені можна жити по-своєму – в мене нарешті з'явився свій світ і власні турботи. З Пепою я творитиму діла, але придумати нічого так і не зумів. Бо які діла можуть бути в чотирнадцятирічного хлопця, який виглядає на одинадцять? Ні, фантазія моя в той вечір не працювала.

Причина того проста: з кімнати батьків долинали невдоволені голоси. Так буває завжди, коли батько приходив із репетиції ансамблю, або ж коли в нього концерт. Сьогодні я не ходив забирати його з репетиції, хоч мати й просила, – ясна річ, батько повернувся пізніше, ніж завжди. Але мені осточортіло стовбичити біля Зеленого театру чи біля Будинку народної творчості. Я матері так і сказав: мені осточортіло! Вона заплакала, а тоді накричала на мене. Я гримнув дверима і пішов з хати. Отоді й зустрілися ми з Пепою. Отоді й була закріплена кров'ю наша дружба. Я повернувся додому вже в сутінках, а батька все ще не було. Мати подивилася на мене осудливо.

– От бачиш, – сказала, – він тільки чекає нагоди, щоб злизнути...

– Що ти від мене хочеш? – роздратовано мовив я, бо мені хотілося якнайшвидше зачинитися. Хотілося обдумати все, що сталося, і зважити: чи вчинив я правильно, зв'язавшись із Пепою.

– Хочу, щоб ти мені допомагав, – звищила голос мати.

Нічого не сказав, а повернувся спиною й пішов до своєї кімнати. Хряснув дверима, бо мені й справді це остобісіло.

– Одне й те ж! – крикнув я уже з кімнати. – Осточортіло мені – одне і те ж!

Мати у вітальні заплакала. Та сьогодні я їй не співчував. Заліз у ліжку, розгорнув книгу, але не читалося. Мати сердито гримала начинням, але я й не подумав угадувати, що вона робить. Потім вона, здається, почала мити підлогу. Я відклав книгу й заплющив очі. Отоді й прийшов батько і між ними почалася звична пересварка...

– Що ти від мене хочеш? – звищив голос батько. – Можу я хоч у неділю відпочити?

– Людині, яка має борг, відпочивати не можна, – жорстко зауважила мати. – Треба думати про сім'ю, а не про відпочинок...

За таких обставин про "діло" й справді не подумаєш. Я взяв носову хустину, одним кінцем забив одне вухо, а другим друге. Голоси долинали, але розібрати слів не міг. Сидів із перепнутою хустиною головою і, певне, виглядав як ідіот. Отак я й заснув, не виймаючи кляпів із вух.

І мені приснився чорт. З гирявою круглою головою, на якій стриміли різьки, а коли той чорт усміхнувся, то я побачив на передніх зубах щербу. Чорт пройшов у мою кімнату через стіну, волочачи довгого з китичкою на кінці хвоста. Вийняв пачку "Боксу" і закурив, пригостивши й мене. Подав

мені чорну лапу, і я ту лапу потиснув. Тоді сів біля мене на отаманку й турботливо підгорнув ковдру. Козлоголосо заспівав мені колискову, і таке в нього смішне було лице, що я не витримав і засміявся.

– А що, ти не боїшся мене? – спитав чорт.

– Ні, – сказав я. – Бо ти смішний.

– Я не смішний, а веселий, – зірвався на ноги чорт. – Давай подружимо, і я навчу тебе, як бути веселим, Мавпо. Я навчу тебе таким штукам, що ти матір-батька забудеш.

– Хочу їх забути, бо вони знову сварилися, – сказав я.

– Це я їм підстроїв, – прошепотів чорт і моргнув чорною бровою. – Хіба не весело, коли вони сваряться?

– Мені не весело, – сказав я. – Мені від того чорти на душі шкребуть.

– Чи справді чорти? – посерйознішав чорт.

– Ну, кішки, – поправився я.

– Кішки – це відьми, а не чорти. Бо коли б то були чорти, я б відав. Але не про те йдеться. Будь мудрий, хлопче, і зі всього смійся. Сваряться твої старі – смійся, тоді й мене покличеш. Хочеться тобі робити щось добре, роби погано й навпаки – і прийду я до тебе. Тоді ми й придумаємо собі діла, хочеш? Разом придумаємо, і нам весело буде. Аж до гикавки весело, хочеш?

– Хочу, – з тугою сказав я. – Бо мені все осточортіло...

– Осточортіло? – перепитав чорт. – Що це значить?

– А що значить, коли приходять сто чортів? – мовив я.

– Це значить, що веселі надходять часи.

– Я втомився, Пепо. – сказав. – Утомився від колотнечі, яка є в нашому домі; втомився читати; втомився дивитися на світ; втомився від того, що мене всі кличуть Мавпою; втомився, бо мене всі дrouchать; ти хоч знаєш, що таке втомитися, Пепо?

– Ні, – відповів чорт. – Але я тобі допоможу. Ми придумаємо діла, і тобі стане весело. Так весело, що гикавка нападе.

Я гикнув. Але весело мені не стало. Знову гикнув і знову. Чорт погладив мене по голові, власне, по хусточці, кінцями якої позатикав собі вуха.

– Ось бачиш, – сказав він мені лагідно, – тобі вже весело. А це тому, що в тебе з'явився нарешті друг...

Пепу я застав під мостом о тій годині, коли домовилися.

– Щось придумав, Мавпо? – спитав він, пригощаючи мене цигаркою.

– Старі підняли такий гвалт, що не думалося, – відповів я.

– І твої старі гризуться? – спитав Пепа. – Мої б'ються. Мати вчора вітчиму качалкою голову розтрощила. Ох же й казився!..

"Значить, і в нього те ж саме, – втішено подумав я. – Значить, і в нього сваряться!"

– Ми з матір'ю зачинилися, то він ледве дверей не висадив, – показав щербу Пепа.

– А потім?

– Втихомирився. Плакав і просив у матері вибачення.

– За те, що вона йому голову розбила? – спитав я.

– Ну да. Він спершу казиться, а потім вибачення просить.

Пепа всміхався, але якось смутно. І те, що він також смутний, ще більше наблизило мене до нього.

– А ти щось придумав? – спитав я.

Пепа мовчав. Пускав кільцями дим і загадково мружився.

– У тебе вороги є. Мавпо? – спитав нарешті.

Я подумав. Чи є в мене вороги? Є недоброзичливці, але не вороги. Ні, є у мене й ворог. Той, через кого так часто зчиняється в нашому домі колотнеча, той батьків колишній приятель Садовий, що підсунув йому свиню.

– Є, – сказав я. – Але дорослий дядько.

– В мене також є, – сказав Пепа. – Двоє. Не пацани, а падло!

– Колька й Пиня?

– Вгадав. Хочеш помстимося?

Дивився на мене щілинками очей і ніби випробовував.

– Ти ж казав, що не мстивий, Пепо, – нагадав я.

– Це до чесних пацанів я не мстивий. Таких, як ти. А до падла...

– Як же мстити ся будемо?

– Спершу твоєму ворогу віддамо, а тоді моїм.

Я подумав: мститися ворогам було чесно, навіть коли вони вороги твого приятеля. Що лихого в тому, коли карається найбільший злочин – зрада? Що може бути більше і гірше за зраду, коли клянешся на дружбу, а потім підсовуєш другові свиню? Ні, думав я, ліпше зовсім не мати друзів, ніж їх зраджувати.

– Коли пацан зраджує друга, він падло, – сказав, угадуючи мої думки Пепа.

– А дорослий, Пепо?

– Дорослий зрадник удвічі падлюка.

– Так, – повторив я, бо хотів себе переконати. – Дорослий зрадник – удвічі падлюка... Як же ми мститимемося?

– Чого той дядько тобі ворог? – спитав Пепа.

Я розповів. Пепа слухав, суворо насупившись.

– Дивує мене одне, Мавпо, – сказав він, коли я закінчив. – Чому ти не провалив йому голову раніше?

Я мовчав. Не міг сказати, що тільки тепер до цього додумався. Не міг сказати, що тільки тепер у мене є приятель, з яким я можу піти на таке. Бо що може вдіяти мале, капловухе хлопча, якому чотирнадцять, але скидається він на одинадцятирічного? Я тільки ненавидів того Садового,

великого, пузатого, мордатого, з червоним носярою, з грубими, як колоди, ногами, з руками-лопатами. Знав, де він живе, бо ще ходив із батьками до нього в гості. Знав, якими вулицями ходить, бо вже стежив за ним. Стежив, хоч не відав навіщо. Стежив, щоб ненавидіти його. Бо коли йдеш слідом за такою горою м'яса, тоді вчишся ненавидіти і знаходиш у тому почутті пільгу. Так, я йшов слідом за горою м'яса і ненавидів його всіма клітинами душі, кожною часточкою тіла. Але був супроти нього безсилий. Ми обоє з Пепою супроти нього безсилі, бо то гора м'яса й не подужати її нам.

– Хочеш, підпалимо йому хату? – спитав, недобре всміхаючись. Пепа.

– Ми не підпалимо йому хати, – смутно відказав я, бо хата його з цегли і під залізним дахом. Хата його – камінь і залізо.

– Поб'ємо вікна, – сказав, так само всміхаючись, Пепа.

Це вже було нам під силу. Але я все ще вагався. Бо що значить побити вікна, коли в тебе кожна клітинка тіла повна ненависті.

– А що пропонуєш? – спитав Пепа.

– Поб'ємо йому вікна, – сказав я, відчуваючи в душі неприємний холодок.

– Сьогодні ввечері? – спитав Пепа.

– Гаразд, – сказав я. – Сьогодні ввечері.

– Знай, Мавпо, – зістрибнув із бика Пепа. – В тебе є вірний друг і з ним не пропадеш.

Я зістрибнув з бика мосту й собі і обійняв приятеля за плечі. Діла ми з ним починаємо творити. І, як на мене, діла непогані. Бити вікна людині, яка зрадила свого приятеля, – хто скаже, що це погані діла?

Ми йшли в рідкому місячному світлі, і нам допомагали ліхтарі, які подекуди розсівали темряву гострими списами променів. Уперше в житті я щось справжнє чинив, чинив без дорослих. Уперше в житті я самостійно щось вирішив; хоч ні, це вирішив не я, а таки Пепа. Але Пепу веду до будинку Садового таки я; зараз ми розмахнемося, і шибки нашого ворога розлетяться на дрібні скалки.

Ми зупинилися: перед нами горіло жовте світло вікон. Видно було, як на кухні порається жінка, а за столом сидить білокоса дівчинка із червоним бантом. Той червоний бант дивно палахкотів – ось до кого прийшли ми бити вікна.

– Хтось іде, – шепнув Пепа, і ми відскочили під паркан. Вулицею йшов п'яний. Ішов, похитуючись, і щось бурмочучи; зупинявся і щось до когось варнякав, проголошував. Я міцно стис Пепину руку.

– Він? – тихо спитав Пепа.

– Він, – дихнув я.

– Ну, тоді його шибкам пощастило. Закидаємо його камінням?

Та чоловік не став чекати на наше каміння. Раптом утратив рівновагу, заточився і всунувся носом у кропиву, виставивши зад.

– Підійдемо? – спитав Пепа.

Ми підійшли. Поза у п'яного й справді була кумедна: ніби навмисне виставляв до нас зад. в глибині кропиви щось харчало й кавчало – Садовий спав.

– Чекай, я його зара збуджу! – крикнув тонко Пепа і раптом щосили саданув п'яного носакон у зад. Садовий повалився в кропиву всім тілом, тоді перекинувся горі верх і знову солодко захарчав.

– Напхаємо йому рота землею чи роздягнемо? – спитав Пепа.

– Аз одежею що зробимо? – спитав хрипко я.

– Одежу в річці втопимо.

– Давай роздягнемо, – сказав я, бо набивати землею рота навіть своєму ворогу мені не хотілося. Садовий гикнув, але не прокинувся.

Пепа схопився за його чобота, рвонув і покотився на дорогу. Я засміявся.

– Тихше, – прошепотів люто Пепа, очі його палали. – Скидай другого чобота, щоб не казали тільки на мене.

– Хто має казати?

– Такі, як ти! – люто цвиркнув Пепа. – Тягни.

Я потяг і покотився з чоботом так, як нещодавно Пепа. Пепа в цей час перекинув п'яного і витрушував його з піджака.

– Може, в білизні його залишимо? – прошепотів я.

– Твій це ворог чи мій? – гаркнув на мене Пепа. – А раз ворог, не жалій!

Мені стало раптом страшно. Якась дика сила прорвалася в нього, недавно лагідного зі мною хлопця. Був він швидкий у рухах, меткий і

вправний. Роздягав п'яного, ніби все життя займався такою роботою, при цьому поблискував сердито очима.

– Чого став? – крикнув він на мене. – Скручуй у вузол.

Я мимоволі запалювався його вогнем. Скрутив одягу і затягнув паском. П'яний лежав у кропиві, неприродно біліючи тілом

– А тепер іди його бий! – коротко наказав Пепа і підштовхнув мене до того тіла. – Бий, Мавпо, бо іншої такої нагоди в тебе не буде.

Але я став стовпчиком і не мав сили поворушити й пальцем. Бо те біле, розпластане й неживе вже не було моїм ворогом. То був кабан, білий, череватий, безпомічний, який кволо борсався в кропиві, всунувши рило в землю і блював. Викидав із себе всю скверну – бридкий, білий, смердючий, але безпомічний. Силився стати рачки, але руки йому одламувалися, і він знову падав.

– Що ти на нього дивишся? – верески у и раптом Пепа і, розігнавшись, угатив щосили в білий зад черевиком.

Я схопив приятеля за руки і відтягнув.

– Пепо, – сказав я, ридаючи. – Не казись. Ми вже помстилися, Пепо, досить, я більше не можу. Ходімо, Пепо, я тебе дуже прошу, ходімо!

Пепа в моїх руках розслабився, та наступної хвилі вирвався і став, облитий рідким місячним світлом і ще рідкішнім світлом далекого ліхтаря.

– Це твій ворог і ти над ним мстився, – сказав він крізь зуби. – Як хочеш, так і буде. То що, чкурнем!

– Чкурнем, – сказав я, ледве стримуючи цокотіння.

– Я візьму одягу, а ти чоботи. – наказав Пепа і закинув клунка за плечі.

Я схопив чоботи, і ми помчали так, як я й гадав. Бігли в ніч, наліту рідким місячним світлом і ще рідшим світлом ліхтаря, і важко хекали, як зморені коні. За нашими спинами щось п'яно заревло, але це ще більше підстобнуло нас. Тільки біля мосту ми зважилися перевести подих.

– А що, – сказав Пепа, – зробили?

– Зробили. – відповів я, цокочучи – дивно, але мене цей біг не зігрів.

– Чого ти його не бив? – спитав Пепа вже спокійно. – Він же таку свиню підклав твоєму батькові!

– Знаю, – мовив тихо я.

– Ти слабак, Мавпо. Слабак і боягуз. Ти не фортовий пацан, Мавпо!

– Так, не фортовий пацан, – сказав я. – Але, Пепо, коли б і я роз'ятрився, як і ти, ми б з тобою. Пепо, не зупинилися.

– Ну й що?

– А те, що тільки дурний вчасно не зупиняється.

– Це я дурний? – загрозово спитав Пепа.

– Ні, Пепо, це ми дурні, – смутно відповів я.

– Щось ти замудрив, Мавпо!

– Може, й замудрив, – мовив я. – Але дурний не той. Пепо, хто робить дурне діло. Дурний той, хто вчасно не зупиняється.

Фраза була не моя, батькова. Але так само думав тоді і я.

– Ми не робили дурного діла, – нахмурився Пепа. – Ми робили святе діло.

– І ми його зробили. Але, Пепо. і в святому ділі треба вміти вчасно зупинятися.

Пепа задумався. Щось там у його макітрі варилося, але я не міг збагнути, який борщ. В мене ще й досі все тремтіло.

– У тебе, Мавпо, голова – не капуста, – сказав нарешті Пепа, і мені аж легше стало. І не тому, що моя взяла гору і я таки зумів переконати цього дикого й несамовитого хлопця, а тому, що тепер мені легше буде повернутися додому.

– Що зробимо з одежею? – спитав я. – Втопимо, як домовилися?

– Твій ворог, ти і вирішуй. – сказав Пепа. – Хочеш, я сам утоплю.

– Гаразд, Пепо, – згодився я. – Пізно вже і мене вдома можуть похопитися.

– Еге ж, – сказав Пепа. – Ти ж домашній...

Знову хотів узяти наді мною гору. "Ну й хай!" – подумав я.

– Справді втопиш цю одежу? – спитав я.

– Я чесний пацан, – підкинув підборіддя Пепа. – Не віриш мені?

Ми стояли, облиті рідким світлом, і дивилися один одному в вічі. Вивіряли один одного й обоє знали: коли між нами й далі висітиме оця холодна, напіврозмита світляна сітка, дружба наша міцна не залишиться.

– Вірю тобі, – твердо сказав я і відчув, що Пепа став не такий напружений.

– Знаю тут одне місце, – мовив він, усміхаючись, якимось дивно й трохи моторошно проглядала в його роті щербка. – Мені по дорозі...

– То я пішов, Пепо!

– Біжи! – лагідно озвався той. – Ми зробили своє діло на всі сто!

– На всі сто! – відгукнувся я й пішов по білій в рідкому місячному світлі дорозі.

Йшов не озираючись. Знав, що він дивиться мені вслід. Чекає, коли сховаюсь із його очей, а тоді піде й собі. Вірив йому, але більше не вірив. І не тому, що такий мудрий тоді був, а тому, що вловив у його голосі непевні нотки. Отож вірив я йому й не вірив. Але йшов не обертаючись, бо він не повинен нічого знати про мою підозру. Хай думає, що мудріший і хитріший – не даремно в його голосі звучали оті непевні нотки.

Я ступив на міст і пішов по ньому, залитий світлом обох ліхтарів, поставлених з одного боку й другого. Біля пивниці на ганку побачив закудлану в кожуха постать старого Рочіня; відчував: на мене дивиться дві пари очей – Рочінь, а знизу Пепа. Він не зрушить із місця, той Пепа, поки не сховаюся з його очей. Вивірятиме мене, бо вважатиме, що хитріший за мене й мудріший.

Я звернув од мосту в завулок, але додому, ясна річ, не пішов. Зник із поля зору обох пар очей: Рочіневих і Пепиних, а тоді крутнувся й

безшумно збіг по схилу під міст. Визирнув з-за бика: по стежці простувала темна Пепина постать. Він ішов і посвистував. На плечах у нього лежав клунок, а чоботи тримав під пахвою. Я перемахнув через річку по каменях, по яких переходив, ховаючись тут. Колись і мій батько. Йшов за Пепою невидною тінню, а він ніби відчував мене – раз у раз озирався. В нього з вуст усе ще виривався легковажний посвист, і цей посвист побудив закам'янських собак. Тоді Пепа обірвав свист. Раптом зупинився, повернувся до мене обличчям і довго вдивлявся. Я в цей час лежав на траві за каменем, і вологий дух землі проникав мені в тіло. Але я не поворухнувся – Пепа був не з таких, що його легко обведеш довкола пальця. Отак ми й позавмирили, але тільки на мить. Пепа заспокоївся. Він різко звернув на вуличку, що йшла до кар'єру, й погнався на гору. Пішов швидко, майже побіг. Я безтінно крався за ним слідом, адже мої підозри виявилися небезпідставні. Хоча ні, одержу Пепа міг утопити в саджалці на місці старого кар'єру. Там води багато, значно більше, як у річці.

Але до саджалки Пепа не пішов – він десь зник. Можливо, ліг за камінь, як нещодавно я, і дивився на схил гори, по якій мав би піднятися його переслідувач, коли б за ним стежив. Але я був досвідчений вивідач – повз по траві, хоч і мокра та була, тримаючись затінків. Можливо, десь тут Пепа мав свого тайника, про щось таке він в одній із розмов натякав. Я висунувся з-за каменя й визирнув. Місяць яскраво освітлював невелику постать, яка, нутужившись, відкочувала каменюку. Мій здогад був правильний: Пепа ховав одержу до тайника. Під каменем була дірка чи яма; мій приятель заштовхував туди одержу, а тоді привалив тайника тим-таки каменем. Від роботи він упрів, тому зупинився перепочити, втираючи рукавом лоба. Потім закурив, сівши на каменя, що прикривав тайника. Я лежав у мокрій траві, і нездорова волога поволі просочувалася мені в тіло. Але зараз мав бути нерушній. як камінь, бо тиша навколо стояла нерушна. Місяць цвів серед неба тремтливий і яскравий і лив міражне світло, яке тут уже не змішувалося з міражним світлом ліхтарів.

Пепа виплюнув недопалка, який зажеврів на землі, солодко потягся й пішов. Пройшов біля мене на відстані кількох кроків – я лежав на землі нерушним каменем. Тільки після того, як стихли його кроки, дозволив собі зворухнутися. Підійшов до тайника і спробував зрушити каменя. Але стільки сили, як Пепа, не мав. Тоді я сів на того каменя й заплакав. Я заплакав, бо не було вже в мене у цьому світі приятеля, а той, що ним назвався, дружбу нашу зрадив. Купа шмаття була йому більшої ціни.

Місяць цвів над головою, ясний і байдужий, і я повернув до нього лице. Здавалося, десь бачив це обличчя, кругле, з гирявою маківкою, з двома ріжками – місяць дивився на мене й сміявся. Йому було весело з мене, малого й капловухого, загубленого в цій засипаній камінням долині, з мене, безсилою й покинутого цілим світом, самотнього й нерозумного. Я дивився просто в те засміяне обличчя, й тінь усмішки не промайнула на моїм лиці.

– Чорте чи боже. – сказав я тихо, чітко вимовляючи слова. – Допоможи мені. Коли не зрушу цього каменя, на якому сиджу, то назву себе не мстителем, а грабіжником. Назву себе злодієм, котрий не мстився на паскуді з паскуд який зрадив мого батька, а пограбував його. Допоможи мені, чорте чи боже!

Наліг на каменюку, напружився так, що мені аж очі вилазили, зібрав усю свою мізерну силу; місячне проміння припікало мені карк; місячне проміння всотувалося мені в тіло десь так, як недавно нездорова волога землі; м'язи в мене рипіли, кістки вгиналися, рот розтулився, пальці залізні стали; я раптом випустив з горла тонкий зойк – камінь піддався. Наліг на нього всім тілом, ноги вгрузли в землю, але я не міг і на хвилюку попустити напругу, камінь подавався повільно й неохоче, але все-таки подався, відвалювався, а за мить ми обидва попадали: я і той камінь.

Лежав на мокрій траві горілиць, і зорі там, у небі, застрибали, стали барвисті, зорі замиготіли, місяць розрісся, став великий-великий: відчув, що втрачаю свідомість, а може, й утратив свідомість, серце в мені здригнулося, як і той місяць. Я лежав, розкинувши руки й ноги, і сльози

котилися мені по обличчі. Від того зорі й місяць обточилися райдужними колами, кожна зоря – в барвній капсулі, місяць – у барвній капсулі; повітря зі свистом виривалось із утлх моїх грудей, я дихав і не міг надихатися, бо повітря тільки входило в горлянку, а до легенів не сягало. Пальці мої корчилися й дерли, викорчували врослу у землю жорству, тіло тремтіло й покривалося липкою плівкою поту, а земля вже присмокталася до мене тисячею ротиків і вливала свій холод свою мокроту – нездорову вільгу, яка давно зволожила мені одержу. Трава ввіткнулась у мене тисячею гострих, голодних списиків, а з очей все ще лилися й лилися гарячі й, мені здалося, також липкі сльози.

Лежав так довго, аж доки не відчув, що сила повернулась. Тоді звівся, відчуваючи, як важко рухати тілом і як важко ступати, а ще важче нагинатися. Там, під каменем, була вкопана залізна духовка дверцятами вгору. Я відкинув їх і витяг чоботи й стягнуту паском одержу мого ворога. Були в тій схованці ще якісь речі, але я на них і не дивився: що мені до Пеппи та його справ? Треба було покласти на місце каменя, але зараз я на те сили не мав. Тому нагрів жорстви, раннячи й роздираючи пальці і сьак-так дверці тайника приховав. Завтра вранці він сюди напевне прибіжить, думав я, йдучи по крутій, міцно втоптаній стежці – одержу ніс на плечах, а вільною рукою тримав чоботи. Навколо голосно цвірчали коники, місяць пильно за мною стежив і начебто котився вслід начебто не хотів випускати зі свого нагляду. Здалося, почулися чийсь кроки, і я завмер, готовий щомиті шугнути зі стежки вбік, але це вже розходилися мої нерви: довкола стояла тиша. Від хат погавкували собаки, десь плакав протяжно, ніби це весна, кіт, цвіркуни розривали собі горлянки. Тіло моє все ще було покрите плівкою липкого поту, але вже висихало, я сам висихав і ніби меншав під цим місяцем. Зуділи біля вух комарі, один уже вжалив мене – запалала щока.

Біля саджалки тихо так само. Сів на каменя й почекав, щоб пересвідчитися: тут нема нікого. Але літало тут більше комарів, і я не всидів. Налапав у траві два підхожі камені, один опустив у халяву одного чобота, а другий другого. Було мені трохи страшно, бо про цю саджалку оповідали страшні речі. Там, на дні, – не один утопленик (саджалка на

місці кар'єру і глибини мала метрів зо п'ять), і саме в місячні ночі вони виходять. Мені вже немало років, але тоді я ще трохи в ті казки вірив. Здалося, що коли бовкну у воду чоботом, потопельника напевне збуджу. Тоді доведеться тікати, бо потопельники за тими, хто колошкає їхній спокій, ганяються. Я змахнув чоботом, він прокреслив темну дугу і лунко вдарився об воду. Звук ляско відбився від скелястих берегів, я завмер, не маючи сили й дихати. Місячне проміння стрибало по сколихнутих брижах. Вони докотилися до берега і дзвінко залопотіли об камінь. Комар ужалив мене в лоба, та я почекав, пожадливо прислухаючись: чи не приведе звук до саджалки когось цікавого. Цвірчали цвіркуни, голосніше загавкав пес від найближчого подвір'я – все було спокійно. Тоді полетів чорною тінню в саджалку другий чобіт. Знову глухий сплеск, і місяць затанцював на тонких ногах-променях, засміявся з мене, залопотіли біля берега хвильки. Мені здалося, що в глибині саджалки зблисло біле тіло. Закоцюрб на скельці: ну що, вийде потопельник чи ні? Але біле тіло у воді – це й був місяць, і мені відлягло від серця. Почав повзати по землі, вилапуючи каменя для одежі. Продовгуватого і плаского, щоб обгорнути його шматтям і міцно затиснути паском. Комар укусив мене вже в другу щоку і підборіддя – обличчя палало. Я розбив коліно, садніли й кровоточили пальці. Але потрібного каменя знайшов. Тіло побивав трем, а зуби цокотіли. Закусив до болю губу й ув'язував шмаття. Од нього несло несвіжим запахом, і мені раптом побачилося черевате, біле тіло, що безсило борсалось у кропиві. Голе тіло, що намагалось звестися і блювало. Все в мені зааніміло від цього видива, тільки зуби цокотіли – не міг їх погамувати. Камінь був важкий, і я не мав сили кинути його задалеко. Тоді подався до найкрутішої скелі, біля якої й не купалися, бо там, як казали хлопці, щось тягне. Озирався весь час на саджалку – боявся, що утопленик вийде. Але утопленик так і не вийшов, і я спихнув свій тягар у глибину. Гухнуло цього разу голосніше, але я вже не чекав, поки заспокоїться вода, – мчав у ніч, широко розтуливши рота і вирячивши очі, мчав по білій під місячним промінням стежці, навіть забувши, що мчу якраз туди, де ми напали з Пепою на мого ворога. В тому місці я зупинився як укопаний, сподіваючись побачити оте біле, голе й черевате, але в кропиві вже нікого не було: її тільки потолочено і пом'ято. Тоді я повернувся й, нечутно ступаючи, підійшов до хати, у вікні

якої ми бачили жінку й дівчинку із червоним бантом. Вікна хати не світилися, але я якийсь час постояв, бо в ту хвилину щось мені скаламутилося, схитнулося й схвилювалося. Не міг я тоді знати, що через роки, вирішивши, ця хата стане для мене новим прокляттям, що та дівчинка з червоним бантом зветься Юліана, що та дівчинка стане подібна до богині, і що через неї не спатиму я ночі. Того всього я тоді не знав, але знав інше: серце моє розривало каяття. Вперше я тоді, облитий рідким місячним світлом і так само рідким світлом далекого ліхтаря, відчув, що мститися – не солодка відрада, а біль. Мститися – це значить виявляти своє безсилля, а не силу – не завжди є змога оте власне безсилля перебороти. Не завжди маємо силу пожаліти свого кривдника, навіть коли він тих жалощів не вартий. Мій ворог, над яким я сьогодні помстився, був недостойний жалощів, але, незважаючи на те, я його раптом пожалів. Пожалів оте біле, черевате, голе, отого кабана, що товчеться в кропиві, оте півсвідоме, п'яне, дурне, зрадливе, що тужиться, аби втримати неслухняне тіло на руках, яке вивертає блювотиною суть себе – череватого й голого; чи ж можна таке нікчемне й бридке ненавидіти? Чи можна ненавидіти того, котрий і гавкнути не має сили, коли його лупить роз'юшений урка з вовчим, палючим, озлобленим поглядом?..

Отут я й побачив потопельника. З вулички, що вела до саджалки, вийшла раптом гола, біла й черевата постать, густо залита місячним світлом і від того аж синя. Ноги мої вросли в землю, чуприна, що відросла за літо, стала сторчка, і я задубів, божевільно вдивляючись у страшну прояву. Стояв на відслоненому місці, й постать, побачивши мене, рушила в мій бік. Хотів заверещати, але моє горло видало кволий, хрипкий писк, рот мій був ніби піском забитий. Постать зупинилася.

– Слухай, хлопче, – спитала вона п'яно. – Чи не скажеш, де тут моя хата?

По мені градом покотився піт, обличчя моє аж змокріло, мені відпускало, адже ніякого потопельника нема, а є тільки роздягнений мною таки мій ворог, якого я щойно збирався пожаліти. Стояв переді

мною, похитуючись і посопуючи, великий білий живіт звисав, як у скіфської баби, закриваючи стидне місце, очі йому були напівприплющені...

– Понімаш, – сказав він, – водить мене нечиста. Ніяк не знайду своєї, значиться, хати.

– Онде ваша хата, дядьку, – тоненько сказав я і тицьнув туди, де й справді була його хата.

– Ото? – спитав мій ворог, розвертаючись у напрямку власної хати. – Не, то, понімаєш, не моя хата. Я свою хату знаю. А ти хто, значиться, чорт?

– Чорт, дядьку, – сказав я, відчуваючи, що мене сміх розбирає.

– Ну да, чорт, – покірливо озвався Садовий. – Оно й ріжки в тебе ростуть. І на лице ти. значиться, чорненький. Може, ти мавпа?

– Ні, – сказав чи, власне, вигукнув я люто. – Я пепа – чорт!

Тоді із Садовим сталося щось дивне. Він раптом бухнув коліньми в прибиту росю пилюку, і все його тіло задрижало, ніби білий холодець.

– Благослови чи помилуй, – понуро сказав він, – бо я. понімаш, хати своєї сьодня не знайду. Я. значиться, сьодня твій...

– Устаньте, дядьку, – все ще сердито сказав я, бо в мені все клекотіло від того, що й він назвав мене мавпою. – Встаньте і йдіть у хату, яку я вам показав.

– А коли, так сказать, то не моя хата? – хитро спитав Садовий. – А коли, понімаш, значиться, я припруся отако голий до чужих людей?

Тоді я вчинив те, що міг би вчинити справжній чорт. Хтозна, що мене до того змусило, але я раптом нахилився, набрав повну жменю дорожньої куряви і жбурнув у ту білу, хитру і здурманілу пику.

– Марші – тонко закричав я. – Марш у хату, куди я тобі показав!

Дядько форкнув, як кінь, зірвався на рівні й потеліпав білими тілесами, а я ледве не впав тут-таки на дорогу – мене аж зігнуло від реготу, я повітря не мав у грудях, бо вже не сміявся, а гикав, бо мені кишки боліли. Я впав у траву під паркан, бо зараз вискочить на подвір'я жінка, засвітить світло, закричить і зарепетує і почне гамселити того голого й дурного по голові і плечах. Так воно і сталося, і мені знову перестало бути смішно, я лежав під парканом на мокрій землі, нездорова вільга почала наповнювати тіло, але я дивився й дивився, як вганяє жінка тумакami свого коханого в хату, як верещить вона й проклинає. "Ти чорт? – спитав я себе подумки. – Може, ти й справді чорт?" Світло в дворі погасло, і я відчув, що зовсім мокрий, що я втомлений і вичерпаний.

Ішов, повільно дибаючи, з гори, спотикався на камінні, руки в мене звисали, як пліті, ноги в мене були ватяні, а голова гарбузяна. Вже не міг ні сміятися, ні сумувати, вже не думав навіть, що там, удома, мене похопилися, що ніколи ще не затримувався я так довго, що батько кинувся уже мене шукати; ні про що таке я не думав – мені хотілося під цей мент тільки одного: дістатися додому, звалитись у ліжку й заснути. Щоб усе, що відбулося зі мною, відійшло у сфери сну. бо воно таки все сноподібне, бо від нього треба звільнитися, як звільняєшся від привида, коли перед тобою раптом засвітиться ясною барвою ранку вікно, іти, виспаний і оновлений, тихо починаєш посміюватись із того, що там, у антисвіті, ти страждав, тобі боліло, ти мучився – як легко про все таке забувати, коли тобі чотирнадцять років і коли перед тобою справді світиться освітлене ранішнім сонцем вікно.

Але подібні історії так просто не кінчаються, бо в світі живеш не сам. Батька я зустрів на мосту, він мене шукав. Ми зупинилися один супроти одного, я волів на нього не дивитися.

– Ну, – сказав він строго. – Що це значить?

Я мовчав.

– Що це значить, питаю? – звнщив голос батько.

Вже не міг стримуватися, сльози бризнули мені з очей. І я раптом зрозумів: у мене єдиний шлях, я повинен у цій ночі здобути хоч одного союзника, того, котрий мені повірив би і поспівчував. Того, хто не зрадить мене ніколи, бо він із таких, котрі не зраджують. І отам, на мості, освітлений світлом ліхтаря, біля якого ми стояли, ковтаючи сльози й слова, заникуючись і гублячи нитку розповіді, знову її ловлячи, я розповів усе, нічого не притаюючи. Ні, я не дивився під ту хвилю на батька, а радше собі під ноги, а може, на старі, розтриті автами дошки мосту; одне тільки знав твердо, одне відчував напевне – мене слухають і мені вірять. Я розповів усе, про одне тільки промовчав: про зустріч із потопельником, який виявився Садовим і який прийняв мене за чорта, – ця історія з моєї розповіді випадала.

– Слухай, – сказав батько, коли я все розповів, і ми пішли через міст. – Не все я розумію. Хіба ти не знаєш, що та історія трапилася давно?

– Знаю, – сказав я, схлипуючи. – Але тоді я до помсти не був готовий. Та й товариша не мав.

– Той твій товариш падлюка, – мовив батько.

– Я йому вірив, – відповів я, хлипаючи. – Він хотів зі мною дружити...

– Хотів використати тебе або ж утягнути у ганебні справи, – озвався батько.

– Я не піддався б, – відповів я, схлипуючи. – У нас була тверда домовленість: робити те, на що згоджуємося обоє...

– А чому ти не розказав мені цього раніше?

– Бо не дозволив би ти мені. А я хотів помститися...

– Добре тобі тепер? – спитав батько. – Задоволений?

Я мовчав. Не було мені добре й не був я задоволений.

– Справді, тобі б не дозволив, – мовив батько, беручи мене, як малого, за руку. – І не тому, що я вибачив тому чоловікові. Я йому не вибачив.

– Чому ж? – спитав я.

– Тому, що знаю: від помсти легше на душі не стає...

Сказав це зовсім тихо, але мені від тих слів язик колом у роті став. Невже те, про що я здогадався, правда?

Але я не встиг додумати тієї гадки. Біля пивниці заворушилася, вкутана в купу шмаття постать Рочіня і з тієї купи вирвався рипливий голос:

– Ти йому, заразі, дай! Дай, щоб не шлявся ночами!

– Гаразд! – сказав Рочіню батько.

– Дай, щоб аж клоччя летіло! – верескнув Рочінь. – Це такий, що і моста може спалити!

– Гаразд! – сказав батько. – Заспокойтеся, дядьку. Що треба, він дістане!..

Рочінь заспокоївся, його маленька голівка знову гулькнула в купу шмаття і пропала. Батько тихо сміявся. Але мені смішно не було. До випадів Рочіня я звик, як і всі хлопці, мене зараз турбувало інше. Бо моя гадка розрослася в мені й заповнила голову.

– Тат, – сказав я, задираючи голову до високого й ставного батька. – А звідки ти знаєш?

– Що знаю? – не зрозумів батько, він усе ще сміявся з Рочіня.

– Звідки знаєш, що від помсти легше не стає?

Батько теж став серйозний.

– А ти не здогадався? – спитав він, нахмурившись.

– Ти вже мстився? На Садовому? – спитав я, і мені аж дух заклало.

– Годі про це, – обірвав мене батько. – Бачиш, синку, дорослі часом бувають не розумніші за дітей. Зрозумів мене?

Я зрозумів. Але повірити до решти не міг.

– Чого ж ти мені нічого не сказав? – прошепотів я зовсім по-дитячому.

Батько зупинився під ліхтарем, засміявся, задер голову й зиркнув туди, де в світляному колі крутилося й моталося безліч зеленої комашні, а тоді й сказав з тією поблажливістю, з якою говорять до неприпустимо малих дітей:

– Наступного разу неодмінно скажу.

І поплескав мене по плечі, даючи знати, що відстані між нами ніколи таки не подолати...

Мати чекала нас біля хвіртки.

– Знаєш що, Раєчко, – тепло мовив батько. – Ти його зараз не чіпай. Хай піде й виспитьсся.

– Де він був? – з тривогою спитала мати.

– Де був, там його зараз нема. Я тобі все розкажу.

– Де ти був? – верескнула до мене мати.

Тоді батькова рука штовхнула мене в плечі. Я зрозумів цей порух і кинувся притьма в напіврозчинені сінешні двері.

– Чуєш, що сказав? – грізно зазвучав у дворі батьків голос. – Все тобі розкажу й поясню.

Я вскочив у свою кімнату і замкнувся на гачок. Але мати до мене не рвалася, батько зумів її втихомирити. Це було до речі, бо ще одного нервового струсу я не витримав би.

І щось у мені обірвалося, руки мої знову звисли, як пліті, ноги ніби у водозазні черевики озупилися, голова ледве на в'язаз трималася; я скинув із себе бридливими заповільненими рухами одержу, очі мої дивились у куток, де загус сутінок, квона лампочка над головою ледве мріла – жовте мертве світло розливалось навколо, і я бабрався в тому світлі, як зловлена муха.

Я погасив лампочку, погасив ясного павука, щоб він не поліз по золотих струнах, щоб не вжалив мене смертельно, бо я вже зовсім

обезсилів, був тільки однією із мільйона нічних метеликів-нетль; хотів полинути в ніч, у царство снів, щоб нарешті вирвати із павутини себе самого, щоб звільнитися від сьогоднішнього дня й сьогоднішньої ночі, щоб стати бездумним крилатим створінням, яке летить і летить у ніч. Летить, щоб побачити перед собою вогонь, запалений чарівником ночі, щоб, врешті, вдаритись об шибу, яка оберігає той вогонь, і розбитись об неї або ж проникнути у шпару і самоспалитися, щоб увійти в новий день у новій іпостасі, щоб покинути у цій ночі всю свою темряву, весь біль та безсилля, щоб прокинутися й побачити залите сонцем вікно – вікно свого нового дня.

З такою сподіванкою я й заснув. І мені вдруجه приснився чорт, чи як його інакше звуть, пепа. З гирявою. круглою головою, на якій стриміли ріжки, а коли той чорт усміхався, я побачив на передніх зубах щербу. Чорт зайшов у мою кімнату, волочачи довгого з китичкою на кінці хвоста, вийняв пачку "Боксу" і закурив, пригостивши й мене. Чорт подав мені чорну лапу, і я ту лапу потиснув. Тоді він присів на мою отоманку, зроблену моїм пропалим безвісти дядьком, але не поправив турботливо ковдру, не заспівав мені козлоголосно колискової, а сидів смутний і невеселий.

– Ти мене зрадив, Мавпо, – печально сказав він. – І ніяких веселих діл уже не чинитимеш.

– Що значить веселі діла? – спитав я.

– Пригоди, – сказав чорт. – Щоб зажити весело й чворити всілякі штучки. Я стільки на тебе сили витратив, а ти поганий і невдячний. Чого тебе понесло услід за Пепою і навіщо його вивіряв? Чого тобі захотілося топоти ту одержу, кому з того користь? Чому, тільки почавши творити діла, відсахнувся від них, яка з того користь? Не вийде з тебе героя, Мавпо, а вийде щось маленьке, почварне і смішне.

– Пепа мене зрадив, – уперто сказав я. – То не дружба, коли один одного дурить. Пепа хотів зробити з мене злодія–грабіжника, а не помстителя.

– Дурненький ти пацан, Мавпо, – сказав чорт. – Пепа тебе не зрадив, а хотів, щоб ти став такий, як і він. Щоб ви були справжні друзі, а не гадані. Щоб думали однаково, інакше не зможете творити веселі діла.

– Веселі діла – це злочини? – спитав я.

– Що таке злочини, Мавпо? Те, що робить тебе неподібним до інших. Те, що порушує забобони малих і нудних людей, – не складно я кажу? А веселі діла, Мавпо, – це жити життям, повним небезпек, пригод, веселого ризику. Чи не того ти хотів? Чи. може, ти бажаєш жити нудним невдахою, як твій батько?

Я заплющив очі, бо хотів вийти з цього сну, бо не хотів цієї розмови, бо в мене не було розуму й слів, аби заперечити чортові, а з ним зрадливому другові моєму Пепі; я заплющив очі, щоб стати у цій ночі нетлею – нічним метеликом. Але нічним метеликом я сьогодні не став. Став самим собою, хлопцем, якому чотирнадцять років, а скидається він на одинадцять: капловухим, малим, який стоїть на облитій місяцем стежці. Стоїть і дивиться, як борсається в кропиві голе, біле, черевате тіло – кволе, безсиле, хоч і бридке. Як силиться звестися навкарачки, а натомість блює в землю; білого кабана, якого я мав би ненавидіти, але натомість почав жаліти.

– Удар його, вдар! – шепотів мені на вухо пепа-чорт. – Це ж падлюка! Згадай, що зробив він твоєму батькові, вдар! Адже через нього твої батько й мати тільки те й чинять, що сваряться. Вдар, і у вашому домі запанує мир, і мати перестане дорікати батькові за його нерозум і непотрібні чесноти, за його сміху варту довірливість. Розженися отак, як зробив твій приятель Пепа, хан запалають нещадно твої очі, хай затопить тебе чорна хвиля ненависті, хай уриється носом цей кабан у власне

блювотиння. Вдар його і відчуєш волю, яка звільнить тебе від пут золотого павутиння!

Тоді я зробив те, що вчинив, коли не хотів слухати сварок своїх батьків. Вийняв із кишені хусточку і забив двома її кінцями собі вуха. Голос пропав, а я пішов по залитій місячним світлом дорозі, відчуваючи, що ні в ногах, ні в руках у мене не залишилося ані краплини сили. Йшов, ледь-ледь човгаючи своїми водолазними черевиками, і в мене раптом засвітилася перед очима жовта цятка малого вогника. Я тримав ту цятку у визорі, боючись загубити її. Перетворювався поступово у нетлю, в мене за плечима виростали крила, прозорі й перетинчасті, але чи зможу я полетіти? Я змахнув тими крильми, стрепенувся, і ноги мої раптом визулись із водолазних черевиків. Я летів у своєму сні зеленим нічним метеликом, і шлях мій був до самотнього блимвливого вогника. Знав, що той вогник з мого дому, але й він за твердою оболоню, яку мені треба пробити власними грудьми. Знав, що пробити грудьми скляну оболону – це ще не принесе вирішення всіх моїх болей та проблем. Знав, що потраплю там у золоту павутину самого себе, що чорна муха лихих думок битиметься у тій павутині, а страждати доведеться знову-таки мені. Знав, що пошлю отруту в ту муху, і ця отрута вб'є якусь частку мого "я". Моє "я" частково відімре, спалившись у вогні того золотого павука, але решту себе я постараюся зберегти, так само, як це чинять і мої батьки. Бо ми в цьому світі – одна кров, бо ми в цьому світі живі.

Розділ третій

СВІТ, РОЗДІЛЕНИЙ НА ЧАСТИНИ

П'ятнадцять років

Частина I. БІЛА ВИШНЯ

Мій батько – трудівник. Ніколи не бачив його серед пляжників, щоб розвалився на піску й пролежав півдня а чи день. Не був він і рибалкою,

не мостив гребель, не бігав весною з каламейкою, а влітку з хваткою та вудочками. Не ставив верш та ятерів і не бовтав річки з волоком або саком. Майже цілий день у нього забирала фабрика, а що йти було далеченько, повертався після шести. Влітку після роботи він купався, незмінно беручи з собою й мене, і наші плавання на Завалі, а коли підняли в Тетереві воду, біля мосту, що його щорічно розбирали і споруджували (власне, це й не був міст, а широка кладка), були для мене чимось на зразок маленького свята, особливо, коли ми неспішно поверталися додому й неспішно, як чоловік з чоловіком, розмовляли. Сонце вже схилялося до горба, на якому була саджалка (часом ходили купатись і туди), в якій я топив одержу свого ворога і де каменярі в окулярах витесували надмогильні пам'ятники. Повернувшись додому, батько вечеряв, а тоді сідав на шевського пасастого стільця і шив туфлі й чоботи на замовлення. Траплялося, що замовники його взуття не забирали, тоді мати ходила з тим взуттям на товкучку і поверталася звідти тиха й сіра, після чого вони з батьком говорили про якісь нецікаві речі, коли слово "гроші" було основним, – в такий спосіб батьки зводили кінці з кінцями, адже й досі тато виплачував борг. Бувало, що замовникам пошите взуття не подобалося, тоді сірий ставав батько так само, як мати, коли поверталася з товкучки, і з тиждень по тому, вернувшись із роботи, валявся на отоманці, яку зробив мій пропащий безвісти дядько. Цю отоманку від мене забрали, як невідгідну, а натомість я дістав старе дерев'яне ліжко, середина якого закладалася дошками, а на них клалися сінники. Валяючись на тій отоманці, батько читав книги, саме тоді в очах його запалювалися сиві вогники, ставав він неговіркий і мовчки слухав безконечне материне гдирання про те, що він нічого до ладу зробити не вміє.

Але це траплялося рідко. Загалом, замовники взуттям залишалися вдоволені, батько шив його все-таки на совість. Сидів і сидів на пасастому стільці, шив, стукав молотком; мені доручав нарізання із сухих березових чурбанців шпильок, перед цим поколовши їх на тонкі пластини. Я складав цих пластин декілька і натискав шевським ножом, відколюючи рядок загострених дерев'яних гвіздків, цими шпильками батько обцвяховував у два ряди підшови. За роботою він щось

наспівував, часом без слів, а часом із словами – пісень знав безліч та й голос мав непоганий: в ансамблі, куди ходив по неділях, не тільки танцював, але й співав. Його голова була скарбницею тих пісень, і зараз я шкодую, що не записав їх, бо то були пісні, не тільки вивчені з книжок; більшість їх він навчився од своєї матері, яка знала співанок, як звіщав батько, тисячу. Ту мою бабу я бачив тільки на фотографії: просте, добродушне, кругле обличчя, зав'язана хусткою, в рясній спідниці із хвартухом і в простенькій ситцевій кохтинці; на шиї в неї красувалося намисто. Вона приїхала в місто з села після революції, але сільських звичок так і не позбулася. Зокрема, в нас і досі зберігалася її луб'яна коробка, з якою ходила на базар, як це ходили сільські жінки, заклавши ту коробку за спину, – в ній згодом багато років квочки висиджували курчат.

У неділю батько працював також, але тільки до обіду, по обіді спав, а під вечір вирушав у Будинок народної творчості, повертався звідти пізно по-особливому піднесений, помолоділий, із сивими вогниками в очах: єдина розривка, якщо не рахувати щотижневого походу в кіно і щомісячного відвідування театру, яку батько собі дозволяв. Починаючи з минулого року, в театр і кіно почали брати й мене, а вперше це сталося після того, як я так нещасливо мстився нашому ворогові. Загалом же ми всі троє жили кожен в осібному світі; мати, окрім роботи на пошті, мала безліч занять домашніх: біля кабана, якого ми щороку заводили нового, біля білизни, варіння та прибирання; вона вставала о шостій ранку, а лягали вони з батьком близько дванадцятої. Після нещасливої спроби затоваришувати з Пепою я зовсім перестав виходити на вулицю до своїх ровесників; у моїх обов'язках було нарізати на день три відра лободи (в теплу пору), нагодувати вдень кабана, сипати курям зерно – решту часу я робив уроки або ж читав. Книги брав батькові, він же випозичав їх у фабричній бібліотеці, і мені того вистачало. Взимку улюбленим моїм заняттям став біг на лижвах; батько дістав десь мені лижви старі, довгі з тріщиною біля носка, яку він ретельно обцяхував з бляшкою; я виходив на кригу на Тетереві й пускався по білому полі аж до електростанції, або ж спускався із крутезних гір на тому боці річки, часом і наїдаючись досить снігу.

Отак ми й тягли наші дні, всі троє, впрягшись у них, як бурлаки; кожен мав свою лямку, йшли ми і йшли, тягли за собою власні клопоти, волочили хату нашу, тягли ночі, покірні і загалом спокійні люди, і так тривало доти, доки не наставала пора нового вибуху. Я помітив цікаву закономірність: життя людське – то плін, загалом, малоцікавий, розмірений, навіть нудний. Банальне порівняння: життя – як ріка, але в ньому щось є тонко підмічене. Спокійно дзюркоче вона між каміння, тиха, мирна й лагідна, а заgrimіли грози, полилися дощі, і вона розливається, піниться, каламутніє, рве греблі і зносить кладки, несе тріски, кущі, уламки дощок, обплутує зірваними водоростями прибережні дерева та кущовиння, реве, падаючи з перекатів, зриває з прив'язі човни і затоплює каламутною бовтанкою зарослі мирною травою низини.

Я пишу це повісткування літописно. Кожного року в мене знаходиться якась історія, яку уподібнюю до розбурханої після дощу річки. Але в році днів багато. Днів спокійних і мирних у ньому більше, ніж збовтаних, шумких та стримливих. Що ж більше визначає нашу суть: ота рівна й мирна течія, вода холодна – осіння і весняна, вода, замерзла в кригу, чи оті спалахи, коли стихія наша бунтує й піниться? Є своя краса у спокої й мирі, є наше прагнення до тиші, але суть нашу все-таки визначають пристрасті. Саме тому я вибираю з плину днів та годин дні та години неспокійні, саме тому я й проминаю те, що творить будень наш. навіть те, що творять свята наші, а вибираю хвилини, в яких ми – бурлива, спінена вода. Бо ті хвилини, години та дні – випробування наше. Бо тоді ми вивіряємо себе і стаємо на грані. Бо тоді ми стаємо віч-на-віч перед світлим і темним своїм і починаємо творити себе. Але призначення наше – не бунт, не збурення, а мир. Збурюємося для того, щоб очистити зміліле дно наше, щоб вимести з нього намул і пісок, щоб течія наша не розливалась у застійне, сморідне плесо, а щоб завжди мала в собі чистоту джерельного струмка.

Узимку 1954 року батько виплатив до решти свій борг. Я запам'ятав той день, бо тоді падав спокійний лапатий сніг. Ступив тоді у лижви і виїхав на середину замерзлої ріки. Стояв напружений і урочистий, як завжди перед тим, як почати свою мандрівку, і вдивлявся у густо

закрапкований простір. І мені раптом здалося, що я – птах. Що в мені зібралось бозна-скільки сили, що я зараз змахну руками із саморобними лижними пальцями й полечу. Що я зможу піднятися так високо, аж побачу під собою круглу земну кулю, яку зумію обійняти думкою своєю і радістю. І я побіг, а може, й справді полетів. Мої лижви легко бігли по прокладеній мною-таки лижні. На обличчя налипав сніг, моя лижня вже покривалася білим пухом, обличчя палало, але я біг і біг, я летів – маленький чорний метелик у порожній білій просторіні; чорна істотка, покрапкована снігом; хлопець, якому п'ятнадцять, але який скидається на дванадцятирічного; негарний, капловухий, з мавпячим, червоним од зворушення личком; я летів, бо мав у серці потребу польоту, хотів утекти від тієї маленької істотки з мавпячим личком, бо в мені запалювався великий вогонь. Я вийшов зі свого тіла, бо мені захотілося уявити себе не тим, чим є, а тим, чим хочу бути. Хотів бути в цю хвилю подобою свого батька, високим, гарним, не таким, який покірно гибіє, зігнутий на шевському стільці в три погібелі, а таким, який захоплено носить по сцені в барвистому українському костюмі. Тим, у кого немає під ногами підлоги і який на вихор подобає; тим, котрий задихано вклоняється публіці і в якого сивий вогник заквітає в очах. Дивляться тоді на нього захоплено всі красуні, ляскають у долоні, розквітають усмішками, бо він у тому світі не мала комашка, яка соває лижвами, одна з них тріснула і з набитою лискучою бляшкою; комашка, що махає саморобними палицями і в якої пашать лопухи-вуха – він людина з кону, красень із палаючими очима, який творить свято іншим, а що може бути ліпше в цьому світі, ніж творити свято! Отож уявляв я себе отим батьком і мав на те право, адже я й справді ношу в собі його, постійно відчуваю в собі його присутність, я гілка його й парість.

Повернувся додому пізно. Тобто лишилося часу щось похапцем перехопити, навіть не розігріваючи страви, напхати сумку книжками і зошитами й бігти у школу. А на дворі все ще йшов, власне, не йшов, а плинув лапатий сніг, негустий, повільний, тихий, падав і падав, і всі люди, яких зустрів, були незвичайні: жінки гарні, а дівчата ще гарніші. Чоловіки були смішні й кудлаті, ніби білі ведмеді, а їхні діти – ведмежата; я сам залюбки відчув себе ведмежам і брьохався на засипаній снігом і

розтоптаній ногами стежці. І мені по-телячому хотілося всміхатися, не було в мене сили опиратися ані своїй радості, ані своєму святу; адже кожне свято наше – це відпочинок від будня, це нова одежа, яка робить нас урочистішими й наївнішими; кожне свято – це дитяче здивування, яке повертає нас у безхмарні часи. Але й свята наші можуть готувати вам біль. Свята наші – це осліплення блискавкою перед тим, як ударить грім...

Але моє свято у той день ще не закінчилося. Я вступив у шкільний двір і побачив дівчинку, яка стояла, виставивши руку в червоній рукавичці. Була то ще мала дівчинка, може, років дванадцяти, тобто в тому віці, на який виглядав і я. Голівку їй облягала шапочка, оторочена білим кролячим хутром, а з тієї шапочки ясніло чудове личко з чудовими рум'янцями. Сніжинки падали на її червону рукавичку й тихо танули.

– Ти що робиш? – спитав я, хоч досі ще ніколи не заговорював до дівчат.

Вона подивилася на мене, і я раптом задерев'янів. Мене ніби струмом ударило, щось схвилювало невимірно – ця дівчинка була прекрасна. Я дивився на неї, як на земне чудо, бо побачив в особі жіночої статі богиню. Але сам я в дівчинки такого ж враження не викликав. Вона сховала червону рукавичку-руку в кишеньку зеленого пальта, пирснула й раптом побігла від мене геть. Тоді я згадав, що тільки уявно перебуваю в батьковій іпостасі; що я тільки вигадав, ніби і я людина з кону, а я той, чим є, – щось мале і смішне, що зросту в мене ледь-ледь од землі, а вуха – червоні, гумові чуні, а обличчя, як у мавпи, – не мав я права підходити до тієї дівчинки, не мав права нічого в неї запитувати, а мусив обмежитися тільки тим, що мені належить: подивитися на неї здаля – вже й цього для мене забагато.

Цю дівчинку я бачив у школі й раніше. Але вона не відрізнялася від тих, до кого учні старших класів ставляться, як до малих. Це ж бо щось нечуване, щоб учню восьмого класу впала в око дівчинка з п'ятого. Я зневажливо пирхнув. Ну, що ж, зараз переступлю порога школи, і мій

батько Будень візьме мене за руку. Приведе мене до дверей класу, як веде всю цю крикливу юрму школярів. Ударить у повітря дзвінком – вийде наша дзвонарка, сухенька бабуса зі строго підтиснутими вустами. Піде із дзвоником по коридору, вийде на двір і розжене дзвоном розбишакуватих хлопчаків, що обкидають сніжками дівчат.

Я не хотів думати про ту дівчинку, але є речі непідвладні нашій волі. Отож непідвладним власній волі став і сам. Ні, я вже не виставлявся їй на очі, а почав чинити так, як звик: нишком дивився на неї на перервах, але так, щоб вона того не помічала. В цей день довідався про неї достатньо: справді вчилася у п'ятому класі, власне, у п'ятому "А", сьогодні в неї уроки закінчувалися одночасно з моїми, а третє, що я довідався, що ім'я в неї красиве й рідкісне – Юліана... Це ім'я чомусь у мене пов'язувалося з Шекспіровою Джульєттою, і вона в житейській нашій виставі цілком на ту роль підходила. Зате я на роль Ромео не підходив ніяк.

Був сьогодні неухажний, навіть учителі помітили, і вперше за цей навчальний рік я дістав за відповідь "четвірку" – кажучи чесно, відповідав на "три", але вчителі відмінникам трійок не ставлять.

– Що з тобою? – спитала в мене Олена Артамонівна.

– Голова болить, – проказав я вічну школярську формулу.

– Це від погоди, – мовила Олена Артамонівна. – Я думала, що, може, вдома щось негаразд.

– Удома в мене все гаразд, – сказав я, хоч удома в мене, як виявилось пізніше, не все було гаразд.

Олена Артамонівна тримала мене в улюбленцях. Часто отак інтимно заговорювала до мене, але я приймав її увагу неохоче – завжди здавалося, що мене жаліє. Коли дивилася на мене, її очі запалювалися співчуттям, а я не бажав, щоб мені співчували. Хотів, щоб мене любили не

за нікчемність, а за достоїнства. Адже не від жалості вчителі ставили мені самі п'ятірки; навіть наш красунчик та інтелігент, як ми його прозивали, Владек Шарий від мене відставав – Владек Шарий свої п'ятірки заробляв горбом, а я за іграшку; Владек Шарий сидів над уроками, як він хвалився, по п'ять годин, а я годину-дві; Владек Шарий опускався до того, щоб списати в мене, а я не списував ні в кого.

Отож сьогодні був я неуважний. Може, трохи й сумний. Може, в мені вже жило передчуття нової домашньої бурі, а може, це в мені бунтувалося те, що непідвладне нашій волі. Дивно мені було: дивився я на Юліану, і щось таке незбагненне зі мною творилося! Тиха радість мене охоплювала, щось мене зачаровувало. Дивно мені було: дивився у вікно, за яким і досі йшов сніг, і відчував у тому снігу, в тій сутіні за вікном сховану солодку таємницю. Сам ніби запинався тією солодкою таємницею, аж навіть наші дівчата почали на мене позирати. Я вирішив бути обережніший, адже в тих дівчат тільки й інтересу: хто кому подобається. В цьому вони нишпорки й вивідачі – куди мені братися! І я вирішив стати сірим та непомітним, посірів у своєму сірому кутку і навіть скривився, ніби мені й справді боліла голова. Сірий і ніякий сидів я за партою, хоч у мені вже закипала й почала пінитися каламутна вода. І я раптом подумав: навіщо мені опиратися? Маю тільки позатуляти всі шпарки, куди може підглянути стороннє око. Носитиму на собі оцю сіру й ніяку машкару, буду ніби в панцир із криці одягнений, а всередині цвістиме весна. Всередині розбуваю, як вишня, бо що може бути солодше, коли дивишся у вікно, а за ним – солодка таємниця; дивишся на класну дошку, а на ній написано секретною крейдою ім'я, котре означає солодку таємницю; дивишся на стіну і знаєш, що за нею ще одна стіна і ще, і всіх тих стін п'ять, а за п'ятою – солодка таємниця. Одне мене під ту хвилю страшило: щоб ота трава, на якій росте моя розквітла вишня, отой цвіт і листя не пробili мого крицевого панциря, адже тоді мене засміють. Я ж блазнем бути в цьому випадку аж ніяк не хотів.

Такі екстази і запаморочення вже кілька разів переживав; здається, маю гостро вразливу вдачу. Здається, мені дано пристрасну душу, і в цьому я знову-таки справжня дитина свого батька, але батько не знає і

ніколи не визнає моїх непереборних проклять: мого батька ніхто й не подумав би прозивати Мавпою, адже і в класі поза очі мене називали саме так. Отже, мав бути обережний удвічі.

Але на перервах мене вабило до п'ятого "А" з такою дикою й непереможною силою, що я весь час тій силі піддавався. Друге, що мене турбувало і про що хотів посильно дбати: аби мого незвичайного до неї інтересу не помітила сама Юліана. По-перше, це було, порівняно зі мною, восьмикласником, дитя, яке навряд чи розуміє такі речі, гадав тоді наївно я. Хоч сам у п'ятому класі такі речі чудово розумів, по-друге, не мав ані на відсоток надії, що моє почуття буде розділене і що не піддамся я і з її боку глуму, а по-третє, ще не вірив сам собі, адже сьогодні в мені цвіте біла вишня, а завтра можу прокинутися з холодним серцем і посміюся з себе: хіба мало химер нас у цьому світі побиває? А це таки була химера, маленьке безумство, супроти якого не знаю інших ліків, як пережити його й забути.

Однак того дня, збунтованого й дикого дня, коли падав і падав чудовий лапатий сніг, коли душа в мене була немічна й розхилена, довелося мені пережити ще не одне потрясіння. Вийшов зі школи з мирним наміром якнайшвидше дістатися додому, бо хотів зачинитися від світу, бо в такі часи, коли я схвильований і надмірно збуджений, найліпше залишатися на самоті; тоді можна буде скинути із себе сірий залізний панцир і якийсь час пробути білою квітучою вишнею, яка цвіте й пахтіє і над якою гудуть бджоли, яка пишається своїм цвітом і несподіваною весною – хай і зима за вікном; у перекладі на просту мову це значило: уволу помріяти. Отож я міг, зачинившись у кімнаті, вдати, ніби я страх як захоплений читанням, а в голові моїй почнуть з'являтися образи й люди, які діятимуть так, як мені захочеться. А мені захочеться стати високим і гарним, мені захочеться знову вдягти на себе батькову плоть, мені конче захочеться, щоб не я запалав вогнем і перетворився в білу квітучу вишню, а дівчина, якій я, можливо, трохи додам років, і на її гаряче почуття милостиво відповім. Далі почнеться цілковита фантастика, як уже й починалася не раз, від того звична буденність, оте

нудне життя моє розчиниться, як грудка цукру в окропі, а це хіба не найкраще із свят?

Отже, я вийшов зі школи із наймирнішим наміром дістатися додому і побачив попереду гурт малих дівчат, серед яких виразно цвіло зелене пальто й шапочка, оторочена білим кролячим хутром, а ще яскравіше цвіли червоні на руках рукавички. І йшов сніг, білий і лапатий, а все опушилося навколо так, як ота чарівницька шапочка; сніг покрив гілляччя на деревах, ліг білим хутром на гостряки парканів, обвішав карнизи вікон, ліпився навіть на цегляних стінах, вмощуючись у швах. Все було ніби заморожене, і голоси в той мент звучали дзвінко й радісно; навіть наш шкільний бездомний пес, котрий жив на школярські подачки, виліз зі своєї криївки і в нього були засніжені брови й спина; він весело гавкнув і почав стрибати, бігати довкола веселого гурту дівчаток, в центрі яких найголосніше сміялася та, в зеленому пальті з червоними рукавичками. Я стояв як маленьке опудало, по-дурному вищирівшись, хоч мені в цей момент варто було б десь сховатися. В мій бік метнувся, ніби блискавка, трохи здивований гарячий погляд; дівчинка знову пирснула – і це вже напевне сміялася з мене. Я розсердився й пішов геть, але це геть виявилось дуже близько, бо за рогом школи знову зупинився і вже звідти стежив, як ідуть, розкидаючи валянцями пухнастий сніг, оті дівчатка. Пес теж перестав бігати, а став і, ніби передражняючи мене, дивився услід п'ятикласницям здивованими очима, над якими наліпилося два острішки снігу. От і все; я мав можливість забиратися зі шкільного подвір'я, якнайшвидше пробігти шлях між школою й моєю домівкою, зачинитись у кімнаті, – цвіти, біла вишне! Але я сьогодні сам собі не належав, я сьогодні підкорився іншій силі, більшій за мене й могутнішій, отож поплентався слідом за тими дівчатками, але вже так, щоб вони мене не помітили, – не міг я, ну просто не міг не додати до свого знання про Юліану ще й такого важливого факту: де вона, ота мала чарівниця, живе? Дівочий гурт, у міру того, як простували вони по дорозі, зменшувався, одна а чи друга відколювалася від юрби і зникала або в завулку, або в дворі. Я йшов за ними віддалік, аби тільки не втратити їх із визору, бо почуття остороги знову жило в мені – вивідачем бути мені не новина. Нарешті з усього того гурту залишилося їх дві – одна зелена

пляма, а друга брунатна; вони брьохались у снігу, вряди-годи щось вигукували, і мені дивно стало – ну який я можу мати до них інтерес, адже вони ще зовсім діти, порівняно із моєю сірою дорослістю. Але мій інтерес од таких старечих резонів не пропадав; мій інтерес – щось од мене незалежне!

І ось вона залишилася сама: зелена плямка на білому полі, єдине дерево серед пустелі, бо і я зі своїм білим цвітом – дитина тієї ж пустелі. Не вишня я, а радше морель, що цвіте, не вибивши листя; і ми в цьому світі раптом залишилися на самоті; між нами – прозора стіна, молекули якої – оці застигли в повітрі сніжини; стіна, через яку, здавалося б, неважко й перейти, але тим більше – неперехідна.

Маленька зелена постать дереться по крутосхилу – маленький зелений жучок, який майже втопивсь у густому сутінку; я ледве-ледь його розрізняю. Ось жучок посковзнувся і поїхав на всіх чотирьох униз. Він вражено озирається, але я стою за деревом, я тінь од того дерева і зовсім не сміюся з отієї смішної пози зеленого жучка. Зелений жучок знову дряпається на крутосхил, і вдруге йому не вдається – є золота нагода перестати бути тінню дерева, вийти із його стовбура і тому зеленому жучкові допомогти. Але вчинити так у мене бракує мужності, хоч моя вишня чи морель за крицевими риштунками цвіте. Не маю права зраджувати себе, адже я тому жучкові сьогодні не раз потрапляв на очі. Ліпше залишуся тут, серед білої пустелі самотнім, засипаним снігом деревом, холодним деревом, тужним деревом, ніж викажу себе, адже я за тим жучком підглядаю.

Тоді на версі крутосхилу з'являється чорна постать. Вона впевнено сходить униз, бере жучка за руку, і вони дряпаються на гору разом. Вони видряпуються під схил і на якусь мить завмирають на верхівці, щоб зникнути мені з очей. Тоді я щосили біжу вниз, у яр, щоб вигнатися під гору, яку ніяк не міг подолати зелений жучок. Виганяюся під схил без утруднень і задихано зупиняюся. Тут вулиця і горить ліхтар. Від нього ненабагато видніше, бо навколо сяє сніг. Навколо все горить білим

полум'ям, а садки коло хат цвітуть. Покриті крижаним цвітом, але без жодного листочка, сади оці – як моя сьогоднішня пристрасть.

Стою й дивлюся, бо ноги мої вкипіли в землю. Ота чорна постать, яка вивела зеленого жучка під гору, – барилькуватий чоловік. Він веде зеленого жучка за руку, і той жучок, задерши голівку з опушеною шапочкою, щось йому розповідає. Вони зупиняються біля двору, чоловік відчиняє хвіртку, і малий зелений жучок біжить по прочищеній доріжці. Вікна хати, до якої жучок біжить, палають. Чоловік бере в руки широку диктову лопату і починає відкидати сніг. Зелений жучок обмітає валянці віником. Одчиняє двері і ховається з мого зору, а в дворі залишається барилькуватий чоловік, який моторно махає лопатою і жбурляє сніг за паркан.

Я стою, облитий холодним світлом ліхтаря, з неба на мене спадають і осідають сніжини, я перетворююсь у снігову бабу; хтось вийде з двору, може, цей чоловік, і всуне мені в руки мітлу, а на місці носа всадить жовту морквину. Надягне мені на голову старе, побите відро, а замість очей припасує вуглики. І я стоятиму тут, доки не мине моє здивування, а може, й ураза. Адже хату, в якій сховався зелений жучок, я знаю. Адже саме тут ми збиралися рік тому з Пепою побити вікна. Адже цього чоловіка я і батько мій маємо за свого лютого ворога і уже помстилися йому кожен у свій спосіб.

– Прощай, Юліано, – шепочуть мої скрижанілі вуста. – Прощай, моя любове, ти тривала один тільки день!

Частина II. СВІТ БЕЗ ЦВІТУ

Але я ще не випив того дня своєї чаші гіркоти до дна, бо такі вони часом приходять до нас, дні, яким немає кінця. Йшов додому поволеньки і вже не роздивлявся зачаровано навколо, бо зачарованість моя померла. Вітер дув мені в обличчя і сік сухим снігом, тихий снігопад сам по собі перетворивсь у завірюху. Стало мені холодно, щипало вуха, і я спустив

вуха шапки. Брьохавсь у снігу, і вже не хотів якнайшвидше доскочити додому – ні про що там було мені мріяти. Там, удома, мене мав зустріти той-таки Будень, який заводив мене сьогодні у школу; заведе мене сьогодні й у рідний дім. Я видерся на мостовий схил, але не зразу, а з'їжджав кілька разів, зовсім так само, як ота дочка нашого ворога: сили вже в мене не було. Але на насипі не з'явилася чорна батькова постать, не взяла мене, малого і збезсилілого, за руку і не повела додому: мусив добиватися туди самотою. Мене взяло зло, я розгнівався й таки видерся на крутосхил. Міст був порожній, горіло два ліхтарі, і в їхньому світлі хутко носилися, як білі нетлі, сніжини. Мені назустріч ішов закутаний у кожуха до п'ят, у спущеній шапці-вушанці, з шиєю, обмотаною картатою хусткою, Рочінь. На шапці в нього лежала друга шапка – снігова.

– Чого лазиш? – тонко закричав він на мене. – Чого вдома не сидиш?

– Із школи йду, хіба не бачите? – сердито спитав я.

Рочінь став, покліпав залиплими снігом віями і, певне, побачив, що через плече в мене перекинуто сумку.

– Лазите тут удень і вночі! – буркнув він і потупцяв далі, лишаючи в снігу круглі виямки від своїх битих валянців.

Мій дім світив вікнами – не манили вони мене сьогодні. Але й тут, під відкритим небом, коли обличчя січе сніг, коли холод гуляє між одежею й тілом, тут іще незатишніше. Я відчинив хвіртку – в нашому дворі стежку зовсім замело, не було видно на ній і слідів. Ну, звісно, мій батько – то не той хазяйновитий наш ворог, не Садовий. Наш батько ліпше сидітиме біля теплої грубки і з сивими вогниками в очах дивитиметься на вікна, за якими гуляє сніговиця. Вчора він закінчив шити замовлені чоботи і сьогодні напевне відпочиває. Сьогодні в нашому домі повинен бути мир. І мені (я обтріпувався і змітав із ніг сніг) страшенно захотілося отакого миру. Хай вони зустрінуть мене лагідно, хай повечеряємо ми всі разом, а за вечерею батько хай жартує. Хай пашітимуть грубки і хай засидимося

ми за столом, щось весело оповідаючи. Я був вичерпаний і втомлений, бо з моєї білої вишні, поки я брѳохався в снігу, осипався весь цвіт. Осипався, й вітер поніс його в сліпій гонитві, січучи тим цвітом лиця перехожих. Той вітер видув із мене екстазне запоморочення, і я став порожній, як висохлий гарбуз.

Відчинив двері, і з хати війнуло на мене теплом. Але материне обличчя, яке побачив наступної хвилі, було крижане.

– Це ти? – байдуже сказала вона. – А я думала, батько заявився.

Материне обличчя було не тільки крижане, але й мокре, а очі червоні.

Серце в мене йокнуло: ні, не зустрічають мене тут, змерзлого й вичерпаного, обіймами. Ні, не буде сьогодні в цій хаті миру – його виудло звідси, як вивіяло в мене мій вишневий цвіт. Нічого не запитував, а стояв і дивився на свою печальну матір. Сльози вже котилися в неї обличчям.

– Може, щось сталося? – спитав я пошепки.

– Нічого з ним не сталося! – закричала верескливо мати. – Знову повіявся!

Я повільно роздягався. Скинув шапку і труснув її об коліно. Скинув благеньке пальтечко й повісив біля порога. Мати впала на стільця біля столу лицем на руки і заридала. Я ковтнув спазму й собі. Мусив бути знову для них звідником, отже, й дорослішим за неї. Мусив давати їй раду, хоч сам я – ніби висухений гарбуз.

– Звідки знаєш, що він повіявся? – спитав я хрипко.

Це було дурне запитання, батько мав прийти додому дві години тому. Але щось мені говорити треба було, щось треба було вирішувати.

– Заспокойся, – сказав я, сідаючи до столу. – Заспокойся і розкажи...

Мати звела обличчя, було воно страшне. Волосся розколошкане, очі підпухлі, червоні, обличчя сіре і старе. Довгий ніс ще більше видовжився – худе й неймовірно старе обличчя!

– Сьогодні в нього получка, – сказала вона зморено. – Сьогодні він остаточно мав сплатити свій борг.

– Значить, він гуляє, – сказав я спокійно. – Нагуляється й прийде.

Батько мій гулякою не був. Але інколи він зривався. Та зараз усі пивниці зачинено.

– Де ти його знайшов того разу? – спитала крижаним голосом. – Де він ночував?

"Дивно, – подумав я. – Минуло стільки часу, а вона не довідалася. Зрештою в батька і в мене важко щось довідатися".

– Під нашим мостом, хіба я тобі не казав?

– Ти такий же потайний, як і твій батечко, – вибухнула мати. – Це вже він пристав до тої Маруськи!

– Якої ще Маруськи? – зчудовано спитав я: невже були речі, що їх я не відав?

– А тої, з ансамблю, – сказала мати, і сльози горохом покотилися по її лиці. – Тієї хвойди проклятої!

Це було щось по-справжньому нове. Я сидів і, певне, дурний вираз на обличчі мав.

– Мені давно розказували, – втомлено сповістила мати, – що він якусь там додому проводжав. Маруською її звати.

Я все ще сидів остовпілий, дурний і малий – де ще взялася на мою голову якась хвойда Маруська з ансамблю. Ось чому мати так часто посиляла мене, щоб я забирав батька після репетицій та концертів. Завжди виконував я ті її прохання, але ніколи батько не виходив з якоюсь хвойдою Маруською, а тільки сам. Може, Маруська – ота красуня, що на неї я задивлявся. Але та Маруська, коли вона справді Маруська, мала свого залицяльника, і вони після концертів та репетицій виходили опідруч. Той залицяльник був трохи смішний, з малими вусиками і трохи клишоногий. Але він так тримав свою красуню під руку, що не було ніякого сумніву: ансамблева красуня зовсім не Маруська. про яку каже мати.

Отже, вони з батьком мали свою таємницю, про яку я ані здогадувався, отже, й тихий плін нашого спільного життя був тільки моєю оманю. Щось батька в нашому домі й нашій сімейній спільці не задовольняло, щось його гнітило, щось у них перед цим знову відбулося, знову виникла гостра непогодженість: гірко було те, що я в цих їхніх змаганнях до уваги не брався. Ще минулого року в батька знайшли якусь ниркову хворобу: мати тоді затурбувалася, почала бігати до бабок-знахарок, варила якісь зілля і поїла ними батька. Знову в нашому домі з'явилася медсестра Марина Карпівна, материна подруга, якої батько терпіти не міг. Мати варила йому окремі страви і стала до нього ніби й лагідніша; я вже навіть думав, що ця хвороба зблизить їх, що вже не чутиму я гострого материного вереску, а вона запалювалася від дрібниць. І справді, кілька місяців по тому вони жили, ніби голубки; мати перестала на нього кричати, а він, як і раніше, залишився спокійний, хіба спалахував у його зорі вряди-годи отой сивий вогник, але той сивий вогник у його очах я любив. Саме в такі хвилини уділяв більше уваги й мені, брав мене на прогулянки (мати на прогулянки не ходила ніколи) і вів довгі задушевні бесіди, а я питав у нього всяку всячину. Але вони мали свою таємницю і досить майстерно мене дурили. Останніми

місяцями я перестав забирати батька після репетицій, хоч мати мене кількаразово й просила про те...

– Що ж робитимем, синку? – покірливо спитала вона, дивлячись на мене болючими очима.

– А що можемо зробити?

– Коли ти не забереш його звідти, то ніяка сила його не забере, – сказала тим-таки голосом мати.

– А чому я? – спитав роздратовано. – Чому не ти?

Мати опустила голову, сльози знову покотилися з її очей. Надто уже вірила вона в мою силу, вельми на неї покладалася. На силу того, в кого її ані на мак!

– Ще тільки дві години, як його нема, – сказав я так само роздратовано. – Чого ти розводиш паніку?

Зітхнула і з тією ж таки покірливістю пішла на кухню. Ні, вона не розкаже, що в них відбулося. Ні, не пояснить, чому так твердо впевнена, що батько сьогодні не прийде, – очевидно, він якось сповістив її.

Завтра мені буде не до школи. Завтра знову змушений буду ставати нишпоркою і вистежувати, де знайшов собі криївку батько цього разу. Ясна річ, що не під мостом. Отже, й Маруська, що сповістила про неї мати, мала таки існувати. Повинен розшукати той дім, але чи вистачить у мене порожнього, як висушений гарбуз, сили, щоб і цього разу привести його додому.

Мати поставила на стіл картоплю й миску з моченою в огірковому розсолі вареною капустою. Капуста лисніла від олії, що нею була полита,

а картопля прохолола й задубіла. Але я їв її мовчки, не виявляючи претензій. Не дивився на матір, хоч чудово відчував: зорить на мене.

– Так що, синку? – спитала вона, і це був не наказ і не прохання – це було покірне очікування мого рішення.

– Звідки ти довідалася про ту Маруську?

– Довідалася, – відвела очі мати. – Хіба важко?

– Де вона живе?

– Десь на Трипільській.

Трипільську вулицю я знав – це було недалеко. Звідтіля розгортався чудовий краєвид на Кам'янку, скелі й гори. На Долину Джерел, як її називали.

– Сьогодні ми його почекаємо, – сказав я, понуро доїдаючи задубілу картоплю. – Завтра я за ним простежу.

– Простеж, синку, – поспішливо підхопила мати. – Тебе він послухає.

– Але завтра в мене важлива контрольна робота, – так само похмуро сказав я.

– Та вже пропустиш... Нечасто в нас таке буває.

Я встав і потягся. В тілі й досі стояв холод що його набрався, брьохаючись у снігу. Ні, цього холоду я ще більше набрався тут, де хотів відпочити, заживши тепла й миру. Немає в моєму домі ані тепла, ні миру. Є тільки оці сльозливі, благальні материні очі і є моя глибока, як ніч, самотність. Я стояв, закутий у сірий залізний риштунок, але квітучої

вишні за ним не було. Була тільки сіра порожнеча, в яку маю опуститися, ніби в сон.

Але спати було ще рано. Тому я взяв книжку і ліг на застелену постіль, ніби почитати. Лампочка над головою ледве жевріла, мати економила, і в нас у домі світилися вони на 25 ват. Я вже давно відчував, що в мене після читання починає різати очі; здавалося, що й бачити я став значно гірше, але поки що уваги на це не звертав. Сидів у ліжку, дивився в книгу, але літер не бачив. Натомість слухав хугу за вікном, і мені знову уявився мандрівник на порожній, засипаній снігом дорозі. Він бреде, опутивши голову, й навколо крутяться снігові вихори. Крутяться білі колеса, але кінь та візник у тій прозорій кареті один і той самий – мій батько. Він іде, забувши про свій дім, забувши про мене й про матір, і з нього насміхається хуга, адже в таке бездоріжжя тільки безумні виходять на дорогу. Отже, в батька немає вибору; не під міст же він піде ночувати – змушений постукати в якесь вікно. Але кому він потрібен, бездомний, самотній і замерзлий? Отож він іде й перебирає в умі знайомих. Не всіх, а тільки самотніх, як і сам. Бо тільки самотній може відгукнутися на обережний стукіт його закоцюблих пальців, тільки самотній відчинить йому двері, власне, не просто самотній, а самотня. Отож він і звертає до тих шибок, за якими сидить, щось в'яжучи чи шиючи Хтось жіночої статі. Хтось мені невідомий, але кого я напевне маю знати в лице. Переді мною виникає кін, на якому носяться танцюристи. Навколо мете хуга, але танцюристи не зважають – топчуть і топчуть поміст, ойкають і погукують; чоловіки загонисто вибивають дріб і витинають колінця, а жінки пливуть біля них павами. Мене цікавлять зараз ці пави, і я перепускаю їх одна за одною, ніби якийсь огляд чиню.

Але мати не дала мені передивитися ті обличчя. Рипнули двері, і вона зайшла до мене, трохи винувата й зігнута, з тими-таки покірними засльозеними очима – прийшла й сіла на стільця біля ліжка.

– Бачиш, – сказала вона, – сьогодні в нього особливий день. Сьогодні він став вільний од свого боргу. Тепер ми йому непотрібні, отож він і дня не став чекати...

Щось таке чудне вона говорить, щось таке штучно намислене – не розумію її мови.

– Бачиш, – уперто пояснює вона, – це тільки я така дурна, що тримала його безгрошівного, тягла лямку, зі шкіри вилазила, щоб він міг оплатити свою глупоту.

– Навіщо таке говорити, мамо? – питаю я, бо її резонів сприйняти не можу. Блідо світить двадцятип'ятиватна лампочка, від того нікчемного світла материне обличчя старе й недобре, а за вікном січе снігова хуга.

– Знайшов дурну, яка терпіла всі його коники, – вперто продовжує мати. – Бо та, до якої він пішов, його коників не терпіла б. Та й непотрібний він їй був, коли в нього вітер у кишнях гуляв. Отож він і дня не чекав, звільнився від боргу і відразу ж про нас забув...

Вона знову заплакала. Ні, ця її логічна побудова була навіть не на піску збудована, а на гніві, на болі ураженого серця; вона дико фантазує, моя мати, бо їй хочеться переконатися, що мій батько – негідник. Більше того, переконати в тому й мене, бо завжди мала мене за свого союзника і хотіла від нього відвоювати. Але химерне це було відвоювання: від батька я ласку знав, а від неї ні; не вміла вона пускатися, як батько, в довгі цікаві розмови; робила свою жіночу роботу в домі і вважала, ніби цього досить, аби завоювати моє й батькове серце.

– Так про нього кажеш, – мовив я, ледве стримуючи обурення, – ніби він негідник...

Мати поставила супроти мене великі очі.

– А хіба ні? – спитала тонко. – Хіба чесний чоловік так себе вестиме? Хіба чесний чоловік кидатиме сім'ю напризволяще? Я йому, як болячці, годила, і от що дістала! Мені розігнутися не було коли, і от яка мені дяка!

Все його кудись із дому тягло! Оті танці-манці, гульки, отой вітер у голові – все його кудись рвало; не любив він нас, синку!..

– То навіщо його повертати назад? – немилосердно спитав я.

– Як так? – аж здригнулася мати. – Як так не повертати? Що ти говориш, сину?

Ні, її логіки я збагнути не міг. Її мета була припнути батька до нашої хати, до шевського стільця і щоб він, як і вона, не розгинав спини. Щоб вони обоє не розгинали спини і щоб ніколи не знали ніякого просвітку. Краєм душі розуміла, що батькові цього мало, отож ходила з ним у кіно й театр, хоч і тут завжди бурчала, що то навряд чи потрібні витрати. Бажала, щоб він став рабом цієї хати й родини, бо рабинею хати й родини була сама. Все, що виходило поза це розуміння, було їй вороже. Ось звідки її ненависть до батькових танців-манців, хоч батько на танці-манці ходив лише раз у тиждень. Тобто, танці-манці були світом для неї чужим, який міг би легковажного, на її думку батька забрати від хати й родини, то був світ із квітом; вона ж уперто плекала світ без цвіту.

Мені навіть здається тепер, коли роздумую про ті часи, що світ без цвіту – це була єдина форма існування, яка повністю задовольняла її душу, і саме проти цього бунтувався батько. Адже в його душі, як і в моїй, весь час запалювалося якесь світло. Бо в нього, як і в мене, в очах жевріли сиві вогники, тобто ми ніколи не забували про широкий зелений світ, про щось незвідане, казкове, щось таємниче, ясне; ми хотіли хвилюватися, кудись іти, щось шукати, щось у собі і в людях відкривати – туга за казкою нас з'їдала. Кожен із нас будував у хмарах білі палаци, і хоч ми чудово знали, що ніколи нам у тих палацах не поселитися, але вони мушили вряди-годи оживати перед нашим зором.

– Мамо, – сказав я гірко, – от ти говориш, що він сякий-такий, що він веде себе негідно, що він недобрий, що тобі життя з ним – мука...

– Я не казала, що мені життя з ним мука, – обірвала мене мати. – Але коли чоловік зв'язав себе сім'єю, він мусить жити для сім'ї.

Ні, ми не знаходили з нею порозуміння. У неї є один бог, одна святиня – дім і все, що сюди належить. Служить тому богу, як уміє, тобто, вкладаючи всю свою силу, а втіхою й моральним задоволенням для неї стає те, що кінці з кінцями ми таки зводимо. Моральною запорукою сталості її світу чи світика, стало те, що він непідвладний змінам; підоснова ж її спокою – відданість тому божку не лише її, але й інших членів родини. Все інше, не належне до цього світу, – зайве і має, на її переконання, відтинатися; більше того, саме їй треба вести за те непримиренну боротьбу.

Так пояснюю ту ситуацію я зараз. Тоді ж, п'ятнадцятирічним, я її резонів просто не тямив. Але я знав, що з нею не варто сперечатися, бо це ні до чого не приведе, хіба викличе сварку: останніми часами сварки поміж нами почастишали. Зараз же не та була ситуація, щоб сваритися: ми обоє виявилися покинуті, ми мусили ставати союзниками, бажали того чи ні, ми обоє були зачинені в одній капсулі, по вінця налитій блідим світлом двадцятип'ятиватної лампочки, ми обоє не мали в душі миру й спокою. Отож чи треба нам руйнувати ті нікчемні залишки миру, що їх ми утримували? Окрім того, я хотів уже залишитися сам. Дещо подумати й дещо розважити.

– Гаразд, мамо, – мовив я, дивлячись у книгу. – Розберемося завтра.

– Ти казав, що він повернеться сьогодні, – поспішила затвердити свою перемогу мати. – То що, повернувся?

Ні, батько не повернувся, тут вона мала цілковиту рацію.

– Давай постелю, – шумно звелася вона зі стільця.

Я зіскочив з ліжка й підійшов до вікна. Воно було закладене темрявою, сніжини стукотіли об скло. Сніжини, а не батькова скорцюблена від холоду рука.

Мати постелила, зітхнула важко й вийшла, віддавши мені надобраніч, я знову залишився сам. Заліз у ліжко й поклав для маскуванню на коліна собі книжку. І закрутилися, завертілися, як метелиця, танцюристи, застогнав під їхніми ногами дощатий поміст, і попливли, ніби пави, жінки й дівчата, а я сидів у глибині ночі, малий, скоцюрблений, з розширеними очима і вдивлявся у ті обличчя, що пропливали повз мене. І тут напливла на мене вже немолода, як на мій тодішній погляд, жінка, худа і сіра, з великими темними очима, з тонкими, малокровними вустами, старша за інших і непомітніша, вона танцювала не в перших рядах, а в останніх. Я раптом стрепенувся, пильно в неї вдивляючись, адже вона чимось нагадувала мою матір, а мою матір також красунею не назвеш. Ось та, безпомильно визначив я, хто серед них найсамотніша, ось та, на яку мій батько міг звернути увагу. Чому я так вирішив тоді, сидячи закорцюблюю грудкою у власному ліжку, не розумію й тепер, але мені твердо подумалося, що ніхто інший батькової уваги заповнити не міг. Щоб підсилити своє підозріння, я вчинив так, як завжди. Тобто відчув себе батьком, отим танцюристом між снігових вихорів і закрутився, заметався в шаленому вихорі, і шалені снігові вихори закружляли довкола мене, і в тій метелиці знову почав виловлювати обличчя, і я – батько зупинив раптом очі на тій, на кого падала підозра мене, хлопця; і щось у грудях у мене раптом здригнулося, адже не якусь чужу жінку запримітив і уздрів батько, а таки мою матір; ту, з якою зв'язав свою долю. Таж бо даремно вибрав її з тисячі інших і даремно захотів, щоб саме вона народила йому сина. І ось цей син закоцюрб у холодній сніговій пустелі, навколо нього гуляє хурделиця, цей син малий і мізерний; в нього круглі, як монетки, оченята і обличчя мавпочки; в нього тіла ледь-ледь на тонких кісточках; у нього сили, як у горобеняти – він маленька почварка, адже союз жінки, що стала моєю матір'ю, й чоловіка, що став моїм батьком, ефемерний; адже в своєму виборі вони у чомусь помилилися, і результат отієї помилки – я: смішний, малий, котрого на вулиці Мавпою прозивають; йому, тому результату, дано нікудишню плоть, але не

обділено здатністю мислити й тонко відчувати. Вибираючи ж ту жінку, думав я, мій батько мимоволі хотів свою помилку виправити. Повертав собі те, що захоплювало його в моїй матері, – такий тип обличчя, таку ж поставу і майже таку саму плоть, але іншу душу – світ із цвітом, на що сподівався. Коли це й справді так, міркував я, відчуваючи, що люто мерзну в своїй холодній, сніговій постелі, я свого батька починаю розуміти. Коли так, моє завтрашнє стеження за ним набере особливого інтересу, але чи завидна буде моя місія? Я й раніше мав сумніви: чи добре мені бути материним союзником, а не батьковим? Чи добре мені забирати його щоразу у світ без цвіту, тоді коли в нього з'явилася надія на світ із цвітом? Чи розуміла ті речі моя мати, думаю я тепер, коли посилала по батька саме мене? Чи не керував нею інтерес елементарніший: хай побачить оту свою малу почварку і хай у нього заговорить сумління, адже чудово знала, що батько мій совісливий! Хай стану я йому докором і звинуваченням, адже не тільки її, але й дитину він покидає напризволяще. Зрештою, я мусив ставати з матір'ю союзником з іншої причини – це значило собі батька зберегти; адже стати його союзником – батька мені втратити. Я ж також хочу жити у світі із цвітом, а втратити батька – це увіч перейти у світ без цвіту. З другого боку, і він не повинен бути байдужий, що його паросль, хай би яка мізерна, прагне посадити на землі свій сад. Повинен був би знати, що без його допомоги мій світ із цвітом немислимий – сьогоднішня історія з Юліаною тому підтвердження. Адже я посадив у собі вишню, і вона в мені розцвіла. Вона в мені процвіла лише півдня, а ввечері цвіт безнадійно осипався. Ввечері цвіт перетворився в хурделицю, і я в ній і зараз коцюбну.

І перед моїм визором раптом з'явилася ота картина на шкільному дворі. Дівчинка у зеленому пальті з чудовим личком і червона рука-рукавичка, на яку осідає пухнастий білий сніг. Дивовижно гарні етерні тіла, жити яким тільки мить. Бо навіть, упавши на землю до сніжин інших, вони вже не сніжини, не дивовижно гарні етерні тіла, а сніг. Сніг же – це холодна, німа, безформна, мертва маса, тоді як сніжини – взірець вишуканої форми. Взірець найтоншого й найтендітнішого плетива, а ним і є людська душа. Не міліарди людських душ, спресованих у юрбу, а

єдина, неповторна, раз і назавжди дана душа! Ось що розглядала на своїй рукавичці Юліана.

Ні, казку про Юліану я повинен розповісти собі в темряві. Кляпнув вимикачем і вийшов із сіро-жовтого світу, який наганяв мені нудьгу. Заплющив очі і вийшов із чорного світу, в який потрапив, погасивши світло. Стояв малим темним деревом з білою, вкритою снігом шапкою корони, а попереду дибуляв, брѳохаючись у снігу, маленький, зелений жучок. І я раптом подумав, що жорстокий із мене і дурний чоловік. Чому я настільки закував себе в плоть дерева і стояв стовбуром, а не підбіг і не допоміг тому немічному жучку, котрий дряпався під гору і у відчай уже починав западати?

"Ти боявся виказати свої почуття", – сказав мені поважний басок, той, що з'явиться у мене в шістнадцять.

"Що важливіше, – спитав у мене голос тонкий, мій теперішній, – сховати свої почуття чи допомогти кволій істоті, особливо, коли ти її любиш?"

"Я заکлявся, – відповів мені поважний басок, – не налазити їй зайвий раз на очі. І добре зробив, – по-резонерському докінчив басок, – бо он чиєю дочкою вона виявилася".

"Чиєю?" – крикнув мій тонкий голос.

"Дочкою ворога твого і батька твого", – солідно проказав басок.

"Слухай ти, дурбеля! – сказав голос тонкий, мій теперішній. – Чи ж ти збираєшся на ній женитися, чи ж ти збирався їй освідчуватися в коханні, чи ж ти збираєшся назвати її батька батьком своїм? Ти хотів її любити таємно, щоб ніхто про те й не здогадувався, а в першу чергу вона. Чи ж тобі записуватись у кавалери у восьмому класі? То яке тобі діло до того, хто батько її і хто дід?"

"Але існують закони, – сказав поважний басок, яким забалакаю я через рік, – не тільки любові, але й ненависті. Коли рубаєш дерево, то не для того, щоб зняти з нього плід, а для того, щоб дерево плодів не давало".

"Що ж дерево, а що плід?" – спитав я.

"Дерево – це ворог твій, а плід – його дочка", – відказав мені поважний басок.

Той басок говорив речі розумніші, ніж мої заперечення. Той басок майже мене переконав, але я був у той вечір надто розтерзаний, щоб його послухатися. Кожна людина перед тим, як засне, має право помріяти про щось гарне, нереальне, чарівне; кожна людина повинна витворити собі перед сном казку, хоч та казка не має нічого спільного із здоровим глуздом. Не можна людині заборонити творити перед сном собі таку казку, інакше вона опиниться у світі без цвіту.

Частина III. ПОКЛИК ІЗ БІЛОЇ ПУСТЕЛІ

Методика розшуків батька у мене вже розроблена. Але одне діло стовбичити під фабрикою влітку, а друге взимку. Окрім того, я не вдягся тепліше; хлопці в п'ятнадцять такі речі ігнорують. Отож досить намерзся, поки дочекався батька. Супроти сподівання, він на Трипільську не пішов, а звернув до свого знайомого Сухаренка, з яким разом працювали на цвяховці. Мені здалося, що батько знайшов пристановище в того-таки Сухаренка, і я посміявся нишком із материних розшуковик даних: коли так, ніякою Маруською тут і не пахло. Мені самому хотілося, щоб так воно було, але я людина обачна і, хоч замерз, мов цуцик, вирішив якийсь час поспостерігати за хатою Сухаренків: затримається там батько чи ні. Тим часом пішов сніг і подув вітер; віхола почалася несильна, але дошкульна; по тілі моєму гуляли крижані струмені, а у валянках ноги чомусь змокрили.

Найлегше було підглянути у вікно, що робить у Сухаренків батько, але одне, шибки були замерзлі, а друге, Сухаренки тримали справді лютого пса, вівчарку, яка бігала по дворі з ланцюгом на дроті. Мене насторожило те, що коли батько входив у цей двір, вівчарка на нього не кинулася.

Уже вирішив покидати стеження, щоб не перетворитись на снігову бабу, коли ж у дворі Сухаренків загримів, ковзаючись по дротині, ланцюг; пес однак не гавкав. Батько з'явився так раптово, що я ледве встиг злизнути із завулка; не мав навіть певності, що він мене не помітив. Окрім того, резонно зміркував я, він міг знати, що жінка його вишле мене на стежу, і вживав застережних заходів, тобто плував свої сліди; можливо, для того й заходив до Сухаренка. Але тепер, коли він ту хату покинув, сумніви щодо матеріної інформації почали в мене зникати. Батько йшов неквапом і кілька разів озирнувся, але вже було майже темно, і він навряд чи помітив мене. Я ж простував на достатній відстані, тримаючись ряду дерев, за які мав змогу заскочити у миг ока. Але він стежу за собою увіч відчував, і це було зле. Зле для мене, бо ніяк не міг зігрітися.

Очевидно, сьогодні мені треба було учинити інакше. Повірити материній інформації і піти відразу ж на Трипільську, дочекатися його там. Але там я змерз би не менше, адже батько до свого нового прихистку не поспішав. Добре було б зараз пробігти ся, але боявся згубити його з визору. І мав рацію, бо він знову завернув у якийсь двір. Це було щось зовсім нове: про те, що в цьому дворі живуть батькові знайомі, я не відав. Але тут жив мій однокласник Вітька Кравчук – до речі, його батьки на взуттєвій фабриці не працювали. Але вони колись замовляли в батька чоботи, отже, в контакт з ним були. Я вирішив, що менше п'ятнадцяти хвилин батько тут не затримається і вирішив розігріти собі кров, що вчинити конче було треба: в мене вже цокотіли зуби. Я звернув в один із численних мальованських завулків і, вергаючи сніг, побіг. Я біг, і переді мною мигали червоні пасмуги; тіло моє почало покриватися потом, але вітер, що залітав під блаженське пальтечко, миттю здобує тепло забирав. Інстинкт підказав мені, що пора й повертатися, я різко розвернувся, збудивши за парканом якогось пса, і той залентував мені

вслід. Вергав валянцями сніг, повітря в грудях не стачало, але не спинявся, доки не досяг кінця завулка, звідси, з-за рогу паркану, добре проглядалася вуличка, по якій мав іти батько. Його постать побачив удалині: у Кравчуків він і справді довго не затримався. Щоб іти на Трипільську, він міг би звернути до кар'єру, коли вже пішов цією дорогою, а ще зручніше було податися через Подільський міст, але він увіч простував до мосту Чуднівського, тобто нашого. Тільки тепер я збагнув цю очевидну істину, тим більше, що й до кар'єру батько не звернув. Отже, він повертався додому, отже, й моя стежа за ним ні до чого. В якийсь мент я хотів його наздогнати, бо навіщо оці мої хови, коли повертається він додому. Але щось мене стримало; коли б хотів повернутися додому, навіщо плував свій слід? Не для того ж, щоб погратися зі мною в шукачів та розбійників – не того я вже віку!

Батько й досі вів себе сторожно. Озирався і на цій вулиці, де не було дерев, а тільки електричні стовпи, ховатись мені було важче. Тому я відпустив його на більшу відстань, а сам, вирвавшись з-за стовпа, на найбільшій швидкості перебігав до стовпа сусіднього. Це мене трохи й зігрівало, але й засікти мене було легше. На схилі гори, по якому треба було спускатися до мосту, ліхтарів не було, не було й стовпів, тільки горбки, і я мусив падати в сніг, ховаючись за ті горбки, батько й тут озирався. Він спустився до мосту, і я побачив його високу замислену і, здається, печальну постать, яка рухалася вздовж дерев'яного перила. Я на міст не пішов, бо конче потрапив би на очі Рочіня, а майнув під міст, де вирішив перебратися через лід. Але мене чекала несподіванка: течія підмила німічну кригу, і я провалився, набравши у валянці крижаної води. Ноги мені обпекло різким холодом, я вискочив на лід, але знову провалився. Річка була неглибока, не сягала й колін, але й цього було досить. Нарешті я вискочив на твердий лід і помчав щосили додому – згоден уже був наштовхнутися й на батька. Але ніде його не побачив, батько зник, ніби й не було його. Тоді я упевнився, що він уже вдома, і загрюкав щосили обома кулаками в двері. На ганок вискочила перелякана мати.

– Батько вдома? – спитав навпрямець.

– Ні, – прошепотіла вона. – Що сталося?

– Я в річці провалився! Дай мені перевдягтися, і я побіжу!

– Нікуди ти не побіжиш! – мати схопила мене за руку і втягла в хату.

Мої валянці обледеніли, мати шпурнула мною на стілець і миттю стягла з мене мокре взуття. Мокрі онучі тонкими млинцями попадали на підлогу, штани також були мокрі – нижче колін. Я скинув їх, і мати погнала мене в ліжко.

– Ну, чого гарячкуєш, – сказав невдоволено. – Я б його ще наздогнав.

– Хай під ним земля западеться, – з серцем сказала мати. – Бігом у ліжко – зараз я тебе розітру...

Але я не поспішав. Не поспішав, бо якось більно чи солодко мені стало: ніколи ще мати так біля мене не упадала. Повільно рушив у свою кімнату, а за мить туди примчала з якоюсь спиртовою настоякою мати і почала натирати мої ноги сухою жорсткою рукою. Настій пряно запах, очевидно, в спирту мочився який цілющий корінь, який настояти їй порадила Марина Карпівна – знавець усього навколишнього зілля; я подумав, що батько йде зараз по засніженій порожній дорозі й тихо підсміюється, адже цього разу мене перехитрував, заплутав сліди й може спокійнісінько повертатись у місце свого нового схову – ніхто ніколи тепер про нього не довідається.

Мати закутала мої ноги у вовняну ковдру, притягла ковдру свою, а зверху накинула ще й кожуха, і я визирав з купи бебехів, як звірення з нори.

– Даремно не дозволила мені за ним піти, – сказав я для годиться, бо вже навряд чи й зміг би кудись іти. – Обов'язково його б вислідив.

– Він що, підходив до нашого дому? – спитала ніби й байдуже мати.

– Пішов через міст, а я тудою піти побоявся. Там той Рочінь, – сказав.

– Через це тебе й понесло через річку?

– Еге ж, бо як же інакше? А там вода підмила кригу. Ще сьогодні вранці я там переходив.

– Бідний, бідний мій хлопчику, – захитала головою мати й подивилася на мене таким поглядом, що мені аж незручно стало. – Це я винувата, – сказала вона, і сльози виступили в неї на очах.

Але я й досі був ще збуджений. Ще й досі ніби йшов услід за батьком, руки й ноги в мене тремтіли від збудження, а може, від того, що нагрівалися.

– Не треба було тобі за ним стежити, – сказала зморено мати. – Я й так знаю, куди він прибився.

– А я хотів перевірити! – гаряче промовив я.

– Не треба нічого перевіряти. Я навіть знаю будинок, де та задрипа живе...

У мене вже трусився язик, і зуби почали вицокувати.

– Завтра туди піду, – сказав я, намагаючись втримати дрож.

– Нікуди ти завтра не підеш, – так само смутно сказала мати. – Не будемо, синку, перед ним принижуватися...

Це було щось нове, і я навіть тремтіти перестав.

– Але ж це ти посилала мене його забрати? – спитав здивовано.

– Послала, а тепер каюся, – покірливо мовила мати і змахнула з ока сльозину.

– Це через те, що я провалився? – поставив супроти неї здивовані очі.

– Не тільки через те, – сказала мати. – Є в мене причини.

Тоді я не стримався й таки зацокотів зубами. Мати кинула на мене зляканий погляд і миттю зірвалася на ноги.

– Я тобі зараз молока гарячого дам!

– Укрий мене чимось іще, – попросив я неслухняними вустами.

Побігла й притягла своє пальто. Воно важко впало на мене – я був уже похований під величезною купою ковдр та одежі. Але тепліше мені не стало. Мати побігла гріти молоко, а я вирішив узяти себе в руки. Зціпив кулаки, стиснув зуби, міцно заплющився, напружив усе тіло – трем і справді почав стихати.

Хвилин через п'ять прибігла мати й напоїла мене гарячим молоком з медом та маслом. Я пив ту солодку суміш і відчував, як тепла рідина розходить по холодних кишках. Тремтіти я перестав, натомість тіло моє почало наливатися жаром. Але я й досі був збуджений. Дивну маю вдачу: коли взявся за якесь діло, маю конче довести його до кінця. Може, не варто було мені повертатися додому, може, треба було побігти під Чуднівську – напевне б його наздогнав. Він, здається, свідомо мене обдурих, обвів довкола пальця, мов якогось дурника, а може, мати має рацію, коли каже про нього погано. Може, й справді немає йому ніякого діла ні до матері, ні до мене, ні дому нашого, може, світ із цвітом – це тільки химери невдахи, якого постійно гризе думка, що з нього могло б у цьому житті вийти щось більше, ніж є. Може, сиві вогники в батькових

очах і є оте невдоволення невдахи, яке ні до чого людину не спонукає, але ближнім існування псує? Коли так, не треба його зупиняти, хай покине наш дім і спробує влаштувати собі життя нове, адже ми – свідки його невлаштованості та невдачливості.

Це вперше я думав так погано про батька, а пустив ці думки в себе тільки тому, що не вірив у них. Хотів відгородитися від нього, адже сьогодні місії своєї я не виконав. Не простежив до кінця його шляху, а натомість опинився під грудю ковдр та одежі, яка починала вже й душити мене. Мати в цей час вийшла, і я покликав її, бо мені вже пекло. Вскочила перелякано і зняла з мене пальто й кожуха. Трохи полегшало.

– Посидіти біля тебе? – спитала.

– Ні, – мовив я хрипко. – Може, я засну.

– Чи не переїв би чого?

Але мені було не до їжі. Хіба може думати про їжу той, хто не виконав своєї місії? Отже, коли не можу виконати її наяву, то чи не спробувати виконати її подумки? Пошлю туди, за вікно, об яке й досі січе крупною віхола, свій дух і хай він піде за батьком. Хай ступає слід у слід у снігові ямки, прокладені батьковими чобітьми, і хай не відпускає його з визору ані на крок. Хай батько знову відчує за собою вистежувача і хай скільки завгодно обертається, цього разу йому обдурити мене не вдасться.

Лежав із заплющеними очима, під пахвою грівся термометр – не пам'ятаю, як він туди потрапив, – здається, мати продовжує біля мене сидіти. Ну, звісно, досить привідкрити повіки – і видно сумну й суху її постать; лежав і відчував, що світ мій розколесо на три частини. Мій світ – це три великі білі кулі. В першій – біла земля, але це не сніг, бо в ній росте біла вишня. І хоч пелюстки тієї вишні вкрили всю землю під нею, вишня продовжує цвісти. До тієї вишні злетілося безліч бджіл, і вона гуде від бриніння їхніх крил. У другій кулі цвіту нема, в другій кулі не росте

дерево – стоїть наш дім. Сидить на порозі його загорьована мати, химерний будівничий цього дому. Так, це вона звела його стіни, накрила його червоним дахом, побілила зовні і зсередини, вимела сміття і вимила підлогу, спорудила ложе й заслала його білими простирадлами, подушки пошила і заклала їх у білосніжні пошивки, ковдри сховала в так само білосніжні наковдреники; розпалила в плиті вогонь і приготувала вечерю; розклала на столі із білосніжною скатеркою білосніжні тарілки й чашки, молоко скип'ятила і налила в ті чашки, а тепер сидить на ганку й чекає. У третій кулі – дорога, і по ній бреде, опустивши голову високий гарний чоловік із очима, в яких світяться сиві вогники; попереду в нього грають міражі й привиддя, попереду – долина, і сонце освітлює білостінний дім. І він спинається раптом, адже подумав, що і той дім – міраж. Міряє відстань очима і від напруги в нього двоїться в очах, і він уже й справді не знає, де його справжній дім, а де міражний. Розгублено озирається, бо навколо біла пустеля, бо дорога його покривається білим снігом, бо за ним усього одна вервечка слідів, в яких стоїть мала його тінь. Але я не тінь. Я всі оті три кулі, три частини, на які розколено світ, і місія моя неабияка. Місія моя – послати погук у білу пустелю і скерувати батька до справжнього дому, а не до міражного.

Місія моя – привести його до того дому, на порозі якого сидить моя мати, а не подоба її; місія моя – посадити біля того дому білу вишню; місія моя – вчинити так, щоб не сніг покривав землю біля дому, а цвіт. І я гукаю в білу пустелю, посилаю свій погук та клич; а в очах у мене розростається три сонця, три кулі, на які розколено мій світ – хай там що, а все намислене я таки здійснию! Бо в мене сили в грудях – не переміряти, в мене любові в серці – не вихлюпати, в мене впертості духу – не подолати!

– Що тобі, синку? – схиляється мати і кладе мені на лоба холоднющу долоню.

– Я, мамо, вже його покликав, – шепочуть мої вуста. – Завтра, мамо, він до нас повернеться.

– Повернеться, синку, повернеться, – печально каже мати. – Був би він нелюдом, щоб не повернувся.

Я розплющую очі й дивлюся на свою матір. Вона смутна, але спокійна. Всовує мені до рота якусь таблетку і дає залити рештками молока.

– Все добре, – кажу я їй лагідно. – Іди спати!

– Ще трохи біля тебе посиджу, – відповідає мати.

– Мені ріже від світла очі, – мовлю я, і це правда.

Вона зітхає, встає, іде до вимикача, і ми поринаємо в темряву. "Коли батько й досі стоїть біля наших вікон, – думав я, – він зрозуміє, що стояти отак далі годі. Треба або постукати, або йти геть".

Я надто впертий і звик все замислене виконувати. Батько рушив від нашого дому геть, а я вже не можу влягати – аж перегрівся в цьому ліжкові. Мати пішла спати, отже, можу тихцем вибратись із дому і майнути батькові вслід – вмю виходити з хати так, що за мною і двері не рипнуть. Я в майці і трусах, і мої босі ноги зовсім не відчують студені снігу, по якому ступаю. Дме крижаний вітер, і мете віхола, але моє оголене тіло від того ще більше пашить, ніби віє це не зимовий, а тропічний вітер. Батько швидким кроком іде під Чуднівську. Біля високовольтної будки, якраз там, де водогінна колонка, він звертає в бік базару. Підіймається на горбок і озирається. Але мене він не бачить, віхола засліплює очі. Він, здається, також змерз, тому йде швидко, майже біжить. Мені, роздягненому, бігти за ним зовсім легко; ні, не позбудеться він переслідувача й вивідника. Він простує повз зачинені кузні і повз дім, де до війни була міська вбиральня. По війні якийсь дядько переробив її на хату, і вже зараз навколо того дому-вбиральні пишно росте сад. Цей сад цвіте, бо віти яблунь, слив та груш білі. Батько пробігає підтюпцем повз будку, де продають гас, біля цієї будки я не раз і не сто простояв у довжелезних чергах. Батько перетинає простір між

базаром і критим ринком і виходить до вулиці Шолом— Алейхема – тут і зараз працює механічний млин. Чути, як стугонять жорна, і в повітрі висить тонкий запах свіжопомеленого борошна. Мені здається, що сніг, який мете мені в лице, і є розсіяним борошном. Батько збігає крутою вуличкою на Поділ і спішить до хати, котра стоїть на болітці. Довкола тієї хати влітку виростає буйна трава й очерет, а зараз болітце під кригою. Батько минає ту хату і майже вибігає під гору у вузький завулочок. Я вже знаю, що його шлях напевне до Трипільської вулиці, і цей мій здогад правильний. Батько захекався, він уже біжить не підтюпцем, а щосили. Хоче втекти від тіні, босої, в трусах та майці, але йому це не вдається. Я мчу за ним, не торкаючись землі ногами, і не відстаю ані на крок. Біля Трипільської батько переходить на ходу – повітря зі свистом виривається з його грудей. Зупиняється, щоб заспокоїтися, і я зупиняюся також.

– Пішли додому, – кажу йому я.

– Ні, – відповідає батько дихавично, він ще не відсапався. – Вона мене образила.

– Все одно ти повернешся, – кажу.

– Може, й повернуся, а може, й ні, – відповідає.

– До кого це тут пристав? – питаю.

– До такої, котра мене не обража, – відповідає.

Заходить у двір і стукає у темне вікно. Вікно відразу ж спалахує світлом. Він підіймається на ганок і чекає, поки йому відчинять.

Я стою босий у снігу й мовчки чекаю. Риплять у глибині дому двері і брязкотять засуви. Світло проливається в щілини, а коли двері розчиняються, я бачу в сінях жінку, як дві краплі води схожу на мою матір.

– Чого так пізно? – каже вона зовсім таким, як у моєї матері, голосом.
– Уже думала, не прийдеш.

– Вибач. Маріє, – сказав мій батько винувато. – Я таки справді сьогодні у тебе не ночуватиму. Річ у тім...

– Річ у чім? – питає строго жінка.

– Річ у тім, що за мною прийшов син...

Батько повернувся через два дні, в неділю. В мене й досі стояла висока температура, але вже не марив. Почув, як вдарили сінешні, з тим і хатні двері – хтось зайшов. Мати була вдома, але до того, хто зайшов, не подала й звуку. Той, хто зайшов, роззувався, я почув, як грюкнули об підлогу чоботи, і тої хвилини мені почулося: по хаті розійшовся знайомий, трохи терпкий запах батькового тіла. Захотілося зірватися на ноги і вискочити до вітальні, але мусив лежати, прикутий до ліжка, бо таки справді був до нього прикутий.

– Що там у вас сталося? – нарешті заговорив батько.

– Чи тобі не все одно, що у нас сталося? – відказала мати.

Зависла пауза. Відчинилися мої двері, і в них постав батько. Але якийсь чужий, бо нижчий од того, котрого я знав, винувато усміхнений, з неголеними щоками, з очима, біля яких висіли капшучки – ці очі зупинилися на мені, і я раптом задихнувся, скільки було в них болю, співчуття й любові.

– Що, Віталику, – тепло спитав він, – захворів?

– Це нічого, – спробував усміхнутися я. – Застудився трохи.

– У нього температура сорок і один, – суворо проголосила мати, стаючи у прочілі.

– Господи! – зітхнув батько і сів на моє ліжко. Взяв мою руку, дивна якась стала та рука, прозора, маленька – не моя рука. Від батька пахло свіжим повітрям, морозом, снігом, тютюном, терпким духом його тіла, від батька пахло рідним домом, трохи шкірою, а трохи ацетоновим клеєм, від батька пахло миром, який знову прийшов у наш дім; він сидів на ліжку такий зморений, такий винуватий, такий покірний. Мати все ще нерушно стояла в прочілі, на її обличчі застигло строге торжество, яке вона щосили намагалася приховати, бо він – цей бог нашого дому, сидів повергнутий у моїх ногах, бо й цього разу перемогла його, здолала з моєю нещасною допомогою, але як він довідався про мою хворобу?

– Мені приснився сон, – тихо й трохи хрипко сказав батько, не випускаючи моєї прозорої, синьої руки. – Приснилося, що хтось мене гукає. Довкола біла снігова пустеля, і хтось у тій пустелі гукає мене на ім'я. Я зайшов і побачив тебе в снігу. Босого, в трусах і майці. Ти стояв у снігу й переминався з ноги на ногу.

– Так воно й було, – шепнув я.

– Бачиш, він і досі марить, – строго сказала, стовбичачи в прочілі, мати. – Він весь час марив і кричав. Тебе гукав...

– Стояв босий у снігу, в трусах і майці і дивився на мене, – тихо сказав батько – Тоді щось знову закричало. Його голосом, але він там, у снігу, стояв і мовчав. Я прокинувся і зрозумів, що у вас щось сталося.

– Так воно й було, – сказав я. – Спершу я тебе гукав, а тоді побіг босий услід. По снігу. До базару, а тоді на Поділ. Тоді на Трипільську вулицю.

Батько здригнувся. Повернувся до матері, а та все ще нерушно стриміла в прочілі.

– Звідки він знає про Трипільську? – спитав він.

– Як бачиш, знає, – строго відказала мати. – Чи вже думав, що твої таємниці все будуть при тобі.

– Ти знала теж? – спитав тихо батько.

Мати не відповіла. Стояла із замерзлим обличчям, а її тонкі губи ледь розійшлись у саркастичній і зневажливій усмішці.

– Лікаря викликали? – спитав батько.

– Авжеж, не чекали ж на тебе, – холодно відказала мати.

Батько дивився на мене і гладив мою руку пошерхлими, потрісканими і шкарубкими пальцями шевця, темними, грубими пальцями з обламаними нігтями. І я раптом відчув, що я й справді ще достобіса малий, що мої п'ятнадцять років – це вигадка, що я не торжествую й не радію з його приходу, що мені його жаль. Його, принишклого й неголеного, який відчув нашу тривогу і відразу ж на неї примчався... Ну, нехай не відразу, але примчався. Біг тією ж дорогою, якою я йшов за ним, марячи, і, може, йому ввижалися босі дитячі сліди у снігу, бо йому раптом стало страшно, що те, від чого утікав, зникне, що від того, від чого утікав, таки втече, і то буде не на один і не на два дні, а навік. Саме тому він біг сюди, аж на нього зглядалися, але що йому до людей, коли справжній страх його пойняв. Страх, що ніколи не вибереться із білої пустелі, в яку сам себе загнав, бо раптом виявив, що то справді пустеля, а не світ із цвітом, який його зманив. Світ із цвітом був тут, і він це раптом збагнув, коли почув отой поклик із білої пустелі, той жахливий, роздирливий і печальний крик.

– Бідний, бідний тато, – прошепотів я, заплющуючи очі, бо вже втомився, і сон мене забирав.

– Що він каже? – строго спитала від дверей мати.

Але батько не відповів. Я розплющив очі: він беззвучно плакав. Сльози котилися з його очей на неголені щоки, і це було так дивно і так страшно, адже немає нічого печальніше, ніж коли на твоєму ліжку сидить несхожий на себе батько, тримає твою прозору руку в своїй і незвідь-чому плаче.

– Заспокойся, тату, – прошепотів я, не маючи сили втримати гарячих і важких повік. – Ми з тобою ще розшукаємо світ із цвітом.

– Що він говорить? – десь далеко пролунав материн голос.

– Він говорить, що в нас буде все добре, – мовив батько.

– Коли не викидуватимеш коників, то у нас і справді буде все добре, – глухо сказав далекий материн голос...

Тепер я й справді можу відпочити. Це зовсім не означає, що мій світ перестав бути розколений на три частини, але дві з них я зумів сяк-так стулити. Той високий і гарний чоловік, що самотно брів по дорозі в третій кулі, той, у якого в очах світяться сиві вогники, став на горбі й дивиться у долину, де сонце освітлює білостінний дім. Він повертається туди, хоча те, задля чого покинув його, у світі не віднайшлося. Але скільки можна блукати в білій пустелі, в якій вряди-годи лунає печальний і тривожний погук. Той погук і пригнав його на цей горб. Добре знає, що біля того дому не росте біла від цвіту вишня і що він посадити й виплекати ту вишню не зуміє. Але він туди повертається, бо переконався: тільки тоді перестане лунати той печальний погук, від якого стогне в грудях і нівечиться серце. Вік утомлений і впокорений, а сиві вогники в очах

погасли. Він сам погас, а плечі його згорбилися. Щоки покрила сивочорна щетина, і ніхто його вже красенем не назве.

– Я, Раю, – каже він жінці, котра сидить на порозі дому, жінці-будівниці, – втомлений і хворий. У мене, Раю, вже немає сили з тобою змагатися.

– Ти як дитина, Вадиме, – строго каже жінка. – Дивися, сиве волосся вже пробивається, чи ж не пора стати дорослим?

– Пора, Раю, – каже він, стомлено сідаючи на ганок побіч жінки. – Мені вже й справді скоро прийде пора...

– Не мели дурниць! – гостро відказує жінка. – Менше б шлявся!..

– Будь певна, Раю, – тихо й сумно проказав батько. – Коли піду втретє, то вже не повернуся...

Розділ четвертий

ПРОЛІСКИ

Шістнадцять років

Цей розділ короткий, бо в тому році в мене жодної історії не склалося. В ньому були тільки деякі події, а ще мої мрії й марення. Річ у тім, що того року я пережив першу атаку ревматизму, що дало мені ускладнення на серце. Терпіти не можу балачок про хвороби, але та напасть приклеїла мене до ліжка на півроку. Температура в мене не спадала, але голова була ясна. Днями й вечорами я читав – книги мені пакунками приносив із фабричної бібліотеки батько. Він перестав відвідувати танцювально-вокальний ансамбль (на велике задоволення матері) і якось одразу постарів. Навіть розмови його зі мною стали апатичні й нецікаві. Але до мене заходив частенько і часто біля мене

мовчки сидів. Я в цей час не відривався від книжки, але мені була приємна його присутність. Кілька разів за цей рік він лягав у лікарню, і тоді наша хата порожніла й ставала глухою. Мати розривалася між роботою, доглядом за мною й біганням у лікарню, але це на шкоду їй не йшло. Навпаки, ніби помолодшала, погарнішала, адже все тепер у домі улягало її волі. Я страждав од батькової відсутності подвійно; одне, що скучав, а друге, ніхто мені не приносив книжок.

– І не треба тобі ніяких книг, – безапеляційно казала мати, – тільки очі псуєш.

Але очі в мене вже були зіпсуті. Світ на відстані став мені каламутний і розмитий, а двадцятип'ятиватна лампочка різала очі. Але мати й не подумала замінити лампочку на потужнішу; батько тепер заробляв мало, від підробітків відмовився, а її зарплатня на пошті була мізерна. Отож цілими днями я сидів у хаті сам, коли не було батька, то й без книжок, і мені тільки й залишалося, що пильно готувати уроки, а у вільний час загортатись у ковдру і дивитись у вікно. Уроки мені приносив Владек Шарий, бо й жив він од мене найближче – більшість із нашого класу були жителями Мальованки та Корбутівки, місця од моєї хати віддалені. Владек приходив перед школою (ми все ще були на другій зміні) і тільки інколи ввечері. Раніше між нами було щось на зразок змагання, бо ми тільки двоє в класі вчилися відмінно. Мене цей хлопець навіть дратував. Завжди ошатний, з бездоганною стрілкою на шерстяних штанях (всі ми носили штани кортові), в оксамитній у смужечку бо бочці, з білою сорочкою під тією бобочкою, тобто біля шиї випускався білий комір, з чубом, охайно зачесаним назад, – мав вигляд маминого пестунчика. Був гарний якоюсь холодною вродою і так само, як я, страшенно любив читати. Вранці він єдиний із нас відвідував музичну школу, і я знав, що в нього вдома є фортепіано. Це мене заворожувало, бо то був світ для мене заказаний. Уявляв цього хлопця у старовинній, з високими стелями кімнаті, покритій чудовими ліпленнями за гарним старовинним інструментом, бачив його білі довгопалі руки, які вільно ходили по білих і чорних клавішах; уявляв, як надихається його гарне обличчя: трохи горбоносе, довгообразе, з маленькими шляхетними вустами; очі у

Владека – барви криги, яку щороку витягували на лід кригозаготовлювачі – все це було щось зі світу казки. Чи не тому я попросив батька, щоб провів мені в кімнату радіо і, загорнувшись у ковдру, слухав музику й літературні передачі. Слухаючи музику, уявляв залиті сонцем луги, ogrіту промінням воду і чув прозорий хлюпіт струмків, котрі витікали з джерел. Бачив лісові стежки, на які загинала трава, бачив поля, квіти й чув дзвін жайворонка; вдихав у груди запах чебрецю й м'яти. У мене, очевидно, був непоганий музичний слух, бо я запам'ятовував з музики цілі шматки і якимось, коли заговорили із Владеком про музику, я непомалу вразив його своєю музичною ерудицією. Але я мав і якийсь музичний гандж: міг прослухати в собі цілі музичні партії, але коли хотів їх відтворити, мелодія ніби кудись зникала, тобто я був ніби німий, але не глухий.

Отак непомітно й просто я здобув собі приятеля і виявив кілька дивовижних для себе речей. Владек і справді був із старої інтелігентської родини, але мати його працювала касиркою, тобто Владек, як і я, жив бідно. Фортепіано їм дісталось ще від діда й баби, але жили вони в тісній однокімнатній квартирі звичайної міської коробки. Батька у Владека не було, а на мої розпити про нього відповідати він не захотів. Більше того, Владек, як і я, не мав жодного приятеля, а з вуличними хлопцями, як і я, не знався. Отже, цей красень, розумний, талановитий, розвинений, був так само, як і я, самотній, і це мене раптом переповнило зворушенням. Чудні речі можуть відбуватись у світі: ми вчилися із Владеком поруч вісім років і не помічали один одного. Не помічали нашої схожості та спільних зацікавлень – були ніби у скляні кулі загнані. Зрештою, до мене Владек почав приходити не зі своєї ініціативи, а з обов'язку. Мій батько пішов у школу і попросив, щоб приносили мені шкільні завдання, оповівши про мою хворобу. Наша класна керівниця скликала збори й постановила, щоб клас не покидав мене в біді. До мене однокласники завалилися після того ледве не всі на чолі з класною керівницею, був з усіма і Владек Шарий. Наступного разу прийшло до мене однокласників удвоє менше, а третього – всього три. Однак завжди з ними був Владек. Згодом приходив тільки він, а ще навідувалася часом Олена Артамонівна, моя вчителька математики. Та вона була доросла, і ми з нею небагато про що

могли розмовляти. Але я любив, коли вони в блідому світлі двадцятип'ятихатівки балакали з матір'ю про те, як варити варення, про консервацію грибів, соління огірків та капусти і всілякі такі домашні речі. Слухав спокійний грудний голос Олени Артамонівни, і мені пахло полуницями, свіжою капустою, коли в хаті йде шаткування, смаком капустяних храпанів – пахло затишним домом.

Одного осіннього вечора, коли спадали сутінки, я стояв біля вікна, загорнувшись у ковдру, бо мене раптом потягло до нього. За шибою полум'яніли дерева, сутінок і мої зіпсовані очі робили їх кудлатими – ніби барвисті шатра; мені здавалося, немов крізь шпари у вікні проникає до мене солодко-гіркий дух паленого осіннього листа, а може, це пахла ота тиха, смутна й засерпанена осінь; раптом захотілося вийти надвір, хай і в капцях на босу ногу і закутаним ковдрою, пройти по стежці, засипаній листям, почути, як шарудить воно під ногами, вдихнути на повні груди тлінної прохолоди і раптом відчувати, що цей світ прекрасний, що твоя хвороба минула, що ти вільний блукати в кошлатому, барвистому морі скільки заманеться, що на тебе раптом подивилася великими чудовими очима дівчина, яку продовжуєш любити куточком закутого в кригу серця, що та дівчина рушила до тебе назустріч по тій-таки засипаній листям стежці, і ви не поспішаєте зійтися, бо хочете йти й дивитись одне на одного, адже зійтися вам – це конечність. Я вигадав собі оту дівчину і назвав її гарним і теплим ім'ям Юліана; ми з нею зійшлися і стали, дивлячись одне на одного, бо я вже зовсім не той, кого прозивали Мавпою, душа в мене широка й велика, і виріс на метр сімдесят п'ять, і тіло в мене співає, налите юною дужою силою.

У цей час я й побачив Олену Артамонівну, а біля неї незнайомого чоловіка, який ніс схованого у футлярі якогось музичного інструмента. Той чоловік високий і худий, а на місці очей у нього поблискували скельця справжнього пенсне. У нього пишні, чорні з підвусниками вуса і коли він щось говорив Олені Артамонівні, ті вуса смішно ворушилися – йшли вони від хвіртки до нашого ганку. Я стрепенувся й миттю був у постелі, і серце в мене забилося і закалатало, бо незвідь-чому схвилювався. Тоді в нашій вітальні раптом зарокотів чудовий оксамитний

бас. Такий бас, що я подібного зроду-віку не чув, а ще за мить розчинилися двері, і в них увійшов із усмішкою батько, який нещодавно виписався з лікарні, зайшли гість, мати моя й Олена Артамонівна, і той бас зарокотав уже в мене в кімнаті:

– А де це той, що хворіти надумав?

Я сидів у постелі, як миша, малий і нікчемний, і дивився широко розплющеними очима, а гість раптом смикнув переніссям, і пенсне впало йому на груди, повісившись на шовковому шнурочку, причепленому до вуха.

– Здоров, козаче, і не лякайся, – пророкотів бас. – Прийшов до тебе той, що через оцю штуку, – він змахнув футляром із музичним інструментом, – бандуристом став.

– Стривай ти зі своєю бандурою! – вигукнула за його спиною Олена Артамонівна. – Дай спершу словом перекинутися.

– І скажіть після цього, що жінки не узурпаторки! – пророкотів бас, але покірно сів і не без любові розгладив свої розкішні вуса. Мати вже метушилася, готуючись угощати гостей чаєм з домашнім печивом, яке вона ніби навмисне сьогодні напекла, а батько сидів блідолиций з трохи розкудланим кучерявим чубом і тихо перемовлявся, щоб не перекрикувати жінок, із гостем: як я зрозумів, його зацікавила бандура.

– У нас в ансамблі, – сказав він, – було декілька бандур, але я тільки здаля до них приглядався.

– А тепер матимете змогу потримати і в руках, – сказав гість. – До речі, поки вони там возитимуться з чаєм, перевіримо слух вашого хлопця. Мені Олена про нього стільки наговорила, що я знамірився зробити з нього бандуриста.

Я зацвів у ліжку, одне через те, що Олена Артамонівна щось на мене "наговорила", а друге тому, що хтось до мене виявляв увагу. Але більше злякався, адже в музиці я був німий, хоч і не глухий. Гість уже виймав із футляра інструмента із безліччю струн.

– Ну, подивіться ви на нього! – зойкнула Олена Артамонівна. – Я ж казала тобі почекати зі своєю бандурою.

– Звісно, казала, – пророкотів бас. – Але поки ви ото будете возитися, ми у хлопця слух перевіримо.

Батько дивився на бандуру сяючими очима, в нього запалилися оті знайомі сиві вогники, яких уже не бачив у нього, відколи покинув він ансамбль.

Гість пробігся пальцями по струнах, вийняв з кишені блискучого зігнутого ключа з ручкою і почав підкручувати гвинти, тоді продзвеніла срібно, наповнюючи нашу сіру хату сонячними звуками, стрімка мелодія.

– Ану, юначе, – сказав гість, – я буду подавати звук, а ви відтворюйте його голосом.

Торкнув струну, прозвучав чистий, ясний звук, і я чудово збагнув, що відтворив його голосом неточно.

– Ну, не так, Віталію, – нетерпляче сказав батько. – Отак треба!

Повторив звук досконало точно, я це знав і чув, але голос мене не слухався.

Аж сльози вибилися мені на очі.

– Гаразд, – терпляче сказав гість. – А цей!

– Бери отак, – сказав батько й повторив звук голосом.

Я повторив, але й цього разу в мене нічого не вийшло. Найсумніше те, що й тепер чітко збагнув, що відтворюю звук неправильно.

– Тек-с, – мовив гість. – Нічого страшного, юначе. А от у батька вашого виходить чудово. Ануте цей!

Батько повторив звук чудово. І вони забули про мене, а я сидів у постелі, ніби миша, малий, присоромлений і тихий; навіть гірку спазму ковтнув, бо талантом у цьому світі виявив себе не я, а мій батько. Ні, не заздрив батькові, надто любив його й шанував, але на природу нарікати підстави були, адже йому здатностей природа уділила щедро, а мені убого, хоч був я не тільки його плоттю та кров'ю, а був я його наступником у цьому житті. Було шкода, що його таланти залишаються в ньому, а мені передатися не змогли. Олена Артамонівна миттю відчула цей мій біль.

– Кінчай, Андрію, – сказала вона чоловікові. – Зате Віталій найблискучіший у школі математик.

Поки це все творилося, мій стіл, за яким робив уроки, було присунуто до ліжка, на ньому з'явилися чашки, печиво й цукор.

– Дивовижний у вас слух, чоловіче, – пророкотів бас. – А ви ні на чому не граєте?

– Ні на чому, – сказав видимо потішений батько, адже він, як дитина, любив, щоб його хвалили. – В ансамблі я танцював та співав.

– Знову ти про цей дурний ансамбль, – не втрималася мати.

– Чого це він дурний, – аж скипів батько.

– А того, що він тебе до хвороби довів, – зовсім безпідставно зауважила мати і підтисла тонкі губи.

Батько від тих слів знітився, опустив голову, в очах його погасли сиві вогники, а з блідого обличчя зникли нерівні рум'янці; знову він став сірий і буденний.

– Гаразд, – мовив він. – Давайте пити чай!

Вони пили чай і про щось балакали, я теж пив чай, жуючи домашнє печиво, і чашка легко тремтіла в моїх руках. Був схвильований, ні, не тому, що в мене не виявилося музичного слуху, а тому, що батько сидить супроти мене десь такий, як світло нашої двадцятип'ятиватівки; тому, що очі в нього пласкі й випиті, що тільки вряди-годи вкидає він при розмові власне принагідне й нецікаве слово; гість, однак, того не помічав, був він жартун і веселун і сипав дотепами, а коли сміявся, його бас рокотав і заповнював мою кімнату аж так, що в мене у вухах тремтіли барабанні перетинки. Ми всі сміялися на ті й справді смішні жарти, навіть мати, навіть батько, але він найменше, бо відразу ж на його вуста напливала покірлива й навіть болісна усмішка – я приписував це тому, що тільки позавчора повернувся з лікарні, хоч правдивіше було б думати, що його гостро вразило материне нищівне слово про його недавно улюблений ансамбль, на її думку – причину всіх непорозумінь та сварок у нашому домі. А за вікном уже стояла темінь, і коли позирав я туди, здавалося мені, що звідтіля віє духом леглого листа, пряним настоєм осіннього повітря на димі відгорілих ватр, і цей дим (десь і досі вони куріли) просочувався і в нашу кімнату, і, хоч горіла над головою електрична лампочка, мені бачився прозорий тремкий синій серпанок, що робив із нас тіні. І жартун – веселун Андрій Андрійович, чоловік Олени Артамонівни, раптом перестав жартувати; обличчя в нього стало поважне, ніби той серпанок проник і в нього, як давно проник він у мене, і вуса в нього вже не посмикувалися смішно, а погляд став замислений і печальний.

– Є один вірш у Володимира Кобилянського, – сказав повільно. – Про осінь. Той Кобилянський помер зовсім молодим, але яка це тонка і вишукана була душа. Так от, пишучи про осінь, він сказав: "Краса переходу – найвища краса!" Ми ішли з Оленою Артамонівною до вас, і я декламував їй цього вірша. Ви любите поезію, юначе? – повернувся він до мене.

Я зніяковів, бо якось не задумувався, чи люблю поезію. Ту поезію, що ми її вивчали у школі, навряд, а чи існує інша якась поезія?

– Ясно, – сказав Андрій Андрійович. – Що таке поезія, ви поки що не збагнули. Принесу вам одну книжку, то давня й дуже цінна книжка: декламатор "Сяйво". Але читайте її спокійно й повільно. Коли дійде до вашого серця, буду дуже радий.

Сказав це тихо й сердечно, і його рокітливий бас уже не заповнював моєї сірої кімнатки, як то кажуть, по вінця, зате проник у мене, і я раптом відчув, що зараз має щось відбутися, якесь особливе свято, що його я й не переживав іще. І справді, бандура злетіла йому на коліна, ліва рука обхопила гриф, він схилився, звісив вуса, і струни раптом заговорили тихо й ніжно, срібно й прегарно. І він почав співати, але не про осінь, а про весну. Про хвору дівчину, яка відчуває весну за шибками своєї кімнати і яка просить, щоб принесли їй пролісків. "Пролісків, пролісків хай принесуть!" – ридав чудовий голос Андрія Андрійовича, і я раптом побачив, що мати моя плаче; ні, не так плаче, як тоді, коли виникали незгоди з батьком, а плаче, як б сказав, прекрасно. Раптом побачив у її обличчі не бачену досі красу і здивовано збагнув, чому батько з усіх жінок світу вибрав у дружини саме її; її великі очі сяяли, зморшки розгладилися, лице стало добре, смутне і трохи таємниче. Вона була гарна моя мати особливою красою: ні, не була схожа на свої дівочі фотокартки – тут з'явилося те, чого не здатен передати жоден фотоапарат. Я помітив ще одну річ: батько мій у цей сокровенний мент дивився не на співака, а таки на матір, і нерівні рум'янці знову повернулися йому на обличчя, а в очах засвітилися знайомі сиві вогники. Одна тільки Олена Артамонівна сиділа спокійна, їй, очевидно,

доводилося слухати цю пісню не раз. Але й на її обличчі застигла м'яка задума, а уста тонко й гарно всміхалися – ось яке дивне свято вона мені подарувала! Це все я бачив і спостеріг кутиком єства – вся решта мене була заповонена тим співом, тим болом, яким так дивно бринів густий голос Андрія Андрійовича. Я раптом побачив ту дівчину з тонкими, прозорими пальцями, з очима, як у моєї матері, і з ніжними, як подих літнього вітру, рисами обличчя, що нагадували мені обличчя Юліани, але значно старше і без дитячих рум'янців. Заплющив очі, вдихнув на повні груди повітря з присмаком диму від осінніх вогнищ і пішов до тієї дівчини з великим синім букетом пролісків, на пелюстках яких ще тремтіла роса, бо мені не хотілося, щоб вона вмирала, ота дівчина, бо я запраг, щоб тонкі, прозорі пальці взяли мого букета і почали повільно його перекладати. Щоб вони попестили кожную квітку, торкнулися пучками ніжної прохолодної матерії, щоб вони відчули весну, адже "краса переходу – найвища краса", як сказав той не відомий мені Володимир Кобилянський. І вона взяла від мене мої проліски, а раз так, ми в дивний спосіб порозумілися. І я раптом збагнув, може, вперше в житті, який тендітний і вразливий навколо нас світ, як легко й безнадійно можна його позбутися; я раптом пізнав, що й життя людське може бути, як легенький подих літнього леготу, а ще я збагнув, що найтонша краса, яку творить світ, напрочуд короткочасна, що все красиве, ніби ніжна квітка, відірвана від землі: сьогодні вона цвіте, а завтра її нема. Але саме в цій короткочасності й тлінності, зрозумів тоді я, і найбільша рація існування тієї краси, бо вона – мить і пролітає; вона – свято, яке відшумить і минає; вона – наше прагнення стати в цьому світі добрим, прагнення, що спалахує в кожній людській душі, але не в кожній проросте; вона – наша надія на завтра, на завтрашнє свято; вона – це сьогоднішні материні сльози і її зворушення; вона – сиві вогники в батькових очах; вона – гіркий димок осінніх вогнищ, вона, зрештою, – тепло наших душ.

Андрій Андрійович у той вечір ще довго співав. Думи й старовинні козацькі пісні, які теж мали б зворушити й захопити мене, коли б не був я по вінця повний тією першою піснею. Інші пісні мені треба було б слухати іншого разу, але я не ремствував; той подальший спів став ніби тлом, на

якому малювалася та ж таки картина з дівчиною, котра тримає в прозорих пальцях букета пролісків. Бо вона була присутня поруч мене, вона сиділа в цьому ліжку замість мене; не мені, а їй співалися ці пісні, а я був тільки малий темний павучок у найдальшому й найтемнішому кутку кімнати, який завмер непорушно, бо йому страх як цікаво стежити за людьми, що порозсідалися довкола столу, і за тим вусанем, котрий тримає перед собою натягнуту павутину струн і торгає її, торгає! В того павучка є своя павутина, але коли і він торгає її ніжні нитки, вона не звучить. І він розуміє раптом істину: є в світі істоти, які грають і співають, а більше таких, яким це потрібно. Належав до останніх, бо кожен звук падав у мене, як краплі розтопленого золота, і те золото застигало в мені, виливаючись у загадкову містичну фігуру, яку треба буде ще колись розгадати. Бо не тільки той чарівником стає, котрий те золото розтоплює, не меншим чарівником стає і той, хто читає у власному серці його чудні арабески: той, котрий розтоплює, – майстер, а той, котрий читає, – мудрець.

– Ну, що, козаче, – раптово нахлав руку на струни Андрій Андрійович, – посмутив я вас.

– Ану тебе! – сказала Олена Артамонівна. – Повірите, скільки не слухаю цих пісень, все мені в душі перевертається.

Мати важко зітхнула, а батько встав і про стяг руку до бандури.

– Дозвольте?

Взяв інструмент і крутив у грубих, шевських руках.

– Маю собі дві жінки, – показав білі зуби Андрій Андрійович. – Одна бурчить, а друга плаче.

– Дуже багато я на тебе бурчу, – озвалася Олена Артамонівна.

– А хіба я сказав, що це ти, котра бурчить? – хитро заскалив око Андрій Андрійович.

– То що, я плачу? – спитала Олена Артамонівна.

– Ні, ти та, котра бурчить і плаче, – тепло сказав гість. – А ця моя голубка тільки плаче. Часом сміється, а більше плаче.

Батько сів на стільця, поставив інструмента на коліна і тихо торкав пальцями струни.

– Подобається? – всміхнувся Андрій Андрійович.

Батько тільки всміхнувся радісно.

– То давайте я вас навчу, – просто запропонував гість. – А ви, може, пізніше й хлопця свого навчите. Нюхом чую, що у вас це не гірше, як у мене, виходитиме.

– Старий я уже для цього, – зітхнув батько і віддав інструмента господарю.

– А я не старий? – звів брову Андрій Андрійович. – Я, чоловіче, вас, певне, у півтора рази старший.

– А вчилися коли?

– Ну, може, трохи раніше від вас, – згодився гість. – Але ж маєте, чоловіче, абсолютний слух!..

Я не знав, що таке абсолютний слух, але відчув тиху гордість за батька. Він же, як дитина, любив, аби його хвалили, тому розцвів і запосміхався. Материне обличчя при цьому стало сухе і строге, адже

йшлося про чергову забаганку. Однак вона мовчала. Батько зирнув у її бік, але на той позир не відповіла. Сиділа виструнчена й строга і ніби не стосувалося це її.

– Не хочу вас утяжувати, – сказав невпевнено батько.

– Та господи мій! – рокотнув на всю хату бас. – Я тільки порадію, коли хтось моїх пісень навчиться. Хочете, залишу інструмента у вас?

– Як так у нас? – переполошилася раптом мати. – Ще зробимо щось із ним не так!

– А що мені для науки тягати її щоразу? – спитав гість і заломив брову. – А коли навчиться, ми йому бандуру зробимо. Цю я сам собі зробив...

Батько знову тримав інструмента на колінах. Гладив його, як дитину, великою спрацьованою рукою і всміхався, ніби хлопчак, якому нарешті купили давно сподівану іграшку. Мати сиділа із тонко підтисненими вустами, і на її скам'янілому обличчі не міг прочитати я нічого. Але в глибині очей її помітив ту ж таки теплоту, яка мене так уразила, коли Андрій Андрійович співав свою чудну й прегарну пісню про хвору дівчину, яка відчула, що за її вікнами вже ступила перший крок весна. Та весна була милостива, бо перше, що зробила на цій землі, постукала в її вікно...

Олена Артамонівна з чоловіком пішли, а ми залишилися вдома, розтривожені, схвильовані і якісь ніби вибиті з колії. Батько цілий вечір по тому бринькав на бандурі, і під те тихе бринькання мені розкішно марилося. Бо цей вечір ніби завісу переді мною розчинив. Я вперше реально і схвильовано пізнав, що світ, у якому живу шістнадцять років, тільки мізерна часточка світу величезного, світу безмежного, світу, якому немає кінця, як немає кінця небові, котре розкинуло над нами своє осіннє шатро. Збагнув, що цих світів стільки, скільки існує на світі живих людських душ. Вони туляться одне до одного, як соти у вулику, і в

кожній лунці збирається свій мед, солодкий чи гіркий. Оцей світ, що його описую. – наш мед: буденна історія людей, котрі живуть, як уміють, часом бувають нудні, нецікаві, сварливі, нестерпні, але й наша історія навіки неповторна, бо нею ми живемо. Наша історія – це не хроніки війни одне з одним, не виклад наших незлагод, це історія будівництва одного з мільярдів мікросвітів. А будівником його є не тільки мати, як здавалося мені раніше, а всі ми, бо ми будуємо не тільки дім, у якому нам жити, а передусім самих себе. Будуємо самих себе у злагоді чи не в злагоді із тими, хто живе поруч, і тим самим будуємо нас, як спільність, котра також є раз назавжди дана. Ось чому вважаю, що нашу історію, як історії інших людей, варто записувати. Бо маю, хай невеличку, сподіванку, що це моє писання для когось може стати тим, чим став для мене і моїх рідних прихід до нас Андрія Андрійовича. Він зумів нас наповнити, хай на один вечір, хай на одну годину добротворною енергією, срібною красою своєї музики, теплим димом осінніх вогнищ – і це раптом провіяло й освіжило наш маленький світик, і всі ми ніби очистилися. Глянули раптом на світ широкорозплющеними очима і на мить полюбили його. Полюбити ж світ у такий спосіб – це значить торкнутися краєчком душі вічності.

Я слухав тихе бренькання бандури (як невміло батько випробовує струни!) і під це бренькання мені пристрасно захотілося піднятися над світом, зирнути з якоїсь особливої висоти; ні, не вивищитися я захотів, а світ зрозуміти. Знав: маленький я чоловік, негарний, хворий, дивлюся підсліпуватими очима на вікно, і воно тихо переді мною плавиться; але не такий я уже малий, щоб бавитись у когось "не себе". Мушу згоджуватись із конечністю, що інакший, ніж я є, не буду, скільки б про те не мріяв. Інакший "я", навіть у батьковій іпостасі – це вже не я, а хтось інший. Але я можу стати інакший у розумі своєму. Досі, наприклад, не підозрював, що існує світ музики і ним можна захоплюватися (це під час цієї хвороби я помітив), хоч музика лунала з репродуктора щодня; коли мені сподобається книга, що її принесе Андрій Андрійович, можливо, відкрию для себе світ поезії, бо в школі ми вивчаємо щось таке неспівмірне, щось поезієподібне; а ще я хочу стати розумний та освічений. Ось що, думав я, може зробити мене, навіть такого, яким я є, достойним краси. Адже є краса назверх виставлена, а є краса схована, краса, позверх виставлена,

більше вражає, але швидше й гине, краса ж схована може існувати довго і стало, бо дух тривкий і незмінний, думаю тепер я. Мені здавалося, що простягаю в темряву свої прозорі пальці зовсім так само, як та дівчина із пісні, що я тягнусь у темінь, як сліпий, що я обмацую, вимацую пальцями, може, й не квіти, а якісь форми, не речі, а відображення, ідеї речей – те, що існувало раніше поза моєю свідомістю; я ще й сам під ту пору не розумів, що хочу і що можу, але хотів таки чогось незвичайного. Хтозна, може я хотів, щоб тим, хто приносить проліски, стала Юліана? Я виразно побачив її ніжну земну напіврозмиту постать, побачив красу позверхню, яка не тільки мене захоплює, але й упосліджує і позбавляє мене здатності цією красою наповнюватися. Все це були речі ілюзорні, речі в сутінку, речі, які пізнаються тільки на доторк, хоч це не значить, що їх не існує насправді.

Мій батько у сусідній кімнаті раптом програв мелодію пісні, яка й досі мене не покидає, програв одним пальцем, так, що кожен звук висів окремо.

– Раю, іди сюди! – покликав він радісно матір.

Я уявив собі цю сцену: він сидить розтривожений і схвилюваний, зі знайомими сивими вогниками в очах, з розтуленими вустами; на колінах у нього бандура, а мати виходить із сіней і спиняється на порозі.

– Що там таке?

– Чула, я заграв! – радісно сказав батько, і в повітрі знову забриніли кволі, несміливі, роз'єднані звуки, що все-таки явно лучились у мелодію.

– Ти як дитина, Вадиме, – строго сказала мати. – Старий ти, щоб учитися грати.

– А може, й не старий, – озвався тим-таки радісним голосом батько. – Слухай!

І знову забриніли звуки, ніби дитя починало ступати перші кроки. Дибало маленькими ноженятами, і кожен його крок – звук.

– Не, я таки навчуся грати так, як він, – радісно сказав батько, і раптом його чистий теплий голос заспівав пісню, в якій я запам'ятав тільки рефрен про проліски, яких вимагає хвора дівчина, він же зумів запам'ятати її всю. Цей спів прикрашався легким і радісним схлипом срібних звуків, а я подумав гордо, залазячи під ковдру глибше (мені стало незвідь-чому холодно), що коли в мене є такий талановитий батько, я оті проліски знайду, хоч надворі ніч, хоч я прикутий до ліжка, хоч очі мої короткозорі, і речі для мене, особливо в сутінках, перетворюються в туман, хоч за вікнами не весна, а осінь: пора, коли квіти не розцвітають, а гаснуть; я їх знайду і для себе і для когось, адже "краса переходу – найвища краса", як сказав не відомий мені поет, котрий жив невідомо коли і невідомо які написав книжки – чи ж знав він, що помре молодий?

Розділ п'ятий

МАНДРІВКА У СПОКІЙ

Вісімнадцять років

Батько зайшов до мене в суботу ввечері. В понеділок він знову мав лягати до лікарні, а завтра в нього вільний день. Перед цим десь довго ходив і приніс із собою запахи ранньої осені: дух першого жовтого листя, нагрітого негарячим сонцем.

– Ходив на той бік, – сказав він, сідаючи на стільця біля мого ліжка; я щойно повернувся з бібліотеки, повечеряв і розгорнув книжку, щоб почитати. – Там стільки опалого листя – всі куці пожовтіли. І, знаєш, що я помітив: це листя пахне грибами.

Так, він приніс з собою ще й запах грибів, тонкий і тлінний.

– І є гриби? – спитав я.

– В тому-то й річ, що нема. Дивно так: пахне грибами, а не знайшов жодного.

– Не вмієш шукати, – сказав я.

– Таки не вмію. Не навчився ні ловити риби, ані шукати грибів. Але пахло грибами надзвичайно.

Обличчя його було сумне, давно я не бачив у нього такого сумного обличчя.

– Не знаю, наскільки доведеться сховатись од світу, отож хочу наблукатися.

Замовк і поринув у якісь власні думки, а я уявив його, як ходить, вергаючи ногами ще свіже опале листя, вологе і запашне. Його з'їдає туга, і в тому світі перших жовтяків напевне відчував себе самотньо. Мій із ним контакт не був уже такий тісний, як у дитинстві; останнім часом, особливо після того, як я поринув в інститутське життя (я таки вступив на фізмат педінституту), ми ніби віддалились один від одного. Я вже не гравсь у ті химерні ігри, коли відчував себе ніби в його плоті, коли дивився на світ не своїми, а його очима; ми жили кожен у власній шкаралущі. Батько, здається, це відчував, чи не тому прийшов оце до мене; мати, нагодувавши мене, подалася десь по сусідах – останнім часом балачки з сусідками захоплювали її все більше.

– Не було там ані душі, – сказав батько, дивлячись собі під ноги, – і якось так гріло сонце. Начебто й воно пропахло духом листя і грибів... І, знаєш, що я там надумав?

Я поставив на нього очі.

– Коли в тебе немає нагальної роботи, давай завтра поблукаємо разом.

– На тому боці? – спитав я.

– Ні, – зирнув на мене батько. – Хотів би походити по вулицях.

Це було щось нове. Батько частенько у вільний час десь блукав, кудись зникав, але ніколи не брав у ці проходки матір чи мене. Давно вже минув той час, коли ми ходили разом у кіно чи театр – мати сама від цього відмовилася; останнім часом вона зробилася ще більш ощадна. Завела книжку і кожную вільну копійку відносила туди; виправдовувала вона нову свою пристрасть тим, що, мовляв, я і батько люди хворі, і треба конче зібрати якусь копійку на "чорний день". Я не дуже тямив, що вона розуміє під "чорним днем" – була це якась примара, яка бовваніла незвідь-чому перед нею і її жахала. Батькова непостійність (перша її примара) після того, як той почав важко хворіти, перестала її страшити; тут вона, здається, заспокоїлася цілком і навіть не реагувала болісно, коли батько десь, як вона висловлювалася, "лазив". Я теж уже вийшов із тих літ, щоб ходити за батьком тінню, – ми дали йому сяку-таку волю. Не знаю, чи був він з того радий, але тільки тепер я збагнув: од того став він ще самотніший. На завтрашній день у мене були свої плани, але щось у батьковому голосі не дозволило мені йому відмовити.

– Давай поблукаємо, – тепло сказав я.

Усміхнувся, і я побачив у його очах сиві вогники – як давно вони не спалахували, оті вогники!

– Матір запрошувати не будемо? – спитав я.

– Ні, – тонко всміхнувся батько. – Вона відразу поверне нашу мандрівку на щось практичне: по магазинах, наприклад. А я хочу не міряти часу і не ставити перед собою ніяких завдань.

– Чудово, – сказав я...

Отак ми й рушили в ту прогулянку, яку я пізніше назвав подумки мандрівкою у спокій. Мати затіяла зранку прання; батько наносив їй води, поки я прокинувся; вона трохи побурчала, бо годиться ще винести їй білизну на річку для полоскання, але відпустила нас; її втішило, що йдемо гуляти ми разом.

– Коли повернетесь? – спитала.

– Не знаю, – відповів батько з тією ж таки печальною усмішкою, яка так часто останнім часом грала на його вустах. – Може, майнемо в кіно. До вечері принаймні...

– Де це можна лазити до вечора? – спитала мати.

– Це мій останній вільний день, – сказав тихо батько.

Мати зітхнула й махнула рукою; очевидно, вона знала про його хворобу, як і про те, що його чекало з понеділка, більше за мене.

День випав неспокійний, з одного боку неба збиралися хмари, верхівки їхні світилися, а животи провисали молочно-сині: решта неба була засипана клубастими тілами, між яких по-особливому яскраво просвічувалося небо. Сонце гріло з якоюсь одчайдушністю, але на землі вже повзали холодні прозорі, безтілесні струмені, котрі несли з собою передчуття близьких холодів, а для всього зеленого тиху загрозу.

Ми пішли під Просиновську гору, й батько тихим голосом оповів, що хлопчаком він із цієї гори з'їжджав на ковзанах. Трудність була в тому, сказав він, що внизу, під горою, ходив трамвай і їм доводилося перестрибувати через рейки. Цю історію від нього я вже чув; самого трамвая, що спускався з Чуднівської до річки, не пам'ятав, але пам'ятав розібраний брук, який так і не замостили після того, як вийняли рейки.

Пам'ятав також і відкритий тунель на Чуднівській – той тунель перетворили на неофіційний туалет, і звідтіля різко смерділо.

На вершині Просиновської ми зупинилися й подивилися на розлогі, чудові краєвиди з річкою.

– Тут ще осені нема, – сказав батько. – А подивися на кущі!

Кущі по той бік ріки й справді палали. Сонце саме яскраво їх освітило, ніби навмисне: зелене, жовте, червоне й оранжеве змішалось в бунтівливій мішанці.

Я знав, що сьогоднішній день має пережитися повільно. Сьогодні ми нікуди не поспішатимемо й отак зупинятимемося не раз. Зупинятимемося, бо осінь вряди-годи стукатиме нам у груди і торкатиме серцець холодним пальцем. Ми пішли Пушкінською, і батько розповів мені про якогось великого начальника, котрий колись жив на цій вулиці. Він, батько мій, був іще хлопчаком і йшов на роботу, а тоді він працював у друкарні. І от щоранку підкрадався до начальницьких дверей і смакав за ручку дзвінка. Тоді тікав, скільки сили, і так повторювалося не раз...

На вустах у батька під час розповіді стояла смутна усмішка, розповідав неквапом, трохи тягнучи слова, – ніби переживав ту маленьку подію заново. Я цю історію також знав, але усі сімейні перекази, як правило, оповідаються не раз, саме тому вони так вкорінюються в нашу пам'ять.

Закінчення тієї історійки було звичайне. Начальник поскаржився в міліцію, і мого батька за недозволеним заняттям хапонули. Його повели до дільниці (осьде вона була, показав він на двоповерховий будинок, убудований у виріз гори, я його називав, як і всі хлопці нашої вулиці, Смердючим двором), і тут начальник міліцейський заявив хлопцеві, що його відішлють за такі штучки в колонію.

– У колонію мене не вислали, – сказав, тонко всміхаючись, тато, – але викликали батька, і той мені так урізав, що рука моя до того дзвоника вже не підіймалася.

Я зирнув на нього: ішов самозаглиблений, смутний – ніби навмисне викликав для себе тіні забутих предків. І я раптом збагнув, що для того й вигдав він оцю мандрівку, для того і взяв мене: тіні забутих предків почали його незвідь-чому хвилювати. Отож ми зупинилися перед будинком, де була колись міліцейська дільниця, і дивилися на його жовті, цегляні, поколупані стіни. І в моїй уяві ожив міліцейський начальник, з поголеною головою і грудкою вусів під носом, який лякав перестрашеного хлопця колонією: на ньому був новий мундир, і портупеї при кожному русі порипували, а ще в моїй уяві ожив батько мого батька, коли він ішов по цій-таки вулиці забирати з міліції сина. Але уявити мені власного діда було важче, аніж міліцейського начальника – в нас не залишилося жодної його фотокартки. В родині нашої мовилося, що батько мій був схожий на батька свого; отож я й уявив високого й худого чоловіка з кучерявим розтріпаним чубом, з довгим прямим носом і з сивими вогниками в очах.

Тато різко повернувся в бік Пушкінської; здається, він побачив діда також. Побачив такого, якого знав, і, може, пошкодував, що від того й фотокартки не залишилося, що пам'ять наша така плитка й неповна, що ми часом легко губимо в мороці днів навіть найдорожчі обличчя. Я, здається, й справді вгадав батькові думки, він раптом поклав мені на плече руку.

– Слухай, є ідея. А що, коли ми з тобою сфотографуємося?

У нас була тільки одна сімейна фотокартка, її зроблено було у травні 1945 року, коли батько повернувся після мобілізації. Був там молодий і гарний, мати також була молода, а на обличчі – радість; я став у їхніх ногах, маленька почварка в білих полотняних штанах на шлейці і з незастебнутим гудзиком на ширінці. В білій сорочечці, із вив'язаним на

шиї бантом – як я тоді ненавидів той бант і як опирався, щоб його мені зав'язували!

Я кивнув, ідея була непогана – тільки зупинені миті тривко лишаються в нашій пам'яті.

Але перш, ніж зайти до фотографії, ми зупинилися ще двічі. Перша зупинка була біля лазні на тій-таки Пушкінській – батько тут завжди підстригався. Його зачіска, як я вже звіщав, була особлива: розшарпана кучерява шевелюра, але вряди-годи він ту шевелюру, як сам визначав, "пригноблював". Тоді й заходив у двір лазні, що на Пушкінській, спускався у підвальчик, де працював горбатий Льоня Гольдфарб і дві дивовижно схожі поміж себе, очевидно, сестри, перукарки. Батька стриг тільки Льоня; часом ми поєднували цей урочистий акт з миттям у лазні, через що Льоня Гольдфарб неодмінно запитував, чи підемо митися? Коли ж ми йшли митися, то заходили в перукарню після лазні, і Льоня без черги обфуркував нас потрійним одеколоном – ми поверталися додому чисті, як каченята, й надухані, що незмінно наповнювало нас урочистим святковим настроєм. Але сьогодні батько в лазню не йшов, надто в нас була, як він сказав, велика програма – після лазні ж годилося повернутися додому; ми ж свій шлях тільки починали. Тож батько завернув до лазні тільки заради перукарні; ми спустились у підвальчик і побачили поважне, навіть самовпевнене обличчя перукаря: відвідувачів сьогодні не було. Льоня відразу ж усадив батька в крісло, погукав Соню, і вона посадила в крісло мене; тоді й почалася балачка: Соня почала тоненько розповідати про якийсь нещасний випадок, Льоня перебивав ту розповідь запитаннями, а Соня докладно на ті питання відповідала. Вона оповідала про те, як з нашого мосту впала машина, а Льоня батька запитав, чи справді було так? Батько підтвердив, але це сталося минулого місяця, машина була легкова, і там їхав якийсь начальник із полюбовницею. І от що цікаво, сказав Льоня, полюбовниця залишилася жива, а начальник і шофер повбивалися. Не зовсім повбивалися, підхопила Соня, клацаючи над моєю головою ножицями; начальник убився, а шофер помер у лікарні. їх завезли живих обох до лікарні, уточнив батько, а Соня вражено клацнула ножицями в мене біля вуха.

"Не може того бути!" – вигукнула вона, а Льоня поважно зауважив, що коли так каже Вадим, який там близько живе, то він напевне ліпше знає. "Ваш син, – без будь-якого зв'язку з вищеоповідженою історією озвалася Соня, – так виріс і таке в нього густе, добре й гарне волосся!" Я за шарівся під тим волоссям, бо тільки Соня могла мене похвалити – вона незмінно хвалила волосся своїх клієнтів, навіть коли того волосся залишилося на загрівку жменя. "Ах, яке у вас було в молодості гарне волосся!" – казала вона, а Льоня починав статечно мудрувати про причини, чому в одних волосся вилазить, а в інших ні. В самого Льоні кучугура була руда, а волосини – ніби скручений мідний дріт; він твердо був переконаний, що міцність волосся залежить від їжі, яку ми вживаємо, і що вченим варто було б розробити особливий раціон – таке собі, сказав Льоня поважно, вітамінне збагачення.

"А та полюбовниця начальника, сказала Соня, знову перескочивши на стару тему, не тільки не поранилася, а й подряпини не дістала. Це правда, Вадиме, спитала Соня, що коли вибралася вона на дорогу, то так дременула, що вихорці куряви за нею стрибали?" Батько такого посвідчити не зміг. Вона стояла й плакала, а коли примчала швидка і забрала потерпілих, сіла в неї й поїхала. "А те, що на ній не було й подряпини, правда?" – спитав Льоня. Батько відповів ствердно; Льоня в цей час його голив, і обличчя батькове було намазане мильною піною аж під очі. От бачиш, Соню, сказав Льоня, я тобі давно казав; вір тільки очевидцям, які бачили все на власні очі. Мені розказувала таке, відповіла Соня, загрозливо поклацуючи ножицями біля мого другого вуха, та, котра бачила все на власні очі. Льоня Гольдфарб це зауваження зволив пропустити крізь вуха, його раптом зацікавив мій вік. Зупинився з лезом навпроти батькового горла непомірно здивований від того, що я вже закінчив школу: як же він, тобто я, закінчив школу? З золотою медаллю? Соню, ти знаєш, кого стрижеш? – поважно запитав він. Соня, ясна річ, знала, кого вона стриже; вона, до речі, вміє визначати розум по волосся і вже переконалася, що така людина, як я, тобто людина з таким волоссям, не може бути дурною. "І що ж ваш син. Вадиме? – спитав Льоня. – Чому він у Житомирі?" Батько відповів, ледь рухаючи засніженим підборіддям, коротко сповістивши, чому я в Житомирі, адже я вже рік і

три чверті місяця студент Житомирського педінституту. "Чого ж ви мовчите!" – змахнув над батьковим горлом лезом Льоня. Соня погладила мене по підстриженому чубові і зняла білу покривку, якою я огорнений був аж під горло; перед цим вона щедро обфуркала мене одеколоном, довідавшись, що в лазню ми сьогодні не йдемо.

Батько після стрижки виглядав смішно. Незвично прилизаний, з подовженою шиєю, яка й без того в нього була довга, з тимчасово упокореним волоссям, ще вогким од потрійного одеколону, він здавався худіший, ніж був.

– Ну от! – сказав він, чіпаючи пальцями зачіску. – Тепер мені можна й до дівчат. Мати принаймні точно мене не впізнає.

Ми рушили Пушкінською, він кроком широким, ніби тікав од зливи слів, що на нього вилили в перукарні, а я намагався його крокові вторити – так ми дійшли до Театральної, й батько різко звернув ліворуч – вулиця тут спускалася вниз.

– Хочу зирнути на батькову хату, – коротко пояснив він.

Та хата, до якої простували, була знайома мені також, вона стояла в глибині яру, по якому воркотів брудний струмок. Батьківською її можна було назвати умовно, бо її мій дід із бабою наймали, але тато в ній народився й прожив майже десять років, принаймні дитинство провів тут. Ми до самої хати не підходили, тепер жили там чужі люди, а піднялися стежкою по крутосхилу до невеликого двоповерхового будинку, в якому напхом було напхано пожильців – трохи вище яблуні-пепінки; там, де розкинувся городець, що його обробляв безногий дід із бородою миколаївського солдата, стояла лавка. З цієї лавки добре було видно втоптаний дворик із розкиданим по ньому начинням: відра, миски, стара діжка, цебро, лопата. Дід із бородою миколаївського солдата порався на городчику, відпечатуючи колодкою, причепленою до ноги, круглі глибокі сліди; він позирав на нас, бо лавка вочевидь належала йому, але батько

цим не переймався – він, здається, взагалі вийшов із сьогоднішнього дня, а увійшов у якийсь проминулий: обличчя мав замислене і дивився він туди, на хату й дворик, де вряди-годи з'являлася, снуючи по господарству, дивовижної грубизни жінка; я знав, що в цієї жінки принаймні п'ятеро дітей, але в цей ранок вони кудись подалися; на низькому ослінчику сидів лише найменший та бив патичком по землі, від чого довкола нього зібралася кругла хмарка куряви.

– Хочеш, розповім тобі, як помер мій батько, – заговорив раптом тато, і я насторожився: про це він мені ніколи не оповідав.

І оповів тут, на лавці, дивлячись на обійстя, де виріс, впираючись ногами об майже висохлу траву, буденну історію про те, що в нашому роді є неперехідний фатум: родичів у нас майже не залишилося і то через те, що всі хлопці й чоловіки вмирали в ранньому, принаймні молодому віці, тобто в тридцять сім років помер і мій дід. Щось у нього було негаразд із шлунком, але він не стерігся й не лікувався, а любив ще й випити; вряди-годи його скручувало так, що він стогнав і кричав, але лікаря викликати до себе забороняв. І це тому, що не вірив у лікарську допомогу. Сам він родом був із приміського села (батько оповідав цю історію повільним смутним голосом, і я раптом подумав, що він один у цілому світі ще тримає в пам'яті образ того чоловіка, котрий давно уже відійшов у світ тіней), і коли йому припікало особливо, кидав усе й рушав пішки до того села. Йому треба було пройти принаймні кілометрів із п'ять, і він усі ті кілометри не йшов, а майже біг: вірив-бо, що тільки там, біля матері, яка ще тоді жила, біль його покине.

– Перед самим селом, – розповідав тихо батько, – було величезне поле, і саме того поля дід найбільше боявся. Боявся, що саме там, не добігши до батьківської хати, впаде і помре. А ще він боявся, що якогось разу хата його виявиться порожня: дуже вже ветха була його мати, а твоя прабаба. І, знаєш, що найцікавіше: на тому полі, як він казав, найбільше йому боліло. Він біг, а коли досягав рідного села, коли входив у хату, коли бачив матір, що виходила йому назустріч, йому раптом

відпускало. Не знаю, як пояснити це з медичної точки зору, але йому й справді відпускало...

Історія була дивовижна. Батько замовк, і ми сиділи, дивлячись на малий дворик, котрий утоптували й мої найближчі родичі: на ньому сидів на стільчику малий чоловік і безперервно хльостав патичком по куряві. Але ми, здається, обоє бачили зовсім не цей двір, а широке, безмежне поле, яке перетинала біла ґрунтова дорога. По тій дорозі біг, тримаючись лівою рукою за живота, чоловік; біг, а його ноги збивали сивасту куряву; біг, і його очі вилазили з очниць, але він боявся зупинитися – знав, що те поле його пожере. З грудей його виривався погук, бо добре знав: ніхто його в цій глушині не почує; вряди-годи задирав спітніле, закіптюжене обличчя до неба, але воно було сліпе й глухе, і він кричав, кричав просто в ті навислі хмари, в той прозорий, ясно-синій розлив, до тих жайворонків, котрі розбивали своїми дзвінками йому голову. Він біг, гублячи рештки сили, і не дозволяв собі ані зупинитися, ані впасти, бо там, куди скеровував свою ходу, чекало на нього звільнення. Там знайде собі відряду, там перестане його терзати лютий ворог, котрий заліз у нутро і рвав пазурями; добре знав, що тягти йому залишилось уже недовго (бо чоловіки в нашому роді вмирають молоді), що жодні ліки не поставлять його на ноги, що звір, який заліз йому в нутро, не заспокоїться, доки його не роздере. "Але хай не станеться те на цьому полі! – шепотів він спраглими вустами. – Боже, прошу тебе й молю, хай станеться те не на цьому полі!" А може, він не шепотів, а кричав у небо ці слова, і небо щоразу було до нього милостиве: до матері він завжди добігав. І мати завжди пізнавала, що він прийшов, бо виходила з темного отвору дверей стара, запнута хусткою, зігнута в поперек, навічно прив'язана до цієї хати; мати, котра й на старість не хотіла покидати свого житла, бо поки її сила, він прибігатиме сюди, відчуватиме, що тут легшає, що звір не має над ним сили в цьому обійсті, бо воно обведене чарівним колом, накресленим чарівною крейдою. І як тільки переступав він перелаз до рідного обійстя, звір у його нутрі кволішав, вся сила його зникала, ледь-ледь, сонно дряпав йому кишки, а потім затихав, засинав цілковито. І тут, у дворі, зарослім морігом, мій дід дозволяв собі впасти, щоб віддихатися. Мати сідала біля нього і тихо щось йому промовляла,

якісь чудні слова, яким, може, тисяча чи й дві тисячі років, і ті слова проникали в нього і присипляли ще більше звіра, котрий вигризав йому нутро. Потім вона заводила його в хату, де пахло зіллям та сіном, і він спав майже добу. Ні, сили йому не додавалося, сили в нього було тільки так трошки, що ледве міг попорати біля хати: підлатати тин, прибити дошку, поставити підпірку під зігнилий одвірок. Звір мовчав, причаївся, зляканий, а може, й справді заснув, бо йому хотілося одурити мого діда, хотілося, щоб він це обійстя покинув і повернувся туди, до хати в яру, де на нього чекала жінка з дитиною; та жінка перебивалася тим, що ходила прибирати по єврейських хатах, білила хати, копала комусь городи, адже він, дід мій, тікаючи з дому, не залишав удома ані копійчки. Його мати, а моя прабаба умовляла його залишитися, але довго залишатись у селі він також не міг – обов'язок гнав його назад, а звір був хитрий, а звір був підступний, а звір не чіпав його, аж доки не повертався додому, аж доки не заходив на втоптаний дворик біля хати в яру; часом він мовчав цілий тиждень після того, як дід повертався, а вже по тому прокидався й брався за своє.

– І як же він помер? – спитав я.

– На тому полі, якого найбільше боявся, – тихо відповів батько.

Одного разу він те поле й справді не перебіг. Упав обличчям у куряву і вмер – серце не витримало напруги. Його й знайшли на дорозі, обличчям до землі з розкинутими руками – він, здається, пробував по тій дорозі ще й повзти. Його й поховали в тому селі, і мій батько тільки раз, вже по війні, вибирався туди, щоб знайти його могилу.

– Пам'ятаєш, як ми ходили в те село?

Це було давно, так давно, що я пам'ятав усе ледь-ледь. Пам'ятав, що ми спали під солом'яною стріхою у сіні; пам'ятав якісь білі обличчя, а може, це жінки обв'язувалися білими хусточками; пам'ятав якісь застілля й голосні розмови; пам'ятав, що ми завітали до якогось далекого свого

родича, а той родич, прочувши про наш прихід, передчасно з хати втік, і ми його так і не дочекалися; пам'ятав, що ми поверталися стежкою, яка вилася вздовж канави, – попереду мати, а за нею я, а ззаду веселенький батько, який пробував співати. Пам'ятаю, що наш батько раптом зник, а ніс він на плечах корзину із сільськими подарунками. Ми раптом розвернулися й не побачили його, а навколо було порожнє поле – те саме, яке так і не зміг востаннє перебігти наш дід. Мати кинулася шукати батька, а він лежав у канаві, в густій, пишній траві, корзина була в нього під головою, а сам він дививсь у небо й блаженно всміхався, так блаженно, ніби відчував на вустах смак неба. Мати тоді на нього кричала, бо він міг вилити сметану – найцінніше, що було в тій корзині, але сметана мала твердого кожушка й не пролилася. Пам'ятаю, що батько кудись ходив, щось у тому селі розшукував, а я грався із сільськими хлопчачами на вигоні, і та гра закінчилася сумно, бо мене побили й прогнали. Пам'ятаю, як ми прийшли після того додому, і мати знову сварила батька. Він уже не всміхався блаженно, а grimнув дверима і вийшов надвір. Потім повернувся, але я того не чув. Я міцно заснув, був – бо налитий свіжим повітрям, а ще втомлений від такої довгої, як для мене, дороги. Але одного я не знав: ходили ми для того у село, щоб знайти дідову могилу.

– І знайшли його могилу? – спитав я.

– Ні, – відповів батько. – Його й прабабу твою поховали на старому цвинтарі, який потім переорали. Хто мав родичів у селі, переховали, а по наших пройшовся плуг.

– А як звалося те село? – спитав я.

– Кам'янка, – відказав батько, і на його обличчі завмерла ота його нова, смутна й болісна усмішка.

Ми знову дивилися на обійстя, на якому минули дитячі роки мого батька. І мені раптом здалося, що марно він сюди прийшов.

Недаремне сидить тут і недаремно оповів оту дивовижну історію про свого батька: його батько, а мій дід, був щасливіший за нього. Той мав місце, куди міг утекти в час, як його загризав звір, мав навіть свій, хай і химерний засіб, як того звіра приспати. Мій же батько у рідне обійстя повернутися не міг, та й не рідне воно йому було. Не вийде із тих дверей, на які ми дивилися, його мати й не прошепоче заклинань та замовлянь, яким, може, з дві тисячі літ; його мати вже тих заклинань не знала, та й відійшла давно в той-таки неозорий світ тіней забутих предків. Отож не зцілитися прийшов сюди мій батько (це я зрозумів пізніше), а попрощатися. Попрощатись із своїм дитинством і з обличчями, які тримала тільки його пам'ять...

Але в той день доля принесла нам милу несподіванку. Отой одноногий дід, що тупцявся на дерев'яній, колодці по горо дику позад нас, з грабуючи картопляне гудиння й вириваючи побуріле кукурудзиння, вийшов раптом на стежку і подибуляв у наш бік, а за мент зупинився біля лавки.

– А що, Вадиме. – сказав, сідаючи біля батька. – Прийшов на хату свою глянути?

– Прийшов, дядьку Миколо, – відповів тихо батько.

– Ми з твоїм старим дружили, – сказав дід із миколаївською бородою.
– Ми з ним ще на першій війні разом були...

– Я це знаю, дядьку Миколо, – сказав батько.

– У мене навіть фотокарточка є, де ми з ним разом солдатами.

– Не може бути! – радісно повернувся до діда батько.

– Чого не може бути? – розважно прорік дід і пригладив свою миколаївську бороду. – Все може бути, бо воно, значиться, є. А у вас що, такої фотокартки нема?

– У нас ніякої його фотокартки нема, – схвильовано сказав батько.

– А це що, твій малий? – кивнув на мене дід. – Це не ти в мене ото яблука обтрушував?

– Ні, – мовив я, – яблунь я не обтрушую.

Старий дивився на мене пильно й не без підозри.

– Щось подібне до тебе обтрушувало, – сказав. – А мені з цією культьяпкою – не здоженеш!

– Він уже завеликий, щоб яблуні обтрушувати, – всміхнувся батько. – Він уже в мене студент.

– Скубент? Отакі скубенти яблуні й обскубують. Ану, побожись!

– Їй-богу, діду, не трусив я ваших яблук, – сказав я, ледве стримуючись, щоб не розсміятись.

– Ну, дивись. А то, значиться, грім тебе поб'є, коли неправду сказав... Ходім, покажу тобі, Вадиме, ту фотокартку, – дід звівся. – Бо коли казати по правді, то й ти пацаном яблуню мені трусив.

– Я трусив, – сказав батько, встаючи й собі. – А мій хлопець ні!

– Мені твій батько не раз і штрафну за тебе ставив, – сказав дід. – Тепер таких нема.

Ми зайшли через малесенькі сіни у довгасту кімнату, яка освітлювалася двома малими віконцями, і я не зразу помітив, що в кутку на маленькому ослінці сидить, тримаючись обома руками за палицю, кощава, схожа на хрестоматійну відьму стара.

– Що це за люди? – каркнула вона. – І чого їм треба?

– Не зважайте на неї, – сказав дід і показав на лавку вздовж стіни. Ми сіли. У кімнатці вміщалося лише ліжко, залізне, двоспальне, з пружинним матрацом, вифарбуване у срібну фарбу з нікельованими, несподівано блискучими дзижками у горішній частині бильця. З-під ковдри, складеної рубчиком, випливало мереживо простирадла, було воно не біле, а сіре. Стіни давно не білилися, а зі стелі звисали тоненькі пластівці білої глини. Стіл стояв вузький, але на фігурних ніжках, лак стільниці було витерто до білого, а ніжки ще грали палітурою.

– Чого цим людям тра? – знову каркнула стара.

– Це родичі! – закричав їй дід, і вона схвально закивала головою.

– Визнає тільки родичів, – буркнув дід і поліз у шафу. Шафа тут була цікава: з придибашками й округлостями, темно-брунатна й міцна; очевидно, ще з початку століття.

Я хвилювався. Відбувалося щось особливе. Батько мій також сидів, закусивши губу, адже не часто буває, що згублене обличчя одного з найрідніших раптом знаходиться, не часто буває, що отак просто, порившись у шафі, знаходять те, що вважалося за безнадійно втрачене.

Фотокартка була стара, наклеєна на картон, з витісненим ім'ям фотографа, якогось Іогансона. На ній сиділи двоє, а ззаду стояли також двоє солдатів у формі армії царської Росії. Троє мали погони, а четвертий ні. Один бородатий, і в ньому я відразу ж пізнав нашого господаря, а троє голені. Один із тих, котрий стояв ззаду, виструнчився і непомірно

витагнув шию, а той, що стояв біля нього, дивився іронічно: тільки це міг бути мій дід. Батько мій був на нього схожий, але не безсумнівно, в дідові було щось інше, те, про що я й думати не міг, – в його обличчі виразно проступалися мої риси. Так, це було якесь химерне з'єднання рис моїх і батькових, так ніби ми з батьком розклалися на дві його подоби; зрештою, так воно й було.

– Упізнали? – спитав дід, а баба в кутку задивилася на нас блискучими оченятами.

– Чого вони дивляться наші фотокартки? – спитала вона.

– Бо це родичі, – крикнув дід. – Біда мені з цією бабою! – повернувся він до нас.

На слово "родичі" стара радісно замахала головою, ніби механічна лялька.

– Оце він і є, сину, – сказав батько й показав на того, кого я й так добре уже розглянув. – Уявляєте, дядько Миколо, не бачив я цього обличчя двадцять літ! Скажіть, дуже дорога вам ця фотокартка?

– Авжеж, дорога, – сказав дід і зморено сів на стільця, той під ним хитнувся на розхитаних ніжках.

– А що, коли б я її у вас купив? – спитав батько.

– Не! – скривився дід. – У мене більше такої нема. А де ваша?

– У нас такої й не було, – сказав батько, все ще невідривно дивлячись на світлину. – А що, коли я її у вас позичу? Оце ми йдемо у фотографію, то я спитаю, чи не можна перефотографувати?

– Підеш, і ні тебе не буде, ні фотографії, – хитро заскалив око старий.

– Я, дядьку Миколо, вам заставу залишу, – сказав батько. – Скільки?

– Ну, коли заставу, – очі в діда раптом хижо блиснули. – Сто рублів покладеш?

Батько мовчки вийняв портмоне і витяг звідти велику паперину на сто карбованців. Дід узяв її в руки, перевірів на світло водяний знак, а тоді повільно почав складати вдвоє і вчетверо.

– Що це ти продав? – каркнула стара.

Але дід і не подумав відповідати. Розстебнув кишеню гімнастерки на грудях і поклав туди складену вчетверо банкноту.

– Тепер я спокійний, навіть коли фотокартки не принесеш, – сказав дід. – А принесеш, віддам тобі гроші. Тільки хай там фотографії моєї карточки не мацькають і не малюють, бо он сусіду перефотографовували, то так помалювали, що не пізнати.

– А загорнути у вас є у що? – спитав батько.

– Чого ж, знайдеться, – дід знову поліз у шафу і витяг шмат аж жовтої газети. Батько загорнув фотокартку, і ми вийшли.

– Чого це ті родичі так мало були? – крикнула нам у спину стара...

– Це дивовижно! – мовив батько збуджено, коли ми вийшли на стежку, що спускалася з гори. – Ніколи б не подумав, що все отак просто: поривсь у шафі і витяг. Тепер я її берегтиму, і ти після мене бережи, бо це таки єдине його зображення.

– А ти фотокартки не віддаси? – обережно спитав я.

– Ну, звичайно, він же мені її продав. Це такий дід, що з рідного дядька злупив би. Матері, правда, скажемо – п'яťорку дали!

Він засміявся весело, я давно не чув од нього такого сміху. Закинув голову й зирнув у небо, а воно на небокраї громадилося у темні кучми і спускало на землю дощові пасмуги.

– Уже наш дід – не тіні забутих предків, – мовив я.

– Як ти сказав? – повернувся до мене батько.

– Є така повість у Коцюбинського, – повторив я. – "Тіні забутих предків".

– Знаю, – сказав батько. – Але він не був тінню забутих предків. По-перше, він не забутий, а по-друге, хіба не помітив?

– Що?

– А те, що ти в мене його подоба, – якимось гордо й радісно сказав батько.

Я спалахнув, і в мені раптом щось особливе розвиднілося. Зрозумів, навіщо був потрібний батькові у цій сьогоднішній мандрівці, адже я і той не відомий мені дід, як звук і луна; свого часу він був звуком, а я далекою його луною, а тепер наші ролі змінилися, звук я, а луна – він. Батько ж мій повертав собі минуле – ось чому так довго сиділи ми й дивилися на обійстя, яке топтав він дитиною. Ось чому розповів оту історію про смерть того, котрий став луною мене; при цьому він не помітив основного: його батько не тільки був луною мене, а нас обох. Він все-таки на тій фотокартці чоловік ставний, а не малий, і зовсім не мавпоподібний. Я збагнув другу істину: ось справжня причина мого впливу на батька, ось

чому він завжди мене слухався, коли я приходив забирати його додому, – слухався луни голосу свого батька. Третю істину я зрозумів, поки ми йшли Театральною, – прямували на Бердичівську, де й була ота фотографія, куди ми хотіли завітати. Мій батько любив мене через те, що я лишався ходячою подобизною його батька – очевидно, дід справляв на тата враження незабутнє, зовсім так само, як величезне враження справляв на мене й він. Такі речі, подумав я, не могли бути випадкові, бо все в цьому світі дивовижно поміж собою зв'язане, все лучиться у не зовсім збагненній, безмежній сітці, де кожна лунка – жива душа.

– У нас, Віталію, – сокровенно казав батько, завертаючи на Бердичівську, – по-особливому щасливий сьогодні день. У бога я, здається, не вірю, але вчора попросив у нього, щоб не пішов дощ і щоб ми могли цю мандрівку відбутися. Хтозна, може, колись цей день буде для тебе чимось таким, що варто згадати...

На його вустах знову зацвіла сумна усмішка, а в кінці вулиці, десь там, де лежала Замкова гора, знову сколотилися хмари, засяяли блискучо-білими вершинами, а з тих животів звисилися сірі пасмуги, ніби ноги, якими торкалися хмари землі. Звідтіля, від тих дивних істот на дощових ногах, повіяло свіжим холодним подихом, і листя невеличких дерев, висаджених уздовж вулиці, яка була розрита й асфальтувалася, раптом залопотіло, ніби хотіло сказати щось украй необхідне. І ми раптом зупинилися, сторожно прислухаючись до того лепоту, бо що це нам хоче провістити осінь? Що це вона каже, про що попереджує, чому зупинила нас, адже ми й без того знаємо всі її можливі викази. Через це ми й прийшли сюди, бо в нас обох, незважаючи на дивовижну знахідку нашу, живе ще, крім радості, й сум, адже сьогодні не тільки той день, коли знаходять, але й той, коли тратять. І ми дійшли до дверей фотографії, керуючись саме отим, останнім почуттям, адже, навіть знайшовши, не забуваємо про можливість утрати. Ось звідки наш смуток і ось чому так позавмирили ми, коли вітер, посланий од істот на дощових ногах, про можливість нашої згуби нам нагадує...

Оформили замовлення у старої жінки, сиве волосся якої було покручене перманентом і яка була така повільна в рухах, що я помітив: батько починає нетерпеливитися. Жінка ж увіч нікуди не поспішала, а літери виводила з такою ретельністю, ніби мала здавати екзамена з каліграфії і використовує кожну нагоду, щоб потренуватися. Нарешті зайшли у півтемне, освітлене кволою лампочкою приміщення.

– Хто до мене рідко заходить, то це ти, Вадиме, – сказав фотограф, виходячи з якоїсь комірчини, де горіло червоне світло. – Як покинув ансамбль, то й не бачимо тебе.

– Як там ансамбль? – спитав батько.

– Реорганізовується, – сказав фотограф, засвічуючи гірлянду ламп на щиті. – Ти міг би прийти до мене і без квитанції.

– Ну, квитанція в мене вже є, – сказав батько. – То що ансамбль?

– З'явився тут у нас один старий, Хомичевський його прізвище. Він, правда, більш хорист, але хоче, щоб ми стали народним ансамблем. Навіть назву придумав: "Льонок".

– О, – сказав батько. – Шкода, що я для цього діла негодящий. Та й старий!

– Теж мені старий обіззався! Не можеш танцювати, пішов би в хор. У тебе горло із золота.

– Ні, я вже старий, – сказав батько, сідаючи на стільця. – В мене до тебе, Борисе, ще діло одне. Глянь на цю фотокартку.

Батько розгорнув оту жовту, як воскову, газету, й подав фотографу нашу сьогоднішню знахідку.

– Ну, що ж, непогана карточка, – сказав Борис. – Можу тобі викадрувати портрета. Котрий тут твій?

– Оцей, – показав батько.

– Цей, до речі, з усіх вийшов найгірше. Але для мене це дурничка. Хочеш, залиши.

– Ні, я до тебе з цим удруге прийду, – сказав батько, забираючи фотокартку і загортаючи її у газету. – Після лікарні...

– Хворієш? – спитав Борис.

– Підремонтуватися хочу, – відповів батько. – А зараз оце надумав із синком увіковічитися...

– Твій синок? – подивився на мене критичним оком Борис, певне, приємного враження я у нього не викликав. – Ну що ж, відіб'ємо ваші фізіономії – луччий клас!

Батько сидів, а мене поставили обіч нього. Я зняв темні окуляри і намагався зробити більш-менш розумне лице. Але фотографу моє розумне лице не сподобалося: керував мною, як рухомою лялькою. Я змушений був піддерти підборіддя, вирячити очі; одне слово, напустити на себе той вираз, що потворив мене найбільше. Батька Борис не муштрував, очевидно, той сидів, як належить. Фотограф заліз під чорне сукно, але знову вискочив звідти і переставив мене з лівої по праву руку від батька. Знову мені треба було піддирати підборіддя, не горблячись і не мружачи очі.

– В якому він у тебе класі? – спитав фотограф, ще раз вигулькуючи з-під чорного сукна.

– Уже студент, – гордо відказав батько.

– Ну от, студент, – сказав Борис, – а в позу стати не вміє.

– Я не фотогенічний, – мовив.

Борис зробив круглі очі.

– До вашого відома, молодий чоловіче, – всі люди фотогенічні. В той чи інший бік.

"Отож, – подумав я не без злості, – я фотогенічний не в той, а в інший бік".

– Гаразд, – мовив, ніби почувши мене, фотограф. – Увага, не ворухіться!..

Так воно й мало статися. Я стояв перед оком фотокамери круглим ідіотом з неприродним завмерлим обличчям, з очима, які конче перетворяться на фотопапері на гудзики; що відчуватиме мій син, подумав я. коли дивитиметься на це моє подobenство? Чи не посміється зневажливо, чи не відчує своєї зверхності, яку відчують молоді до старих, хоч мене старим ніхто ще не назве, – мені лише вісімнадцять. Та й мого батька ніхто старим не назве – йому тридцять дев'ять. Ми й прийшли сюди для того, щоб зафіксувати цей рідкісний момент: я вже дорослий, а він не старий – момент, коли між нами зароджується приязнь двох дорослих чоловіків.

– Все, – сказав фотограф. – Заскочите якимось, перевіримо, що вийшло.

– Це він заскочить, бо я йду на ремонт, – усміхнувся батько.

– Да-м, ремонт! – згадав Борис. – Коли повернешся, завітай до нас в ансамбль. У нас там цікаво стає.

– Гаразд, – мовив батько й усміхнувся сумно.

І мені здалося, що у це приміщення без вікон, просякнуте специфічними фотозапахами, пробився крізь стіну сухий стукіт стривоженого вересневим вітром листя. Листя, якому подано звістку, що йому прийшла пора жовкнути, а кому це приємна звістка?

– А з тією фотокарткою заходь. Хочеш копію чи портрета?

– Портрета, – відказав батько.

– Ну, то я тобі такого відшабашу, як живий буде!

– Я так і хочу, – сказав батько, – щоб як живий був.

Ми вийшли і нас обкрапали краплі дощу. Доки фотографувалися, хмари пригнало сюди; батько поспішно сховав фотокартку у внутрішню кишеню піджака.

– Побіжимо, – запропонував він.

Ми побігли через вулицю, але на тому боці батько раптом зупинився, обличчя його зблідло.

– Ні, не можу я бігти, – сказав задихано.

– Тоді гайда в гастроном, – сказав я.

Ми пішли, і нас обцвяховували великі й холодні краплі.

Гастроном був забитий людьми, котрі гули, як розтривожений вулик, – щось давали. Ми стояли біля входу і стежили, як асфальт покривається чорними плескатими зірочками.

– Все-таки він пішов, цей клятий дощ! – сказав батько.

– А яка в нас була програма? – спитав я.

– Програму можна змінити, – відповів батько. – Як ти на те, щоб піти в кіно?

– Чудово, – згодився я. – Аби тільки на сеанс утрапити.

– Втрапимо, – мовив батько, зиркнувши на годинника. – Не може ж нам двічі не щастити.

– Тоді не гаймо часу, – мовив я.

– Атож, – відказав батько. Інакше нам доведеться займати тут чергу.

– До біса всі черги! – сказав я.

– Правильно, – відгукнувся батько. – Ми пішли гуляти, а не стовбичити в чергах. Рушили?

Ми знову вирвалися на дощ, хоч обом нам варто було дощу остерігатися. Холодні краплі били нас по головах і плечах, проїдали тканину одежі; нарешті вскочили в під'їзд кінотеатру імені Франка. Але добігти до кас не встигли, дощ перетворивсь у зливу – перед нами з обох боків під'їзду стало по водяній стіні.

– Влипли, – сказав батько, витягуючи цигарку. Припалив і спрагло затягся. На обличчі в нього тремтіли прозорі краплини, і чи від цих краплин, чи від пожеданого затягування, обличчя його помолоділо, а на вустах з'явилася не смутна, а лукава усмішка.

– У цьому під'їзді колись я застав твою матір, – сказав батько, і в його очах спалахнули знайомі сиві вогники. – Був такий же дощ, як оце, і приблизно така ж пора...

Він заскочив у під'їзд, веселий і молодий; тоді ще не боявся дощів, тоді ще йому було байдуже, що було вчора, а що буде завтра; молодеча кров грала в ньому, а дощ раптом став по обидва боки під'їзду непробивним муром, зеленим і прозорим, і замурував у ньому його з незнайомою дівчиною, котра зирнула на нього трохи перестрашено, а трохи й цікаво. І він не втримався, щоб не заговорити до тієї дівчини, адже був збуджений, напоєний зеленим соком дня й дощу, адже в ту пору дощі в нього тільки радість викликали. Отак і почалася історія мого існування, думав я, крайока позираючи на батька, бо зачався від них із першими словами, якими вони себе навзаєм пов'язали. Здається, шлюб моєї матері з батьком не назвеш до решти щасливим, але то

була необхідність, щоб ми мали змогу знову сюди заскочити й пережити ту ж таки ситуацію, ми – двоє мандрівників у спокій. Але спокою поки що не знайшли; спокій іще десь ховався; чувся тільки льопіт і плеск; була задумлива батькова усмішка і моє тихе здивування від того, що так випадково була і так принагідно з'являємося ми часом у світ.

Коцава батькова рука раптом лягла мені на плечі й притягла до себе, я почув запах його зволоженої одежі, і вперше мені стало невимовно сумно, адже обійняв він мене не з радості, а через смуток – ніхто з нас не знав, що йому принесе завтрашній і подальші дні.

– Дивний сьогодні день, правда? – спитав батько.

– Надзвичайний, – відказав самими вустами я, і мені ще жалкіше зробилося; я вперше раптом відчув ненадійність цієї хвилини, адже вона може зламатися, як скло; натисни необережно пальцями – і бризнуть скалки та кров.

– Яке там кіно, не помітив? – спитав батько.

– "Ночі Кабірії", – відповів я. – Рушимо?

– Рушимо, – сказав батько, і ми рвонули зі свого ненадійного прихистку, адже тут нас вже й продувати починало. Але основна причина нашої втечі була не та. Там, у під'їзді, замуровані дощем, ми раптом відчули якусь порожнечу, відчули, що в нас зникли слова, а розмова перестала клеїтися – і не батькові спогади тут причиною. Причиною швидше отой смуток, який невідь-чому тут нас поймав.

Фільм був італійський, неореалістичний і напрочуд під наш настрій підійшов. А найбільше, що мене вразило, – ота Кабірія чи акторка, котра її грала, чимось була схожа на нашу матір. Ні, не була наша мати малого зросту, ні, не зовнішніми рисами вона на неї подобала – щось було між ними спільне в очах. У тому смутку, який із тих очей витікав, хоч моя мати не завжди була сумна.

Я раптом зрозумів, чому останнім часом вона почала шукати товариства сусідок, – цілий вік була самотня. З нею я не міг вирушити в таку мандрівку, як вирушив оце з батьком, – не мали б ми з нею оцих маленьких пригод, які переживаємо зараз, ні почуття оцієї душевної спільності. Але вона нас любила. Ми легко покинули її там, у домі нашому, однодушно визнавши, що вона нам таки завадить, і це справді виявилось б так, але вона була з нами по-особливому присутня. Наш зв'язок із нею, може, й справді принагідний, але коли б того зв'язку не існувало, якими б бідними й самотніми виявилися б ми у нашому світі і в усіх цих маленьких пригодах.

І мені раптом стало шкода не тільки батька, але й її, бо жіноча самотність – це щось і справді варте жалю. Ось вона йде, Кабірія, з очима, залитими слізьми, і на вустах її усмішка, і та усмішка робить раптом лихим, непотрібним і малим наш егоїзм, бо вона йде, ота жінка, до нас і у нас, бо навіть мій душевний зв'язок із батьком – це вона, адже

без зв'язуючого жіночого начала ми виявляємося й порожні і нікчемні, а ми не такі, кого б те задовольняло...

Того фільму ми з батьком не обговорювали. Дощ закінчився, ми мовчки ступали по лискучому асфальту, в якому відбивалися наші кострубаті відбитки. Щось нас наповнювало велике, тихе і святе, і ми мовчали – мовчання те було як золото. Над головою знову цвіло небо і купчасті срібні хмари з темними животами світилися, а омите листя з першими жовтяками лискотіло й мінилося, його перебирав прохолодними пальцями сумний вересневий вітерець.

– Може, зайдемо щось перекусимо? – спитав батько.

– Ні, – сказав я, – не хочеться. В нашій програмі щось іще є?

Тоді батько зітхнув. Щось він хотів мені розповісти, а це так видно, коли людині хочеться щось розповісти й вона не зважується. Дивився далеко поперед себе, задерши підборіддя, а на вустах знову з'явилася ота печальна усмішка.

– Дивний це фільм, – нарешті сказав він. – Ця Кабірія... Вона нагадала мені одну жінку.

– Матір? – спитав я.

– Ні, одну жінку, – уперто повторив батько.

Я здивувався; фільм сприймали ми, виявляється, по-різному. Він бачив одне, а я інше. Що ж іще там за жінка?

– Це давня історія, – сказав батько, – і я радий, що ми побачили цей фільм. Бо я тобі цю історію рано чи пізно мав би розповісти.

У цей час з'явилося сонце і облило нас примарним світлом. Мені навіть здалося, що в місті тільки ми облиті тим світлом, я подумав: чи не хоче батько мені розказати про ту, в якій знайшов прихисток узимку три роки тому? Тоді, коли я не зміг його вистежити і коли мене вперше сильно звалила з ніг хвороба, яка мала для мене такі лихі наслідки. І мені раптом захотілося, щоб батько тієї історії мені не розказував, адже давно вона закінчилася. Відтоді не зникав він більше з дому і нас не покидав. Але його Кабірія була – не мати, і це напевне. Отже, та, в якій знайшов був якось притулок, з його думок та життя не зникали.

– Бачиш, синку, – сказав ніяково батько. – Життя людське часом так складається, що не завжди ми ним керуємо, – часом і часто воно нами.

– Хочеш, щоб ми до неї зайшли? – тихо спитав я.

– Так. – твердо сказав батько. – Але не зараз. Спершу завітаємо до Андрія Андрійовича й Олени Артамонівни. До речі, Олена Артамонівна дуже хотіла тебе побачити.

– А чому хочеш, щоб я туди заходив? – обережно спитав я.

– Бо вона – Кабірія, – твердо відказав батько. – І мені потрібно, щоб ми до неї зайшли...

Олена Артамонівна з чоловіком жили неподалік, на Гоголівській, і я радий був, що ми туди зайдемо перед тим не зовсім приємним для мене візитом. Але й відмовлятися я не міг: щось прочувалося таке в батьковому голосі, що я збагнув: це й справді йому для чогось потрібно.

Олена Артамонівна жила за Житнім базаром в одноповерховому, ще дореволюційному будинку на високому підмурівку з дерев'яним ганком, що нависав над височенними фігурними дверима, до яких вело кілька приступок. Батько посмикав кістяну ручку дзвоника, а я помітив урізану в

двері поштову втулку з написом: "Для писемъ и газетъ" – раніше батько мене сюди не приводив.

Відчинила двері Олена Артамонівна.

– Нарешті вибралися, – сказала вона і аж розцвіла усмішкою: випадало, що нас тут і справді чекали. – Заходьте, заходьте, Андрій Андрійович саме про вас згадував.

– Про вовка промовка, – сказав Андрій Андрійович, виходячи нам назустріч і ручкаючись. – Я Олені Артамонівні оце й кажу: сьогодні до нас конче завітає Вадим Володимирович.

Кімната, у яку ми ввійшли, була трохи занедбана: висока стеля з ліпленням потріскалася, а в кутку випав шматок тиньку. Стояла тут канапа з валками по боках і дзеркалом у спині, фортепіано з німецьким написом фірми, педалі в нього було злизано так, що аж лисніли міддю; старий сервант, за склом якого (в металевому обрамленні) тьмяно проглядала порцеляна сервізу, а на стінах потемнілі від часу картини: старий дроворуб, що сидить на колоді, поклавши біля себе сокиру, й дивиться на світ, як мудрець-філософ, копія репінських "Запорожців" і чималий олійний, також потемнілий портрет Шевченка в кожусі і в баранячій шапці. Посередині стояв просторий стіл на великій, масивній, різьбленій нозі-підставці – все тут дихало старою культурою, припиленою, але тим більш відчутною. Зі стелі звисала люстра, складена з всяких скляних буруль.

– Приготуй нам чогось, – пророкотав Андрій Андрійович, – а я заберу гостей до себе. В барліг! – підморгнув він весело.

Барліг виявився невеликою кімнатою, заставленою ущертъ стелажами, книжки тут стояли в безладі, впереміш старі з новими. Тут була ще звичайна залізна койка, зтягнута поверх подушки гуцульським

ліжником, над ліжком висіла картина: сліпий бандурист із поводитирем; тут-таки стояла знайома мені зачохлена бандура; стілець – тільки один.

– Сідайте просто на лігво, – проказав розкішний бас, – і почувайтесь, як удома. То як, юначе, в студентах?

– Не зле, – сказав я, усміхаючись.

– Ми вже тут за тебе раділи, – рокотав бас. – Олена Артамонівна така була рада, що ти пішов на ту нудну математику, а я вже з нею. Одне тільки недобре: так начебто забув ти нас, старих.

Я хотів сказати, що час іноді біжить безоглядно, та й не було в нас прийнято, щоб я сюди заходив; більше Олена Артамонівна приходила до нас, але все одно: Андрій Андрійович мав рацію – зайти до них треба було.

– Нудна штука ота математика? – спитав він.

– Аж нітрохи, – відказав я.

– А мені нудна. Я ото, коли треба скласти півтора і вісім з половиною, півгодини думаю, скільки має вийти. Ліпше ти на літературу пішов би... Але не думай, що осуджую, – аби вчився, а не крутив волам хвости. А музичний слух у нього не з'явився?

– Здається, ні, – засміявся батько.

– Жаль, – пророкотав бас. – А то б ми з вами таке тріо склали...

Мені було тут добре. В тій першій кімнаті відчував себе й ніяково – все не як у нас. Тут же панувала зумисна простота і чудово пахло старим

папером. Я подумав: ніколи в нашому домі не пахло старим папером, але цей запах чомусь знайомий і милий мені.

Андрій Андрійович почав показувати нам книги, і це були дивні, не бачені мною книги – альманахи, що їх видавали Михайло Старицький, Борис Грінченко. Микола Чернявський і Грицько Коваленко, – ці імена тоді не говорили мені нічого. Пишні "Акорди", укладені Іваном Франком, видані в Житомирі книжечки Клима Поліщука, Якова Савченка і Людмили Волошки, етнографічні видання Василя Кравченка, альбомного формату книжечка Олеся "З журбою радість обнялась", "Сонячні кларнети" Тичини із соняшником на обкладинці, ще якісь поетичні збірники, декламатори – імена їхніх авторів та упорядників також були мені незнайомі. Щось дивне я відчував: переді мною лежала література, до якої не був я аж ніяк дотичний, але яка починала мене по-своєму вабити. Бас Андрія Андрійовича рокотав і щось нам пояснював, щось розказував, і я ніби знову потрапив у світ тіней забутих предків, у світ таємничий, забутий, припилений, але вабний і гарний, світ, який нагадав мені музику того вечора, коли до нас уперше прийшов Андрій Андрійович. Я побачив на обличчі мого батька нерівний рум'янець, він, здається, хвилювався так само, як я, бо так само був тут неофітом, хоч, здається, бував до мене у цьому домі вже кілька разів.

– Не знаю, що буде зі мною після операції. – сказав він напрочуд тихо,
– але мені хотілося б, щоб Віталій до вас заходив.

– Як тільки не здамося ми, старі, йому дурними й нецікавими, – пророкотав бас. – Бо ми й справді вже старі й нецікаві...

– Хто тут старий і нецікавий? – стала в прочілі Олена Артамонівна. – Ході́мте пити чай.

Ми пили чай із давньої порцеляни, вийнятої із старого серванту, на столі у вазочках було розлито варення різних сортів: вишневе, агрусове, аличеве, сливове, полуничне, яблунове, кавунові дольки у цукрі; ми їли

якесь печиво, яке можна було кусати губами, воно тонко пахло ваніліном; чай був густий, запашний, а не такий ріденький і блідий, як у нас; ми пили якесь домашнє вино, яке пахло сонцем і літом; срібні, потемнілі від часу ложечки подзенькували об тонкі, трохи пожовтілі стінки філіжанок; у широке вікно вливалася сонячна стяга, вона падала просто на стіл, і все, що могло вилискувати, блищало. На вустах у мого батька цвіла сумна усмішка, а в очах палали любі мої сиві вогники; його грубі, спрацьовані пальці незграбно тримали срібну ложечку, а в другій руці ледь тремтіла найтоншого виробу чашка; десь на кухні балакало радіо, і воно засотало, закрутило якусь теплу мелодію; ми говорили зовсім тихо, тільки бас Андрія Андрійовича соковито заповнював усю кімнату; Олена Артамонівна сміялася на чоловікові жарти, я сміявся також, а батько лише всміхався.

– Знаєте, яка найбільша радість для вчителя? – сказала Олена Артамонівна. – Це коли серед сотень лоботрясів знаходиться раптом хтось здібний, по-особливому здібний. Саме таким здібним і є ваш син, Вадиме Володимировичу. Саме тому ми були б раді, щоб ви нас не забували.

Ми з батьком пекли раків, бо не звикли, аби нас хвилили; не звикли ми. щоб котрийсь із нас чимось у житті підносився чи щоб хтось його вивищав; більше звикли ми до того, що вас не розуміють, що з нас насміхаються або ж зневажають.

– Дякую, дякую, – казав розчулений батько. – Я теж був би щасливий, коли б ви про мого Віталія не забували...

Ми вийшли з цього гостинного дому, супроводжувані обома господарями.

– Все буде добре, Вадиме Володимировичу, – сказала тепло Олена Артамонівна й торкнулася легенько до батькового плеча. – Я вірю, що все буде добре!

– Звісно, добре, – заворкотів весело бас, хоч очі Андрія Андрійовича дивилися співчутливо й трохи сумно. – Ще ми з вами, дорогий друже, дуєтом заграємо і заспіваємо. А вони, туговухі, хай нас послухають...

Ми йшли вулицею, і в цей час сонце сховалося за хмару. Світ одразу ж посірів, тільки перше жовте листя на деревах у садку навпроти так само ясно і смутно палало. Я зирнув на батька й побачив, що лице його перекривилося від тамованого болю.

– Ще нам одне залишилося, сину, – сказав він, коли ми проминули Житній базар, – а тоді й додому. Мати вже напевне хвилюється...

Я знав, куди маємо йти. Отож ми рушили Гоголівською, перетнули Михайлівську і завернули на Київську. Потім знову опинилися на Театральній і вийшли до автобусної станції біля собору. Звідти звернули на Вільську – шлях наш лежав до Трипільської.

Батько мовчав. Мовчав і я, тільки скося позиравав на книжку, яку дав мені почитати Андрій Андрійович: книжка звалася "Кам'яна душа" і написав її Гнат Хоткевич, ім'я для мене також невідоме. Це була стара книга, видана ще до революції аж у Чернівцях, і я сподівався, що вона розповість мені дивовижну історію, адже Андрій Андрійович так і сказав: "Це дивовижна книжка, юначе! Перед тим, як читати її, мий руки!"

Хатка, до якої ми дійшли, була мала і скособочена, а хвіртка висіла на одній петлі. Втрамбована стежка вела між двох рядів зеленого листя півнів, і я ступав на неї з острахом. Батько підбадьорливо мені всміхнувся, але усмішка та була ніби й винувата.

– Оце тут, – сказав навіщось і пішов попереду, дивно згорбившись.

Не стукав і не дзвонив, а натис на клямку і ввійшов, пригнувшись у низькому одвірку. Так само зайшов він, не стукаючи, і в хатні двері. В

глибині убого обставленої кімнатки застигла жінка, яка дивилася на нас трохи перестрашено, а трохи й радісно.

– Ах. це ти! – тихо вигукнула вона.

– Я, Маріє, – сказав батько. – І не сам, а з сином. Хочу, щоб ви познайомилися.

Жінка вийшла з-за столу й пішла до мене, несміливо протягуючи руку, а я стояв на порозі стовпчиком і дивився на неї неймовірними очима. Перше, що мені кинулось у вічі, – те, що ця Марія була страшенно схожа на мою матір, тільки непомірно лагідніша, в неї не було отих гордо підтиснених уст і отих холодних очей, тобто можна було сказати, що ця жінка носила подобу моєї матері в найлагідніші її хвилини. Друге, що впало мені в око: батько мав рацію, на Кабірію була більш схожа ця жінка, а не моя мати. Саме вона йшла до мене з точнісінько такими очима і з усміхом, з яким йшла Кабірія в кінці фільму на глядача.

– Рада вас бачити, – кволим голосом сказала Марія, і я відзначив, що голосом вона на мою матір не подобає.

Потиснув їй руку й зашарівся, не знаючи, де дітися.

– Проходьте, будь ласка, – сказала Марія. – І сідайте, де бачите...

Я сів, де бачив, – це був розхитаний віденський стілець.

– Ви, мабуть, голодні, – заметушилася вона. – Я зараз.

– А де Володьчик? – спитав батько.

– Володьчик заснув, – ніяково зупинилася серед хати жінка. – Розбудити?

– Ні, – сказав батько, – ми ще побудемо.

– То я зараз щось приготую, – сказала Марія і поспішливо випурхнула з кімнати.

– Хто такий Володьчик? – спитав я. Цей візит мені починав не подобатися.

– Твій брат, – спокійно відповів батько.

– А мати знає про його існування? – спитав я, хмурачись.

– На жаль, – сказав батько.

– Чому на жаль?

– Тому, що саме це справляє їй найбільшу гризоту.

– Тому, що ти утримуєш дві сім'ї?

– Я цих не утримую, – схилив над столом голову батько. – Я утримую вас.

– Мені ти раніше нічого не казав, – мовив я ображено.

– Бо не був іще дорослий. Не зрозумів би мене.

– А зараз уже можу зрозуміти?

– Не знаю, – сказав батько. – Я хотів би... Хтозна, може, й добре, що в тебе є на світі брат.

– Брат безназваний, – скривив ув усмішці губи я.

– Не іронізуй, – утомлено сказав батько. – Коли б мені не припекло, може, б і досі ти про це нічого не знав. А так вирішив тебе сюди привести. Може, колись стане тобі важко... Тут тебе приймуть...

Я подивився на батька розширеними очима: он воно що. Він привів мене в місце своїх утеч, бажає, щоб і я ним скористувався при нагоді. В який, цікаво, спосіб? Отак увійти, як він, і розсістись без слова, чекаючи, поки тобі подадуть їжу?

– Скільки років моєму брату? – спитав я.

– Пішов четвертий, – сказав батько.

Я подумки порахував. Так, цей мій брат був зачатий тоді, коли батько востаннє пішов із дому. Тоді, взимку, коли я не зумів його вислідити. Отже. відтоді він жив не на один дім, а на два. Ні, я не все тут розумів.

– А чого ти повернувся до нас? – спитав немилосердно. – Чи тут не було б тобі краще?

Батько подивився на мене, і в очах його застигла мука. Ми говорили з ним ледве не пошепки, не хотіли, щоб почула Марія, яка поралась у кухні.

– Мені було б тут краще. – смутно відказав батько, – коли б не було вас...

Я, здається, зрозумів, що він хоче сказати. Там, у під'їзді кінотеатру імені Франка, замурованому з обох боків зеленими стінами дощу, він зустрів не зовсім ту, котра підходила йому в дружини. Власне, вона була та, але з певним ущербом. Але він її любив. Нарешті доля прислала йому цю Марію, і це, вирішив він, була та, але без ущербу, – він полюбив і її. Отак і вийшло, що любив він одну й ту ж жінку (чи не тому вони такі подібні?), але в двох іпостасях; принаймні так я собі тоді теоретизував. І

все-таки повернувся він до тієї першої, хоч і ця народила йому сина. Жив із тією першою, а до цієї тільки навідувався, адже почував тут себе як удома.

Зайшла Марія й поставила на стола такий-сякий наїдок: батькові молочну кашу, а мені тушковану картоплю з м'ясом. Так само ставила нам окремі страви й мати – батько сидів на суворій дієті.

– Таки лягаєш у лікарню? – спитала вона, сідаючи до столу.

– Завтра, – сказав батько, беручись до каші. Я сидів і дивився на них на всі очі.

– Поїж, Віталію, – сказав батько. – Ми сьогодні з ним цілий день мандруємо.

– Дякую, що зайшли, – тихо сказала Марія. – Може, збудити Володьчика?

– Ще розбудиш, – сказав батько, моторно посилаючи до рота ложку.
– Знаєш, дощ загнав нас у кіно... Були ми в Андрія Андрійовича, а ще...
Знаєш, розшукали фотографію мого батька...

– Як так розшукали? – здивувалася Марія.

– Чудом, – сказав батько й поліз у бічну кишеню піджака. – Глянь!

Марія роздивлялася фото, а я не їв, а ледве мемзав. Якось так дивно себе почував у цьому домі – ніби користувався чимось краденим. І ця жінка якось дивно себе почувала: скуто, напружено – може, через мене?

– Ви схожі на діда, – сказала вона раптом і подивилася на мене отими дивними очима, в яких застигли покірливість, ласка і страх – чи ж вона мене побоювалася?

– Це і я йому сказав, – мовив батько. – Але тепер він може увіч переконатися...

У цей час за дверима заплакала дитина.

– Володьчик устав, – підхопилася Марія й кинулась у двері.

Тільки тепер я відчув інтерес до того мого брата, адже не даремно його назвали Володьчиком – Володимиром був і мій дід, той, фотографію якого ми розшукали.

Зайшла Марія, тримаючи на руках уже чималеньке дитя у світлій піжамці.

– Тато прийшов, – казала вона радісно, і дитя мовчки потяглося ручками до мого батька. Той звичайно посадив хлопчика собі на коліна. Тільки тоді маля втупило свої сонні темні оченята в мене. Я сподівався, що побачу щось таке ж мавпоподібне, як сам, але дитя було більше в матір. Його личко раптом скривилося, і він заревів, перелякано викруглюючи на мене очі.

– Це він злякався твоїх окулярів, Віталію, – сказав батько, затицькуючи дитя. – Скинь!

Я поспішно здер окуляри, світ мені поматовів. Дитя перестало ревіти, а я відчув, що вуста в мене посмикуються. Й собі захотілося раптом розревтися й кинутися звідси геть – навіщо я тут, у цьому чужому домі і біля чужого для мене батька? Але я стримався. Погляд мій упав на дідову фотокартку, саме це й дало мені силу стриматися. Батько гецав дитя на руках, воно сміялося. Я побачив зматовіле обличчя Марії (адже був без

окулярів), воно радісно сміялося також. То що мені робити в цьому домі: й собі радіти чи grimнути дверима? Але я не grimнув дверима, я сидів на чужому стільці, біля чужого столу, я дивився на чуже дитя, котре названо моїм братом, на чужі усмішки й пробував усміхатися. Переді мною стояла недоїдена страва, яка викликала в мене легку нудоту. Але я усміхався, і цей усміх, мені здавалося, увіч нагадував батьків – отой тонкий і отой сумний, отой осінній батьків усміх, якого не забув я й тепер, мережачи ці листки. Бо в той момент мені з'явилось ще одне обличчя – обличчя матері моєї; вона йшла супроти нас на білій стіні, як на екрані, й усміхалася зовсім так, як Кабірія. Так, у цей момент на Кабірію була схожа не ця жінка, в якій ми гостюємо, а та, покинута й самотня; саме тому мої симпатії і мої співчуття миттю перекинулися у бік матері. Але я не міг не відчувати й іншого – оця їхня радість і щастя дочасні. Вони, як цвіт, що розвинувся зранку і доля якого відцвісти під вечір. Ось чому я не міг grimнути дверима й тримав на вустах осінню батькову усмішку.

– Це твій братик, – сказала Марія Володьчику. – Скажи, синку: братик.

Мале позирнуло на мене поважними очима і раптом засоромилося.

– Це він починає тебе признавати, – сказав батько. – Шкода, Маріє, мусимо вже йти.

Марія кивнула згідливо, ніби це було щось цілком samozрозуміле: батько її дитини хіба що забіжить на годинку, при тому хтозна, чи й це триватиме довго і скільки. Батько її дитини повертає хлопчика матері, а я вже стою, бо таки хочу звідси піти: серце у мене – не камінь! Не можу дивитися, як вони розігрують спокійних, як вони вдають, що все йде як треба, за розписаним порядком, тоді як цього порядку й видимості нема. Я не можу дивитися, бо вони вдають, ніби сьогоднішня їхня зустріч тільки тим і особлива, що прийшов до Марії з батьком я, що їх чекає хтозна-скільки подібних зустрічей. Але ні, батько не втримався.

– На всякий випадок – прощай, Маріє! – тихо сказав. – Думатиму про вас.

Тоді я знову побачив засльозені очі й тиху усмішку Кабірії, вона невідривно дивилася на мого батька, а він підбадьорливо їй покивував. І дитина ніби відчула цей мент, бо стала серйозна-серйозна, очі її зробилися великі й круглі, а ручка помахувала біля голови на прощання, ніби щось воно могло розуміти й відчувати.

– Заходь до нас, Віталію, – сказала Марія, повертаючи до мене прегарні й досі засльозені очі. – Тут тебе завжди зустрінуть, як рідного...

– Гаразд, – сказав я й пішов у сіни, бо їм, може, треба побути кілька хвилин на самоті; бо я, може, й рідний декому з них, але зараз зайвий обом. Я вийшов у двір і пішов по стежці. Відхилив хвіртку на одній петлі й вийшов на вулицю. І тоді на мене раптом полилося призахідне сонце, воно залило тремтливим жовтим, живим світлом усю вулицю, і я опинився раптом на глибині якогось химерного океану, і я весь теж затремтів і переповнився світлом, бо відчув раптом: осінь десь поруч, осінь – у цьому світі, осінь – у куряві під моїми ногами, осінь – у кількох старих з будинку перестарілих, котрі вийшли на вулицю й сіли на лавку. "Осінь моя люба, – прошепотів я, – осінь моя мила, не приходь у мого батька! Пливи собі, лети собі, забирай листя і траву, але помилуй мого батька! Бо що робитиму я без нього в цьому світі, де подінуся?"

Я обернувся. Онде він іде. Вийшов із хвіртки на одній петлі й простує до мене. Високий і гарний, з розкудланим кучерявим чубом, осяяним вечірнім світлом і через це весь жовтий. Ось він іде, але чому, чому бачу я, що він просвічується? Чому бачу я крізь нього вулицю, і дерево, і паркан? Чому він спрозорів раптом, осене моя люба! Не входь у нього, осене, чуєш, не входь у нього!

Він ішов до мене, тримаючи на вустах усмішку, сумнішої й прекраснішої за яку не може бути у світі, і я ступив йому крок назустріч,

бо став раптом боятись: доки дійде він до мене, оце вечірнє сонце зовсім його розмиє, а я ще до того зовсім не готовий. Але я змушений був зупинитися: батько раптом схопився за поперек і обличчя його перекошилося від невимовного страждання – звір сидів у ньому і починав його їсти.

– Що тобі, тату? – хрипко спитав я.

– Схопило, зараза, – неприродним голосом вичавив батько. – Стривай хвильку, зараз воно відпустить.

Воно відпустило. Але усмішки на його лиці я вже не бачив, обличчя було сіре й виснажене. Десь поділося сонце; ага, ковтнула його хмара, зникло й світло з вулиці. Сиділи на лавці двоє древніх, як світ, старих і дивилися на нас порожніми, напівпогаслими очима; обличчя їхні були, немов дубова кора.

– Можеш іти, тату? – спитав я.

– Ну, звичайно, – сказав він, удаючи, що все гаразд. – Мати вже нас заждалася – дістанеться нам на горіхи!

– Тобі робитимуть операцію? – спитав я.

– Ти ж знаєш, – неохоче відказав батько. – Не бери собі того в голову... Сподобався тобі братик?

– Надто пізно він у мене з'явився, – сказав я.

– Це так, – згодився батько. – Не забувай його.

Ми йшли по сірій вулиці, і сірий сутінок клався на будинки й паркани. Сірий сутінок курівся нам з-під ніг, а сади довкола дихали запахом

жовтого листя й грибів, хоч самі ще не пожовтіли, та й гриби тут не росли. І я раптом збагнув: отак пахне той спокій, до якого мандрували ми цілий сьогоднішній день. Я збагнув: той спокій – це наша втомлена хода по вечірній вулиці, це курява під ногами, це перші жовтяки на деревах. Це небо, яке палає вечірнім вогнем, це наші додумані думки й пережиті почуття. Я збагнув: спокій, до якого мандрували цілий день, – це не тільки завершення, але й початок, бо одне в нас готується вмерти, а інше народитися. Я зрозумів: завтрашній день, якого обоє боїмося, котрий принесе нам розлуку, короткочасну чи довічну, – то не спокій; спокій – це день сьогоднішній. Спокій – це запалене вікно, за яким сидить самотня мати й чекає на наше повернення – ми, мамо, повертаємося! Повертаємося, бурхливо переживаючи останні хвилини своєї мандрівки, адже її кінець біля рідного порога, а наш рідний поріг, мамо, все-таки ти. Спокій, мамо, – це твоє чекання і не дивися, бога ради, на нас очима Кабірії.

Розділ шостий

ЧЕРЕЗ ДОРОГУ

Дев'ятнадцять років

У село, де колись жили мої предки і де помер ще мій дід – отой, про якого розповів мені під час останньої нашої прогулянки батько, – я потрапив випадково, нас завезли туди для сільськогосподарських робіт. Ми поселилися з моїм однокурсником Іваном Забродою в старій самотній баби Вусті і вечорами, звільнившись од роботи, я мав змогу скільки завгодно блукати по селу: вересень наливав простір мідяним промінням, снуючи густий і теплий смуток, особливо надвечір, коли сонце спускалося долі, і це в дивний спосіб діяло на мою розтривожену душу – саме в ці хвилини приходили спогади про батька. Власне, це й не спогади були, а відчуття його присутності; часом я впізнавав його риси в якомусь селянинові, що йшов насупроти мене чи ж порався біля садиби, або ж і у своїй власній подовженій тіні, що плелася за мною, а найбільше в сумовитому запаху вересневого сонця.

Це відчуття навідало мене вже в перший вечір, коли я сполоскувавсь у мисці, яку гостинно віддала у наше розпорядження баба Вустя. В сусідньому дворі голосно кричала сполохана курка і бубав густий чоловічий голос. Гули м'язи, непризвичаєні до фізичної роботи; мені легко було взяти медичну довідку й не поїхати сюди, але я не хотів пропустити нагоди зустрітися саме з цим селом. Мій співпожилець Заброда мене не чекав, а подався у двір через два обійстя – там збиралися наші курсові картярі. Вони сиділи колом на траві, по-турецькому підігнувши ноги, і завзято лупили розхристаними картами; я скласти їм компанії не міг хоч би тому, що мені було заказано сидіти на землі, а ще в осінню пору.

Отож я виходив на дорогу, суху й курявну, по якій здається, не раз ходив мій дід, навідуючись до матері з міста, і мою душу м'яко заповивав вересень із його перестиглим сонцем. На городах обіч рипіли цвіркуни, часом якийсь сонний пес пробіжить по дворі, гримлячи ланцюгом. Часом кіт скрутиться біля воріт у бублик і спить, часом якийсь півень вискочить на пліт і горланить, але без завзяття; часом якесь теля, прив'язане біля плоту, стане й подивиться на мене вологими очима; якась жінка спиниться і раптово зирне на мене, і я привітаюся до неї, хоч бачу, що в очах її спалахнули глумливі бісики, котрі спалахують у всіх, хто бачить уперше мою невиразну персону. Але я вмію супроти того протидіяти: ставлю супроти насмішника свої темні окуляри і всміхаюся – у більшості випадків люди від цього ніяковіють і відвертають очі; оскільки ж я ходив щовечора, то на мене й увагу перестали звертати. Я йшов так довго, аж доки не кінчалася вулиця і не починався сад. Потім блукав по саду, де яблук уже майже не було, – тут осінь відчувалася більше, а відтак сильніше відчував я і присутність свого померлого батька. За цей рік ми з матір'ю до цієї втрати встигли звикнути, але смуток нас не покинув. Перед від'їздом сюди я розпитавсь у матері про село, але вона тут нікого не знала. Якись родичі повинні бути – "Пам'ятаєш, ми їздили? – сказала вона. – Але тоді водив по них батько, а я не дуже й придивлялась". Це було натурально: батькові родичі мою матір не цікавили, та й надто давно ми відірвалися од цього кореня.

Перше, що я вирішив тут побачити, – поле, на якому смертельно боявся померти дід, утікаючи від своїх хвороб; воно лежало перед в'їздом до села. З одного боку було засаджене кукурудзою, і ми ламали тут качани, а з другого – зоране, з сірим, підзолистим ґрунтом, порожнє й безживне. Дорога була ґрунтова, з численними ковбаннями, а вздовж неї вилися дві стежки – світлі стрічки у напіввисохлій траві. Це поле на мене великого враження не справило, хоч воно й навіювало меланхолійний смуток, а батькова присутність відчувалася ніби й гостріше. Ліпше я відчував себе у старому саду, коли в золотавому надвечір'ї було ще багато сонця, яке просвічувало дупласті груші, кашуваті яблуні й ояснювало ряди малинових кущів: а особливо манила мене алея, висаджена зобабіч столітніми липами. Тут панувала тиша, яка вражала мене, адже сад і алея були напівмертві. Липи вже жовтіли: світило листя; часом пролітало бабине літо, звисало з долішнього гілля й обплутувало іскристими нитками бур'яни. Сюрчали цвіркуни-коники, щось прочувалося вічне й напрочуд заспокійливе в тому неголосному стрекоті; я навіть уловлював у ньому простеньку мелодію – сад дихав порожнечою й спокоєм.

Повертався додому я вже в сутінках, відчуваючи в тілі ще більшу втому. Минав хати, встромлені в небо дзьоби колодязьних журавлів, людей, що обертали в мій бік темні, загорілі з літа обличчя, – хто з них мій родич, та й чи є такі серед цих незнайомих людей? Часом зазірав у двори: міцно втрамбовані, втоптані не одним поколінням, – розхилені двері, малі вікна, солом'яні й черепичні дахи, пороги, злизані, як сточений ніж; кожен двір – маленький світик зі своїми обличчями, запахами та настроєм.

Я озирався. Коли повертався вчасніше, сонце лягало на дерева старого саду і круглим розжареним яблуком прозірало між віт; сильні рівні промені били вздовж дороги, наповнюючи її золотавим смерканком. Тінь моя ставала непомітно довга й пливла по куряві, по підсохлих калюжах, через придорожний моріжець, що чіплявся за сіру землю.

Часом заставав той момент, коли повертається додому череда. Корови здіймали куряву, яка змішувалася із золотавим сонячним серпанком або ж із легким, прозорим сутінком – корови дивилися на світ вогкими великими й утомленими очима. Колихалися рогаті голови, а груди схопливо, з віддихом набирали повітря. Я проминав школу, зупинявся біля паркану і зазиравав, звівшись навшпиньки, у двір: спортивний майданчик, буми, щити для баскетболу, в глибині два одноповерхові будинки під червоним бляшаним дахом. Було тихо й порожньо, а дошки паркану, біля якого стояв, пахли лишайником і старим деревом. Я брів у напрямку двору, де мав тимчасове житло, ще здалеку чуючи удари сокири, – це Іван Заброта рубав для тітки Вусті дрова. Він був хлопець сільський і, здається, не знав, що таке втома або химерні й тонкі настрої, якими я переповнювався...

Сідав на перелазі й дивився: оголене до пояса м'язисте тіло, що аж лисніє від поту так само, як обличчя; синя тінь леза блискає над головою цього атлета і з розмаху в'їдається в суху колодку. Від садка за хатою віяло прохолодою; звідси проглядалися розлогі краєвиди, повиті мережаним серпанком, які неспішливо сочили голубим смерком. Тітка, чи вірніше баба Вустя, стояла серед двору, засунувши під фартуха руки, – дивилася на рубання дров.

– Оце такий ваш товариш копіткий, – сказала вона мені. – Не знаю, як і віддячитися.

– Спасибі скажете, – блискав чудовими зубами Заброта.

Відкинув сокиру, і вона задзвеніла, вдарившись об корч.

Тепер і ложка охотніш до рота полізе, – підморгнув він мені. – Ходімо вечеряти.

Натяг на пітне тіло сорочку, і ми пішли в хату, де жили дівчата і де для нас варили їжу, – для тих, хто мешкав у цьому кутку. Дівчата мили у

дворі голови, власне, мила одна, а дві розчісувалися. Заброда перескочив перелаз і з маху сів на колодку.

– Збираєтеся на танці? – спитав.

Ще від ранку, озвалася Клава, спускаючи гребінець по мокрому волоссі, воно текло на плечі липкою смолою. Іван примружився й обзирав її.

– Чого ти?

Валя, ота, що мила голову, відтисла воду й пішла в хату.

– Що, вже кишки до спини поприставали? – всміхнулася Таня. – Ще не готове.

Я сидів на перелазі й дивився. Клава визивно грала очима до Заброди; вони, здається, протягли поміж себе ті особливі нитки. якими в'яжуться хлопець із дівчиною.

В тебе мати не циганка? – спитав Заброда. Клава була чорнява.

– Циганка, пирснула Клава. – Хочеш погадаю?

– Погадай, – продавав зуби Заброда.

Клава підійшла до хлопця, взяла його руку, подивилася й пирснула знову.

– Е! – сказала. – Не гадатиму тобі.

– А це чому?

– Тому, що в тебе лінії криві.

Знову пустила гребінець вздовж кіс і тільки блискала циганськими очиськами. Заброда дивився на неї на всі очі, на вустах його грала загадкова усмішка. Я теж задивився на дівчину: міцні ноги, крута лінія стегон, високі груди, тонка шия й почервоніле після миття обличчя. Стало трохи заздрісно на цю пару, вони випромінювали красу, здоров'я і силу те, чого я ніколи не матиму. Друга дівчина Таня також позирала на цих двох.

– Дивиться на мене, наче з'їсти хоче, – пирснула Клава, маючи на увазі таки Заброду, й труснула волоссям. – Подобаюся?

– Коли б менше тебе знав, – сказав Заброда, не відриваючи від дівчини погляду, – то, може, й закохався б.

– Овва! – загнула кирпу Клава. – Багато про себе думаєш.

Я зирнув на Таню. Таня була сіра, як і я. Таня була до пари більше мені, але вона мене не помічала: дивилася на Заброду, і я помітив у її очах особливе світло.

– Ходіте вечеряти, – визирнула з дверей Валя.

Тут збиралося за столом нас десятеро. Ми їли, але їжа мені не смакувала. Знав, що всі вже розбиті на пари, лише двоє з нас парюю не були: я і Таня. Зараз повечеряємо м розбредемося, лише Таня залишиться в хаті, а я піду знову міряти село. Вони жартували, сміялися, і тільки двоє не жартували й не сміялися: я і Таня. Вона сиділа в одному кутку й дивилася на Заброду, посилаючи йому своє затамоване світло, але Заброда дивився не на неї, а на Клаву, яка відверто грала до нього очима.

Я покинув це товариство й пішов із хати перший. Теплий смуток їв мені серце, а на дворі плівся сутінок, пахло легким листям і порохом дороги. В мене на курсі не було приятеля, а до танців я нездалий. Можна було б повернутися додому, засвітити світло й читати, і я так часто вечорами й робив. Але не завжди хотілося й читати: щось мене хвилювало й непокоїло. Я подумав: а коли б розпитатись у баби Вусті. Вона стара й може пам'ятати мого діда і його матір. Уже я заходив на цвинтар, але що з того, коли вже мій батько не міг знайти дідової могили? Одно я знав, Волошинських у селі багато: півселаносять те саме прізвище, що і я, – чи всі вони мої родичі?

– Волошинських у нас багато, – сказала баба Вустя, коли ми сиділи якось самі в хаті. – Але про кого питаєш, не знаю.

Я захопив із собою дідову фотокартку. Баба довго роздивлялася її, але не впізнала.

– Я в цьому селі прийшла, – сказала вона, – і давніх людей не знаю. Як звали його матір?

Батько мені цього не сказав, може, й сам не пам'ятав, ми ж бо давно відірвалися від цього кореня. Але коли відвідували це село того єдиного разу, невдовзі після війни, він родичів тут знайшов. У якійсь хаті зупинилися, спали в сіні, але де та хата? Якийсь родич не хотів до батька признатися і втік, але де цей родич? Дивно мені було: село живе, як і жило, але й село забуває тих, що відірвались од свого кореня.

Може, це Настя? сказала задумливо баба Вустя. Була колись така, жила сама. Але ні, я в цьому селі прийшла.

Баба позіхала. Рано вкладалася спати, отож даремна ця балачка.

– А де жила ота баба Настя? – спитав я.

– Вже немає тої хати, знову позіхнула баба Вустя. – З того краю села.

Мій дід помер тут, – уперто сказав я. Жив у місті, але помер тут, не дійшовши села. На тому полі, де тепер кукурудза.

– Не знаю, – сказала баба Вустя. – Тоді я в цьому селі не жила. Я сюди заміж прийшла немолодою...

Я рушив на вулицю. Сутінки вже загусли, і в ній прямо розчинявся запах гноївки. Гавкали пси, десь озвався бичок, і той гужний гук хрипко розламав застояне повітря. Я пішов у напрямку хати, де жили наші дівчата і де ми їли. Може, й собі податися на танці? Постояти й подивитися, адже танцювати я так і не навчився.

Біля перелазу стояла Таня. Смутна й тоненька.

– А ти чого не на танцях? спитав я.

– Не хочеться, – смутно відповіла дівчина. – А ти?

– З мене танцюрист, як із клоччя батіг, – сказав я.

– Воно й видно, немилосердно прорекла дівчина.

– Що видно? – спитав я, хоча чудово знав: видно те, що з мене танцюрист, як із клоччя батіг.

– Іди гуляй! – сказала дівчина.

– Когось чекаєш? – тихо запитав.

– Нікого не чекаю, мовила дівчина, і мені здалося, що в її голосі з'явилися плачливі нотки. Тоді мені стало її шкода. Оця сіра дівчина,

подумалося, теж має свою душу. Їй так само смутно, як і мені, бо в того, кого вона вподобала, м'язисте тіло й гарне лице. То нічого, що він ледве тягне науку, зате в нього чудові зуби, а ще привабливіша усмішка. Таня вимила сьогодні волосся, і воно пишніє так само, як у Клави, але вона не вміє блискати так заклично очима, як Клава. Не навчилася ніяким звабним дівочим штучкам, отож і стоїть тут, у густому сутінку, самотня й печальна.

– Хочеш, спитав я, відчуваючи у грудях отой щемкий жаль, погуляємо...

Дівчина зирнула на мене, і я чудово зрозумів, що побачила: таке собі мале й безтілесне в синій курточці та китайських штанах; добре, хоч змінив я темні окуляри на звичайні, як це роблю вечорами; ні вона в мене, ані я в неї не викликаємо одне в одного захоплення; ані вона не мріятиме про мене, як про героя, ані я про неї як про щось оманне і прекрасне. Але і в мене, і в неї в грудях б'ється живе серце – треба й на це нам зважати!

– Ні, сказала Таня, підводячи під мене погляд. Іди гуляй сам.

Подивився на її холодне личко з довгим носом і стесаним підборіддям, на тонкі, гордо підтиснеш вуста: чи добре я чиню, жаліючи її? Вона залишиться тут сама, в цьому густому сутінку, переповненому запахами ранньої осені й маритиме про свою безнадійну облуду, адже вона ще не настільки практична, щоб позбутися облуд і відректися отих вирізаних білозубих журнальних красунчиків, якими неодмінно милується на самоті. Але я все ще її жалів.

– Вибач, сказав тихо. – Може, з мене й справді непідходящий кавалер.

Вона пирснула.

– Ясно, що непідходящий, – сказала згорда.

Кисіль залив мені груди, бо це вже була зневага, якої я не заслуговував. Гіркий кисіль із запахом полину та пожовклого листя. Я йшов по дорозі, й очі мої мимохіть наповнилися слізьми. Але я вмів і звик тримати себе в руках. Закусив губу й очі мої почали просихати. Йшов по дорозі, а з вуст моїх вирвався легенький посвист: не маю я потреби жаліти цієї дівчини то й гаразд!..

У широкому вестибюлі клубу людей було, наче оселедців. Музика розтягував гармонію, короткий чубок пострибував у такт, білі вицвілі брови здригалися а по-дитячому голубі очі були круглі й здивовано-веселі. Пари гінко вибивали ритм, зіштовхувалися, виривалися з натовпу і знову в нього вплавлялися, пахло потом, парфумами й курявою; обличчя розчервонілися, спалахували дівочі очі, стояв шум од розмов – біля стін тулилися глядачі: надто старі чи надто малі сільські дівчата й хлопці, які перепочивали, дивлячись на танцюристів звуженими очима. Студента танцювали по-сучасному, кидаючи задами, хлопці тримали дівчат розчепіреними пальцями і втискали партнерок грудьми у гущу розпарених од надмірної близькості тіл. Заброда танцював із Клавою, дівчина притулилася до нього, а його обличчя стало непорушно-завмерле. На обличчі ж Клавинім розлилася солодка млість – ця пара, здається, вже знайшла свою неподільність. Часом хлопець щось дівчині казав, тоді вона зводила на нього очі – чи подивиться колись хтось і на мене з отаким відданим теплом? Але я вірив, що ніколи і ні за яких обставин не складатиму я ні з ким часточки отакого глуму (пізніше читач переконається, що це була зайва самонадіяність) все це для мене світ чужий. Дивно, що ноги привели мене сюди, дивно, що стою поруч старих чи надто малих дівчат; дивно, що вдивляюсь у цей клекотливий, шарудливий натовп – що сподіваюся тут знайти? Он танцює сільська красуня з гордим завмерлим обличчям, на ній біла сукня, і крутиться вона вправно та зграбно. Біля неї чубатий парубок з погаслою цигаркою в роті, а на лиці юнацька зарозумілість, яка буває тільки в тих, у кого організм працює, як злагоджений механізм. Заброда побачив мене, кивнув, підморгнув і щось сказав Клаві, щось, може, й иасмішливе, бо

Клава повела в мій бік очима, але ті очі були надто замлосні, надто перейняте її тіло загадковими струмами, щоб помічати ще й мене. Натовп подав її на хлопця, і вона щільніше до нього притулилася – крутія забрала їх з моїх очей. Потім вони знову виринули: обличчя до обличчя, вуста до вуст, а тіла ніби сплавлені – очі дівчини дивилися з тією п'яною серйозністю, з якою може дивитися тільки жінка. Навколо миготіли обличчя, знайомі й незнайомі, гармоніст закинув біляву голову з йоржистим чубком, заплющив очі, а його гармонія хлипала, звискувала, ревла, а міхи розгорталися і стулялися, ніби дихали. Дивився на всіх воловим оком розчинених дверей вересень, і я тихо відступив у темінь, бо вже не мав чого тут робити. Гурт сільських хлопців у білих сорочках димів цигарками, хтось фальцетом оповідав анекдота, і всі іржали, аж голови закидали. Я прослизнув повз них і раптом дихнув на повні груди: повітря було чисте, прохолодне й вільжисте. Пахло легким листям, а може, це так пахне вереснева ніч? Я йшов, майже тікав од тих танців, і в грудях у мене полоскався сірий гіркий кисіль, зварений із полину і пожовклого листя. Вересень холодив скроні, віяв запахами стиглої землі, осінніх яблук та городів.

Поле починалося відразу ж за садами. Рівні та пологі, тяглися в глибину ночі, покроплені росою та овіяні тишею. Додому повертатися не хотілося, бо там опинився б у ще більшій порожнечі, а мені щось треба було вирішити. Відчував якесь дивне збудження, котре пригасило денну втому, – щось мене непокоїло, щось мав для себе відшукати, хоч і не відав що. Ніч нанесла терпкого запаху, підв'ялого й напівосіннього – ні, не був це такий вересень, як минулого року, коли блукали з батьком востаннє. Але обидва вересні якось дивно поєднувались у моїй душі. Цей же вересень цвів, присипаний, наче квітами, зорями, дихав вистиглістю, потом худоби та землі.

Чув і раніше, що на другому кутку села гуляли, але не звертав на те уваги. Глухо гухав бубон, тряслися дзвінки, заливалася верескливо гармонія, ніби розрізала на чорні скиби темряву, – мене потягло на ті звуки. Вже чувся тупіт важких ніг, наче сполохи, били окрики, хтось пробував співати. Зовсім поруч залентував прохриплим гавкотом

собака; здається, почув у цій ночі мене. Темрява ніби розкладалася на грубі площини, розбиті рідким світлом, що сочилось з вікон: масив нічної вулиці, кулі темних дерев, кулі дахів: дорога й стежка під парканами світилися, ніби фосфоризували. А над усім цим спокійно й непорушно висіло майже мертве небо з його розмитими для моїх короткозорих очей зорями. І все це ритмічно струшувалося від стогонів бубна, звук був глухий, нутровий, і йому вторив завзятий тупіт. У тому дворі, де гуляли, світла було більше – порозвішували на деревах і стовпцях ліхтарі, я непомітно завмер у темряві. Прямокутна площа двору була заставлена столами, жовте світло осявало схилені над стравами обличчя. Люди балакали, розмахували важкими руками, і тіні незграбно ворушилися на білій хатній стіні. Старий із розкуйовдженим сивим чубом наліг на стола й уважно слухав непомірно худого співрозмовника той щось захоплено оповідав. Лисий пітний товстун вивалив черево і намагався співати. На вільному клаптику двору танцювали. Бубон хлипав, а гармонія пиляла й пиляла вечір, наче хтось велетенський розрізав її пилкою. Стара жінка підбрала спідницю й тупотіла ногами – тіло її трусилося, пойняте ритмом. З нею в парі танцював великий м'язистий дід. Незграбно повертався, витупуючи чобітьми, часом припадав, викидаючи ногу, схоплювався, тупотів і знову припадав. Молода дівчина в обіймах із чубатим парубком носилася вихором, великі пишні її груди здригалися, а волосся на голові хвилювалося.

– Гей! – закричав якийсь хлопець, устаючи від столу і здіймаючи руки. Його обличчя було червоно-жовте у світлі електрики і скривлене від азарту. – Гуляй, дідько йому в печінку!

Дід гупцяв біля баби, а та зойкнула, понеслась, зметнувши спідницями.

– От так баба! – крикнув дід, стираючи з обличчя піт. Утомлено відійшов набік; баба кинулася до нього, схопила за руку, застукотіла підборами.

– Ану давай, старий! Ану, не тікай!

– Відстань, чортова болячко! – відмахнувся дід.

– Ага! Ага! – крикнула баба. – Вже не парубок, ага! А я ще дівка!

Зойкнула тоненько і, вдаривши в поли, густенько затукотіла підборами.

Бубон бив у темряву. Я не бачив ані бубніста, ані гармоніста, але мені здавалося, що гой бубніст – не людина, а робот, настільки одновимірно й невтомно гатив у натягнену шкіру. Чиясь невидима рука підіймалася, застигала на мить і різко падала, вибиваючи стогінливий звук. Круглий, наче м'яч, він летів у темряву, де вже померло тисячі таких самих м'ячів, – розривався і він. А вслід за ним уже нісся інший, доганяючи попереднього, який ще плакав луною. Танцюристи по втомлювалися і попадали на стільці біля столу.

– Оце таке! – сказав товстун, сплівши пальці на череві. – Не встигли затанцювати, а потомилися. Танцюйте, а то я сам піду в коло.

Беззвучно засміявся, і його черево із сплетеними на ньому руками затрусилося.

– Гей, танцюймо, – підхопилася стара. – І-і-іх!

Самотня постать старої застрибала в невеликому світляному колі, ніби якась чарівниця з предковічних часів забулась у магічному танці. Трусилася руками, дрижала тілом. Її обличчя, жовте й плескاته, з розтуленим беззубим ротом, спалахувало, як машкара. Ноги тупотіли, вона крутилася, звійючи рясною спідницею, щось тонко й пронизливо гукала, знову трусилася – вищала гармонія, а бубон бив та й бив у темряву, кидаючи глухі ковти, повні веселості й тривоги. У такт того гупоту й вереску хиталися на білому тлі стіни великі кошлаті тіні, ніби там, на стіні, творилася тайна вечерея, ніби там, на стіні, гуляли тіні

забутих предків оцих людей, вони жили своїм життям і радили раду про тих, чийми відбитками вони були...

Я йшов у ніч, а вона розкинулася навколо велика і спокійна. Вийшов із села й опинився на тій дорозі, на якій колись помер мій дід. Звуки гулянки віддалилися співали, надриваючись, коники-цвіркуни. Навколо ніби оживала трава, бур'ян, незібрана кукурудза, якою поросла ліва половина поля. В усьому тому вовтузилося не видиме мені життя. Почувся шелест і шепіт, і глибоко, мов утомлена людина, дихнула земля. Все сповнилося сипким дзвоном від тих-таки цвіркунів, і я подумав, що ця пісня співається даремно; слухає її широке й неспокійне небо. Безмежна тиша зависла навкруги, вона також була жива, вільжиста – тиша з притомленими очима. Мені захотілося раптом пізнати на цій дорозі особливе одкровення, щоб нарешті знайти те, чого цілий вечір шукав. Щоб прийшло те, на що весь час сподівався, адже це була земля моїх предків. Невже, подумалося мені, блукатиму по ній неприкаяним чужинцем, а в ліпшому разі блазнем? Невже не знайду сліду роду свого і чи він уже на цьому клптику землі не живе? Невже і справді від нас не залишилося тут нічого, окрім цієї моєї тимчасової присутності? Невже не знайду я тієї місцини, на якій упав, не витримавши бігу до батьківської хати, мій дід? Невже не розшукаю я тієї хати, в якій колись давно зупинялися ми в наших родичів? Невже й ті родичі уже тіні, самий подих ночі й зітхання землі?

Я знав, що в мене, втомленого, малого й малосильного, є ще надія, адже мені дано природою немало пам'ять. Завжди, коли хотів щось пригадати, я переживав особливе освітлення і пригадував те, що мені хотілося. Але для цього потрібен ранок, а не ніч. Для цього мені потрібно повернутись у село і відпочити. Провалитись у темне провалля сну, а тоді прокинутись із чистою і ясною головою. Відтак вийти на цю ж таки дорогу ще раз, бо ми таки прийшли з батьками в це село зранку. Завтра неділя, подумав я, і на роботу ми не підемо. Я маю прийти сюди, щоб поле, дорога і село були освітлені сонцем. Маю повторити оту нашу дорогу, коли навідувалися сюди отой єдиний раз. Маю побачити деталі краєвиду, вигин дороги, стежку, тоді, напевне, пригадаю, куди ми йшли і

до кого. Не відаю, навіщо мені це, але саме для того я сюди й приїхав. Хтозна, може, оті люди, котрі гуляли, мої родичі і вони мені про мій рід щось сокровенне розкажуть. Поки що я втомився, ледве плетуся по сільській вулиці, і очі в мене падають від змори: єдине, що хотів, – дістатися до ліжка.

Біля перелазу нашого двору хтось стояв. Не один, а двоє. Злились ув обіймах, але я не мав сили їх обходити; це могли бути тільки Заброда з Клавою.

– О! – сказав Заброда, блиснувши зубами. А я думав, ти спиш!

Клава пирснула.

– До кою це ти ходив?

– До ночі, сказав я. – Непогана коханка, га?

Відчув, що мій жарт недолугий, не мав уже сили й жартувати.

– Треба буде тебе з Танькою звести, – сказала Клава. – А то сидить у тій хаті, як сова.

– Пугач із совою пара між собою, – сказав я.

– О, ти сьогодні недобрий, – мовила Клава.

Але я не відповів. Переступив перелаз – не було мені до них діла.

– Скоро прийду! – гукнув навіщось Заброда.

Щасливого погуляння, сказав я і відчинив старі, низькі й дико рипливі двері...

І мені приснилося поле, велике й порожнє. Мені приснилося, що я в образі свого діда поспішливо йду по дорозі, щоб дістатися до села, яке вже й бовваніє на обрії. Навколо ніч і яскраво світить місяць. У мене в нутрощах поселився нещадимий звір і терзає мене, мучить. Зводжу обличчя до місяця, воно залите потом. Все тіло моє залите потом, бо я поспішаю, а сили в мене й нема. І я біжу дорогою, біжу, а перед очима миготять зірки. Розпалене повітря виринається з грудей, вихекую його, але набрати в себе стільки, скільки вихекнув, мені несила. Але я біжу, біжу й невідривно дивлюся на місяць. Губи мої шепчуть молитву – тільки цей місяць може мені допомогти ще трохи, зовсім трохи, і я дістануся нарешті до рідної хати; там, на порозі, завмерла грудкою стара жінка, вона завжди знала, коли маю прийти, і не було ще такого, аби мене не чекала. І вона чекає, згорьована, маленька, висушена, бо тільки своїм співчуттям і може мені посприяти. Бо її співчуття і є лік для мене; одного тільки боюся, аби не впасти. Аби не розірвався в очах отой круглий і байдужий місяць, аби світив і давав бачити шлях. А довкола ворухиться темне, загрозливе й морочне поле. Земля під ногами хитається, поле брижиться і вгинається, ніби важка мертва вода, а я потрапив між її хвилі. І я раптом починаю відчувати те, що мала б пізнавати первісна людина, коли їй розламувалася під ногами від землетрусу земля. Вона протягувала руки до неба і просила порятунку, отож і я тягну руки до неба, хоч це не земля розпадається піді мною, а я на ній. Це не місяць має розірватися, розкидавшись на тисячі кавалків, а я, це моє тіло розлетиться на тисячі кавалків. Але земля піді мною все-таки колишеться, здиблює темні, морочні хвилі, і мій кволий човник між тих хвиль мотається так, як на одній із картин Чюрльоніса, що її колись показав мені Владек Шарнй. Місяць стає серед неба вітряком, у якою замість крил світляні перехрещені стяги, а попереду, в темряві, в чорній колотнечі світить білими стінами маленька хата під солом'яною стріхою із кількома стовпцями мальв біля тину: он моя гавань! І я біжу по дорозі, похитуючись, адже зовсім збезсилів і вже по шепочу молитви до того вітряка-місяця з перехрещеними стягами світла, а кричу, і мій крик тоненька нитка, яку так легко перетнути, бо що воно таке – біль людини, загубленої в полі? Що воно значить для світу, коли десь на відлюдді

гасне чиясь свідомість, адже і світові, і всьому живому суджено колись пропасти!..

Не додивився того сну, прийшов Заброда і мене розбудив. Я лежав мокрий од поту, і в мене голосно калатало серце. Як добре, що то був лише сон і його можна побути. Як добре, що ложу на ліжку, а не борсаюсь у тому полі, па якому колись таки впав і помер мій дід. Сльози раптом покотилися в мене з віч, і я їх не спиняв. Я жив і ще житиму, хоч усі чоловіки мого роду помирали молодими. Я ще дихатиму повітрям і ще потопчу ряст.

Заброда вовтузився на ложі, вмощуючись: людина, якій такі почуття недоступні. Він тихо й щасливо засміявся, а тоді спитав пошепки:

– Не спиш, Віталію?

– Не сплю, – відказав я.

– Ця Клавка – то бестія, – гордо сказав він. – Так мене розпекла, що й досі голова обертом іде. В житті не зустрічав іще такої гарячої дівчини.

– То женись, – пріло сказав я.

– Женитись? – здивовано перепитав Заброда. Е, на такій женишся, то спалить тебе в два щоти.

Він знову тихо й щасливо засміявся.

– Не, вона баба вогонь, сказав замріяно. – Але не з тих, що на них женяться.

А на яких женяться? – спитав утомлено я.

– Ну, я ще такої не знайшов. Слухай, – прошепотів по-змовницькому.
– А що, коли я тебе з Танькою зведу. Нудиться дівка, та й ти нудишся.

– Не захоче вона мене, – тихо відказав я.

– А ти до неї сміливіше. Голову дам на відріз згодиться. Я допоможу.

– Як? – спитав я.

– Ну, це вже моє діло. Через Клавку. Вона така, що чорта уламає!
Хочеш?

– Ні, – сказав зовсім тихо я.

– Дивак! Чому?

– А тому, що вона в тебе закохана, ота Танька!

Заброда легенько свиснув.

– А ти звідки здаєш?

– Сліпим треба бути, щоб не бачити. Дивиться на тебе, як на бога.

Заброда розсміявся рокітливим сміхом.

– Не, мені двох забагато, сказав. Та й не дозволить Клавка. То бестія!
Давай ліпше тебе з нею зведемо.

– Спи, – сказав я. Пуста це балачка!

Спробуй тут заснути, коли палаю од тієї чортиці. Ну и пекуча! Як перець... А про Таньку ти подумай. Дівчата, вони не дуже на нашу

мамризу дивляться. Їм аби бути не вищою за хлопця, а Танька зростом у тебе. Подумай!

– Думаю, – смутно сказав я, і ми замовкли. Голосно хропла в сусідній кімнаті баба Вустя, а в шиби просіювалося рідке світло зір. Я лежав і думав, що, може, Заброда має рацію. Коли б я був наполегливіший, оту Таньку я зміг би завоювати. Але суть навіть не в тому, що я її полюблю, а в тому, що хоча піде вона зі мною з конечної необхідності, серце її буде порожнє. Бо вона, та негарна дівчина, може вразитися, як і я, тільки від краси, а та краса і їй, і мені недоступні. Ми, здасться, обоє мрійники в цьому світі, і саме це кладе між нами непрохідну ріку. Отож хай тече й бурунить ріка, а ми відвернемося одне від одного й повернемося у свою самотність.

Я знав, що не спить і мій мимовільний приятель Заброда. Приятель тому, що ми випадково оселилися разом, і наше приятелювання буде таке ж коротке, як і ніч, у якій пробуваємо. Немає і не може бути в нас нічого спільного, бо він зі світу краси й сили, а я зі світу марень та видінь.

Відчував, що він не спить. Лежить горілиць і дивиться в розмиту, кволим світлом осяяну стелю. Думає про Клаву, однаково захоплюючись і зневажаючи її, і тіло його ще й досі палає, і мені раптом стало жаль цього хлопця: сильного, гарного, простодушного і обмеженого: може, й справді він зі світу краси і сили, але справжньої вартості тієї краси та сили не розуміє й не відає. Живе, як йому живеться, не задумуючись, зірве і кине квітку, пожмакавши її, хоч тих квіток на землі залишилося й кілька; але він ніколи не зупиниться перед світом і не гляне на нього великими і зчудованими очима. Ніколи не пізнає, що це таке, коли в душу вливається святий вогонь і коли весь переповнюєшся трепетом, бо не ти в цьому світі краса і сила, а світ.

За сніданком Таня подивилася трохи інакше на мене, ніж завжди, – в погляді тому було трохи погорди, а трохи й зацікавлення – не знаю, правда, чи вмію достатньо читати чужі погляди. Але так мені здалося, і я подумав, що вчора ввечері Клава з Іваном таки склали супроти мене

якусь милу змову. Здається, вони хотіли по-своєму розважитись, бо, може, це й справді смішно, коли сходиться негарний з бридким – на цю думку мене наштовхнуло те, що Клава часом позирала на мене хитрим і веселим оком. Але я на всі ці штуки не піддавався; зараз мене цікавило не те. Готувався до дійства, яке мало мені допомогти знайти в цьому селі родичів. Отож не затримувався за сніданком, а на Танині позири розуміючим поглядом не відповів, адже в тому дійстві, до якого готувався, немале значення мала відіграти внутрішня налаштованість.

Ішов дорогою, і сонце стояло якраз перед очима; була приблизно десь та година, коли ми (я восьмилітній, батько й мати) ішли тут до села. Я різко повернувся: село було ледь-ледь видно. Тінь моя лягла переді мною, я пізнав те, що завжди пізнаю, коли хочу відтворити щось забуте – осяяння. Отаке миттєве заповнення світлом і тимчасове виключення з цього світу. Отже, перше, що я згадав з тієї мандрівки, – оця тінь попереду – тоді мене, восьмирічного, вона веселила. Біг, намагаючись перегнати її, стрибав, щоб перестрибнути її, а батько з тих потуг добродушно підсміювався. Так воно й було: оце невисоке сонце, тінь під ногами і тиха балачка моїх батьків за спиною, і моє химерне бажання перегнати власну тінь, і дзвін жайворонка над головою, і біле тіло стежки, що петляла у покритій іще россою траві, і мої замочені тією россою модельні, батькового шиття туфельки, і прозорі піщини, що поприлипали до носків отих туфельок, і мої білі із синьою смужкою шкарпетки, і віз, що їхав, тягнучи за собою довжелезний шлейф, і дядько на тому возі із самокруткою; той дядько привітався, а батько зупинився і щось у нього запитав. Звісна річ, він запитав щось про Волошинських, але я не міг згадати, що саме, бо тоді захоплено дивився на коней, а коні мотали головами, відмахуючись од гедзів; а ще я був здивований, бо коні не були підковані, а я ніколи не бачив непідкованих коней. Ось чому не слухав я батькових запитань, і вони не осіли в моєму мозку, отже, й не згадати мені того.

Ми рушили далі, і я раптово помітив, що в селі, яке вже значно наблизилося до нас, височить тополя; батько сказав, що до тієї тополі нам і треба йти, бо саме там потрібна нам хата. Я досить виразно згадав

оту тополю, бо вона надто випиналася на тлі низькорослих дерев – єдина пірамідальна тополя, але тепер мої очі її не бачили, отже, й цей орієнтир був мені ні до чого. Що ж, за одинадцять років, які минули від тієї пори, тополю могли зрубати; за ці роки могли зникнути всі віхи, які ще десь заховались у моєму мозку, але я мав сподіванку, що пропало не все щось мало залишитися і щось мене до тієї хати приведе. Отож ішов стежкою, і тінь стрибала переді мною, і я вже не ганявся й не бігав за нею, бо трохи притомився, плентався вже ледь-ледь, хіба що язика не висолоплював, а батько підсміювався з мене, героя негодящого, котрий так швидко охляв. Тоді я раптом звів голову й побачив на зрізаній маківці дерева гніздо чорногуза, а що я раніше ніколи не бачив гнізд чорногузів, мені стало так цікаво, що знову я рота розтулив. Дерево в тому місці зараз росло, але не було зрізаної верхівки і чорногузячого гнізда. Ні, гніздо таки було: біля крайньої хати, поблизу того дерева стояв стовп із винесеним на нього взовим колесом, і на тому колесі намощено гілляччя – чи не ті самі птиці тут селилися. Але для мене й це не було віхою, бо поки що не бачив нічого, що лишилося відтоді незмінно. Отож пішов уже по вулиці, живучи отак химерно в двох іпостасях: восьмирічним і дев'ятнадцятирічним, і голова моя була залита тим сонцем, що досі мене супроводжувало, а батько з матір'ю говорили поміж себе: мати про те, що вона сумнівається, чи будуть вони в цьому селі бажаними гістьми, а батько в тому сумніву не мав. Зараз, відтворюючи гой хід, я також сумнівався, чи дуже бажаний буду в тій хаті, яку хочу знайти, але гра мене захоплювала пам'ять у мене й справді велика.

І я йшов далі, мені здалося, що зараз має бути тин, із якого стриміли дрючки і на них, як голови, порозтикалися горщики така ненадійна признака! Але очі мої раптом розширилися, бо я й справді побачив тин і кривасті дрючки, а на них, як голови, порозвішувані горщики. На порозі стояла стара-престара баба, така ветха, що обличчя в неї ніби кора дерева; чи не вона зберігала звичку розвішувати горщики на дрючках у той час, як нічого такого я більше в селі не бачив. І я зрадів з того, що не все у цьому світі минуще, що може зникнути тополя і заростити болячки зламане дерево, зате залишаються людські звички, через це я підкреслено чемно привітався до тієї древньої старої, а та баба аж дашка

собі до лоба приставила, аби мене роздивитися. Десь тут неподалець ми звертали з головної вулиці в завулок чи у вулицю меншу; здається, там лежала купа колод. Купи колод, звісна річ, не було, але поворот на вуличку меншу побачив – вона тяглася навкоси. Я пішов туди, інстинктивно прочуваючи, що йду правильно; там далі мало бути вишневе дерево, гілля якого звисало просто на вулицю, – батько зірвав був тоді з нього кілька вишень, але мати тих вишень їсти не захотіла, бо неміті, батько ж з'їв. Мати не дозволила їсти вишень і мені, і я йшов, пам'ятаю, якийсь час ображений, навіть на світ не дивився. Але мене вивело з того стану те, що дорогу перетинав рівчак, на ньому – не місток, а саме ламане паліччя, а за містком прозирає краєвид на луг, густо освітлений сонцем і через те ясно-смарагдовий. Рівчак був, місток на ньому – те ж старе, ламане паліччя, був і луг, тільки тепер трава втратила принадну свіжість. Хата, в якій мешкали наші родичі, мала бути десь неподалік: вона ховалася тоді за ворітьми з дашком, навіть стовпи мали вгорі дерев'яні накривки. Тут-таки, біля воріт, і росла струнка й гінка пірамідальна тополя. Але в тому боці, куди я дивився, не було ані тополі, ані воріт. Ворота, власне, були, але не дерев'яні, а бляшані, вифарбовані в ясно-зелену фарбу. Я підійшов до тих воріт і побачив пенька. На того пенька набито грубу дошку, і ту дошку пофарбовано також у ясно-зелену фарбу. Ось те місце, куди привела мене пам'ять, і я дуже здивувався б, коли б виявилось, що помилково.

Зазираю за паркана, і на мене люто забрехав білий короткошерстий пес; двір був зарослий травой, і через неї бігла світла доріжка. В дверях стояла, зацікавлено й насторожено повернувшись у мій бік, жінка у ситцевому платті і з заплетеним короною волоссям; обличчя цієї жінки я не впізнав, але здивувало мене те, що селянкою вона не була, швидше, сільською вчителькою.

– Доброго дня, – сказав я. Скажіть, чи не росла біля вашої хати колись тополя?

– Росла, здивовано відказала жінка. А ви хто? Із студентів?

- Із студентів, – сказав я. – І прізвище моє Волошинський.

- Так? – ще здивованіше обізвалася жінка. – Ми теж Волошинські.

Пам'ять мене не одурила, я знайшов своїх родичів; дивне було тільки те, що цієї жінки я ніколи не бачив. Але я, напевне, бачив її чоловіка, він вийшов із хати маленький, трохи мавпоподібний із окулярами на носі, з коротенькими ручками й ніжками і з якоюсь смішною самоповагою на обличчі. Мені здалося, що доля дивно позбиткувалася з мене: ми з тим чоловіком виглядали, як людина й карикатура на неї, тільки незвісно, хто з нас оригінал.

Радий бачити, – сказав чоловік, простягаючи мені коротеньку ручку й рушаючи назустріч; ніс він перед собою кругленького живота, надійно вшитого у штани; мені ж здалося, ніби я йду назустріч власній старечій подобі...

Ми сиділи в садку за хатою, біля дощатого, пофарбованого так само в їдкозелену фарбу столу, мене пригощали, точилася між нами жвава балачка; виявляється, в цього подружжя була дитина – чудова, білява, з косичками дівчинка, яка сиділа біля нас, ніби лялька, і, як лялька, здивовано викругляла на мене очі. Я ж сидів і відчував легкий дзвін у вухах, бо те, що мені оповіли тут, було для мене повною несподіванкою. Виявляється, цей чоловічок, той, чим маю стати і я в старості (до речі, наша подібність викликала в нього ентузіазм), був учителем математики; я недаремно не впізнав його жінки, бо це, з дозволу сказати, в нього друга жінка, перша була вчителька молодших класів, і їм довелося розійтися як бездітним (при цьому мій родич подивився на свою маленьку, чудову лялечку з пікою любов'ю, що я теж відчув до нього неї мить симпатію); дівчинка мала приблизно стільки ж років, як і той Володьчик, мій зведений чи, власне, напіврідний брат, якого я, до речі, після батькової смерті так ні разу й не відвідав. Друге, що виявилось, оцей мій родич – зведений брат, власне напіврідний, мого батька; отже, я, виявляється мав не тільки дядька по матері, який загинув у війну, а й по батькові. Так, саме до свого брата прийшов був разом із родиною,

матір'ю та восьмирічним мною, мій тато, але тут уже починалися таємниці. Чому в моїй пам'яті, такій великій, що я без особливих труднощів розшукав оцю хату, не зафіксувалося, що батько відвідував брата? Чому цей брат у сімейних балачках називався далеким родичем? Чому в моїй пам'яті зафіксувалося, що хтось із наших родичів перед батьковим приходом із хати втік, а нас приймала сама тільки жінка, обличчя якої з пам'яті вимелось? Ми ночували тут одну ніч на сіні, а вранці звідсіля пішли, і відтоді мій батько ні разу в село не навідувався; ні разу ані він, ані мати моя не сказали мені й слова про цього напіврідного брата. Що між ними відбулося, і чи оцей чоловічок, моя подоба у старості, втік тоді з дому перед батьковим приходом і не захотів з ним зустрічатися? Може, спитати у нього про це навіпрямки? Але ні, я з цим іще почекаю.

Ви нічого не їсте, сказала дядина, м'яко до мене всміхаючись, і я запхнув до рота якоїсь страви, аби їй догодити. Тим часом виявилася третя річ: мій дід ходив так часто в рідне село не лише для того, щоб відвідати матір свою, підлікуватися і спочити: він мав тут другу сім'ю, а коли я вийняв нашу, таким чудом роздобути фотокартку, дядько всміхнувся н попросив жінку принести їхній фотоальбом. Фотоальбом був гарний, із колись голубого, а тепер сірого оксамиту, і мій дядько (я вже знав, що він звався Володимиром, як і мій дід і напіврідний братик) із коротким смішцем розхилив того альбома і тицьнув коротеньким повним пальчиком у точно таку саму фотокартку, яку тримав у руках і я.

– Вона? – спитав, дивлячись на мене переможно.

– Вона, – відповів я, і мене рантом освітило: ось чому не береглася ця фотокартка в нас. Сам дід заніс її сюди, в цю свою другу родину, а раз так, серце його лежало тут, але не біля моєї баби й батька. Але він, той дід, був, очевидно, як і батько, совісливий. Розривався між двома вогнями, хоча вмирати прийшов таки сюди.

Я перегорнув листок альбому: з пожовклою листка дивилася на мене звичайна сільська жінка із ординарним обличчям, але з сумними очима. Пов'язана білою хустиною, в рясній спідниці й боса.

– Моя мати, – сказав дядько Володимир. А це от твоя прабаба. Наша хата згоріла, і ми з матір'ю перейшли жити до неї, на це от місце.

– В цю хату? спитав я, озираючись на дім.

– Ні, це хата післявоєнна, я її збудував. Та згоріла у війну. Та й була вона така, що й жаліти нічого, на курячих ніжках!

Я уявив собі: хата на курячих ніжках. Дві жінки у ній і я. Тобто хтось увіч на мене схожий. То що, дядьку, після війни ти непогано жив, коли зумів вибудувати собі хату, куди ліпшу ніж та, що була в твоїх батьків?

– Я тоді був головою сільради, – сказав дядько, і вуста його гордо здригнулися.

І мене раптом осяяла жахлива здогадка. Ми приходили сюди у 1947 році, в тому, котрий і досі пам'ятний на нашій землі. В голодному й холодному році, але я поклястися можу: не для жебрання вибралися тоді ми в це село; батько був швець, і ми голоду не відали. Не жили сито, але й не голодували; принаймні так згадує про ті часи матір моя. Але саме в той рік мій батько й міг згадати про свого далекого брата; я добре пам'ятаю, що ми тягли тоді з собою подарунки. Тягли подарунки, а назад, пам'ятаю, також ішли з подарунками, але тільки сільськими, і найцінніше, що там було – баночка сметани. А родич, який утік і не захотів з нами бачитися, таки був цей дядько Володимир. Приймала нас його жінка. Я хотів би побачити її обличчя, гортав альбома; ні, її тут не було. Були якісь інші люди, але зовсім чужі. Дядько Володимир щось мені пояснював, називав якісь імена, але то були й справді чужі люди. Після того, як дядько покинув ту жінку, адже не могла вона народити йому дітей, жінку, котра люб'язно нас у відсутність чоловіка прийняла й

наділила навіть подарунками, він її зі свого фотоальбома викинув. Так чому ж він тоді від нас тікав? Чи не тому, що злякався бідних родичів, які прийшли до нього на жебри?

Мені стало незатишно в цьому садку, за цим столом, пофарбованим у їдкозелену фарбу, біля цього мого дядька, про якого я досі не знав, що такий існує, але своїх почуттів виявляти не хотів: хто він і який не є, цей дядько, а довідався сьогодні я немало для себе цікавого.

– А могила дідова збереглася? – спитав я.

– На жаль, – відповів, розвівши коротенькими ручками, дядько. – Старий цвинтар переорали, я годі був на кількомісячних курсах перекваліфікації в Житомирі. Ну, а коли приїхав, то вже того місця було не знайти. Та й, зрештою, яке це має значення?

Його очка забігали за грубими скельцями окулярів, і я раптом подумав, що він бреше. Бо він тоді був не вчителем, а головою сільради – сам же сказав. Можливо, з його наказу й переорали той цвинтар, а переносити прах своїх рідних він не захотів через заповзятливість. Коли ця моя здогадка правильна, я розумію, чому батько приховував, що в нього є брат.

– Мертвим, юначе, вже байдуже, турбуємося ми про них чи ні, – сказав ніби прочув мої думки дядько. – Ну, звісно, я не кажу про могили наших героїв, ті, що мають, так би мовити, меморіальне значення. Зберегти їх – наш святий обов'язок, я кажу про могили звичайні. Коли б вони не зникали, – дядько всміхнувся жорстко, – то треба було б цвинтарями покрити всю землю.

– Що ти таке кажеш. Володю! – легко обурилася дядина. – Чи такі речі говорять при столі?

І то правда, – мовив дядько. – Про дурне ми заговорили. На якому ти курсі?

– На третьому, – відповів я.

– Ну. то ще є час. Учительська робота нелегка. Є в мене в школі один молодик, попрацював рік і тікати хоче. Нема йому, бачте, квартири, нема де поїсти, теперішня молодь хоче, щоб усе їй на тарілочці подавали. А як починали ми?

Дядько поставив супроти мене оченята і надув щічки. А й справді, з чого починав він?

– Я починав зі шкільного бібліотекаря, – сказав гордо. – Потім став секретарем у сільраді, а тоді й головою. І не побоялися мені, знаєш, такий пост довірити, хоч іще зелений був. І що, не справлявся? Жили з себе витягав, а справлявся. Ну, а потім заочно інститута кончив. Хотів і досяг, хоч часом в очах мені зірочки стрибали. Думаєш, легко було?

– Ні, не легко, – сказав я, в цьому дворі мені ставало все більше незатишно. – А може, і тому вашому молодому вчителю нелегко?

– Порівняв криве до рівного, – пирхнув дядько. Тепер, юначе, молодь така: коли до рота не покладеш, не розжує і не ковтне...

Він засміявся, хоч гумору його я не збагнув. Від цього ротик його став круглий, і в тому роті блиснули білі і здорові зуби.

– Один розумний письменник, – мовив я, дивлячись, як муха сіла край столу і п'є хоботком пролиту страву, – сказав таке: забери в Сократа хліб, і він відмовиться через кілька днів від усієї своєї філософії.

Дядько поставив супроти мене скельця, звів сивуваті брівки і голосно, по-жіночому зареготав.

– Свята правда, – сказав, стуляючи ротика. – Я так само кажу. Але я ще інакше кажу: ніхто тобі того хліба до рота не покладе. Як дбаєш, так і маєш.

– А скажіть, – спитав раптом я. – Хто з вас старший: мій батько чи ви?

Це запитання вилізло з мене, як шило з мішка. Але я знав, що питаю – побачив ще один ключик до таємниці мого роду.

– А хіба не видно? – спитав дядько. – Старший я, тому мені й дивно, що Вадим так рано помер.

– Він казав, мовив я, дивно хвилюючись, що в нашому роду всі чоловіки вмирали молодими.

– Це неправда, – категорично сказав дядько. – Я от хочу принаймні достатньо прожити...

Брів по дорозі й уже не роздивлявся навкруги. Дивився хіба що собі під ноги, на закурені передки своїх старих і розчовганих туфель, які мати виділила мені для села. Було про що подумати, і я думав про діда свого, могили якого я в цьому селі, напевне, не знайду. Думав про те, що всі уявлення про свій рід, принаймні батьків, мені треба змінити: не все я знав і не все до кінця розумів. Я думав про те, що минуле наше й теперішнє так тісно переплітається, що ми в цьому світі тільки те й чинимо, що топчемося в якомусь полі, а б'ють нас болячки одні і ті ж. Отже, першу родину дід мав у селі, і це ще хтось зна, яка була йому любіша. Саме тому й фотокартка його з першої світової війни залишилася тут, бо сюди він повернувся. Отже, він тікав не сюди, як з'явив мені мій батько, а звідси. Тут у нього була жінка, яка, можливо, нагадувала мою матір, і син, який нагадував мене. Мій батько був молодший свого напіврідного брата років на десять, але той брат у Житомирі ніколи його не навідував. Вони добре знали про існування один одного, але коли в голодний рік мій батько вирішив прийти сюди,

можливо, думаючи, що його брат терпить із голоду, той від зустрічі з ним ухилився. Але чому блаженно всміхався підхмелений мій батько, коли ми поверталися додому? Чому, звалившись у канаву, таким веселим здавався – чи так йому було радісно від того, що пережив на своїй батьківщині? Чому мати його так шпетила після того, адже я це добре пам'ятаю! Ні, не все я в цій історії зрозумів, але його батько, а мій дід, чинив десь так, як пізніше й він. Бо й він мав дві родини, а більше тримався нашої, першої. Чи і я зі своїм напіврідним братом житиму так, як жили брати оці? Відчужено, по-ворожому, а може, не по-ворожому, а просто відчужено. Дядько запросив мене приходити до нього, коли заманеться, дядько сказав, ніби радий бачити мене, але говорив це таким голосом, що обоє ми добре знали: тієї дороги, що пролягла між братами, і нам не перейти. Я вже ніколи не зайду в той двір, бо й не потрібно це мені. Мій батько це знав, отож і не розповів нічого про Володимира Другого. Він знав, що дороги нам між собою не перейти, але він навмисне ввів мене в дім, де ріс Володимир Третій. Це був, здається, його заповіт: нехай не станеться в нас того, що сталося у його житті, – брати в цьому світі не повинні носити батькових проклять. Брати в цьому світі мають бути братами, а не ворогами – ось що заповів мені батько.

Брів по дорозі, і гіркий, зварений з полину, кисіль бовтався у моїх грудях. Сонце стояло над головою, але це було вицвіле осіннє сонце. Ноги мої розбивали куряву, але це була гірка курява, і вона забивалася мені в ніздрі, як цемент. Тінь відкидалася від мене, і я раз у раз на неї озирався – ти йдеш за мною, тату? Він ішов за мною, хоч годилося б, щоб не він був моєю тінню, а я його. Думаю про тебе, тату: чи не лихий ти був у цьому світі чоловік? І я раптом зрозумів ще одну, мені здавалося, конче необхідну річ: він мене любив. Не тільки тому, що я був подібний до його батька – ми обидва були до нього подібні, а тому, що хотів стати моєю тінню. Тобто він за мене боявся. Боявся, що коли покине мене з матір'ю, з якою так незатишно йому жилося, я можу перетворитись у того, чим став мій дядько Володимир. У того, хто накаже пустити по його могилі плуга, щоб і слід його загладився з цього світу

Але я, тату, не такий. Ніколи не пущу по твоїй могилі плуга, бо це значить відрізати від себе власну тінь. Це значить перестати відчувати тебе в собі, тату, а я тебе в собі відчуваю. Ти живеш у моєму тілі, яке б нікчемне воно не було, у рухах моїх і словах, у голосі, який виходить із мене, – все це твоє. Бо ти не тільки моя тінь, а й частина ества мого. Я, тату, відчуваю тебе в кожній клітинці своїй, і ніколи по тобі не пройдеться плуг моєї байдужості.

Я спинився: куди це прийшов? Звісно, на те ж таки поле, на якому колись упав, не перейшовши його і не вирішивши своїх проклять, мій дід. Я стояв на дорозі, по якій колись поверталися ми всі троє: онде вони йдуть – високий, кучерявий чоловік із корзиною за плечима, жінка в простій сукні і їхнє мале мавпеня. Онде вони йдуть, а батько незвідь-чому всміхається, хоч за спиною в нього – порожня земля, на яку вже ніколи не ступить його нога.

І на мене знову найшло прозріння. Я раптом збагнув: коли б ішов це я зараз додому і коли б побіч мене ступав мій син, я б усміхався так само. Я б усміхався, бо на мене знизу вгору дивилися б чисті дитячі очі. які нелегко одурити, але яким не завжди можна казати правду, аби й вони колись не переорали могил своїх предків.

Розділ сьомий

ЧУЖЕ ЩАСТЯ

Двадцять років

З усіх дівчат нашої вулиці є тільки одна, яку я міг би полюбити всією душею, про неї я ще в цьому писанні не згадував. І не тому, що не звертав на неї уваги, я звертав на неї увагу навіть тоді, коли була вона маленькою дівчинкою, але в життя й пригоди мої не входила, і я був переконаний, що і не ввійде, – надто високі й неперехідні стіни поставила між нами доля. Ми живемо серед людей і взаємно один на одного

впливаємо, діємо, нитки наших існувань часом перехрещуються, сходяться, розбігаються, і тільки інколи зв'язуються у туго сплутаний, доладно затягнутий вузол. Ми діємо одне на одного безпосередньо й опосередковано, а оскільки ми істоти енерготворчі, то висилаємо чи приймаємо свою й чужу енергію. Відповідно й реакція наша буває неоднорідна; як пояснити, наприклад, що одних людей ми відразу й без ближчого знайомства гостро не сприймаємо, а до інших несвідомо тягнемось? Як пояснити, що, не знаючи людину, бридишся нею, а на іншу дивишся надивитися не можеш. Отож серед множества людських особистостей завжди знаходиш кількох, які для тебе ніби маленькі сонця без оцих маленьких сонць тужно й тоскно нам би жилося.

На Мирославу любив я дивитися чи не найбільш і завжди так. щоб вона того не відчувала й не помічала, адже не настільки я дурний, щоб не розуміти простої істини: коли тебе хтось надихає і освітлює, коли на когось ти милуєшся і відчуваєш од того тепло, легке хвилювання чи ж бо радість, все гарне й добре – це зовсім не значить, що й та людина повинна конче відчувати до тебе це саме, особливо, коли ти щось малопримітне й неприємне для ока – ні, я не самооблудець! Але тим, що гриюсь у теплих повіях хоч би від тієї Мирослави, я їй ніякої шкоди чи незручностей не спричинюю, отож і відмовлятися від того не збираюся. Кожна людина, міркую я, мусить мати в уяві своїй хоч кілька облич, які вона може прикликати до себе перед сном і помилуватися з них, і це зовсім не значить, що вона в ті обличчя закохана. Просто в своїх стосунках із складним багатовимірним світом ми не завжди войовники, а часом і прохачі милосердя. Я ніколи не дозволяю собі навіть у мареннях з цією дівчиною еротичних ігор, хоч і як дівчина вона мене захоплює. Щось є в ній особливе, ніби літній вітер: коли вона проходить повз мене, мені незвідь-чому вчувається запах свіжого сіна, в її ході приявна ота невловима грація, якою володіють по-справжньому інтелігентні дівчата; щось відчуваю я чисте й глибоке, ніби подих джерела, коли випадково очі наші зустрічаються; щось є легке й безтінне в її усмішці; щось є у ній, я б сказав, паніки неосяжне. Часом думав: от до пара для мою приятеля Владека Шарого, адже й він свою часу був для мене зразком отакої манливої недосяжності, адже й він був розумний, гарний і стрункий; ні, я

школи б не зважився притулити навіть у мріях до цієї дівчини свою незavidну персону, в мене досить самокритичності, щоб відчувати це було б блюзнірством, але я щиро хотів би, щоб ця дівчина знайшла собі хлопця, якого б і я їй признав: ось, мовляв, її доля, оцей їй, кажучи щиро, личить. Тоді я знав би, що її чарівливість, ба особлива краса, ба навіть вибраність з мою крутогляду не щезнуть. І дине, чого б я бажав, щоб вона з нашої вулиці не від'їжджала. Чи шляхетне було це моє почуття? Я вважав, що цілком такий мій інтерес до дівчини не був безкорисливий, бо її обличчя, як я вже казав, – одна з найліпших присутностей у мені зовнішнього світу.

Про Мирославу я знав усе, що можна знати по-сусідському. Інформація була невелика, і її можна помістити в невеличкий абзац. Її мати вчителька музики; батько – з реабілітованих, він повернувся років кілька тому, але довго не зажився. Я сам ходив дивитися на ті похорони, хоч загалом цей акт вважаю жахливим. Але того разу мене потягнув туди особливий інтерес: ця родина була на нашій вулиці чимось значна. Я стояв у юрбі сусідів, жовто ридала музика; чорно ридала Мирослаїна мати, та, яку я звик бачити завжди строгою, ошатно вдягнуною, неприступною; тихо і якось пригнічено плакала Мирослава, обличчя їй аж потемніло, біля очей з'явилися темні кола, а сльози лилися, ніби щось там в очах зіпсувалося, – не могли ніяк спинитися. На покійника я намагався не дивитися; знаю тільки, що він виявився добрим знайомим Андрія Андрійовича, а якось Андрій Андрійович повів у той дім і тата – це було в останній рік його життя, і то був, здається, єдиний випадок, коли представник мого роду завітав у той дім. Я тоді шкодував, що не запросили й мене, а напрошуватися посоромився. На похороні були й Андрій Андрійович з Оленою Артамонівною; пізніше, коли завітав до них. Андрій Андрійович розповів мені, що той мій померлий сусід звався Сільвестр Білецький (зрештою, я знав це й без нього) і що він свого часу подавав немалі надії як поет, видав у двадцятих роках лише одну тоненьку книжечку віршів під псевдонімом Павло Журливий, дружив із Зеровим та Плужником, і ті його вельми шанували. Але літературна доля цього чоловіка обійшла. Андрій Андрійович дав мені почитати книжечку Журливого, але додому взяти не дозволив (надто великий раритет!); я

гортав ту книжечку у кімнаті Андрія Андрійовича і прочитав там кілька просто дивовижних віршів. Це ще більше підсилило мін пієтет до того дому, і передусім до Мирослави: й справді тут жив чоловік небуденний. Але тоді, коли його ховали, я не міг довго витримати: оте посіріле заплакане Мнрославине лице викликало в мені таке збентеження, таку жалість і бажання підійти, щоб обізватись співчутливим словом, що я вирішив піти звідтіля геть – чи так уже потребує вона саме мого співчуття ти й чи щось можу значити я для неї в цьому світі?

Це преамбула до цьогорічної моєї історії. Я розставляю в своїй уяві її дійових осіб. Перший із них – Владек Шарий, мій приятель. Он він сидить переді мною на стільці, закинув ногу на ногу, на штанах у нього бездоганна стрілка, біла на випуск теніска аж світиться в сутіні кімнати, довгообразе засмагле обличчя, орлиний ніс, холодні голубі очі – ми говорили з ним про казна-що, але я добре знав: сьогодні прийшов він до мене даремно. Хтось би сторонній подивувався, що ми з ним дружимо, адже коли вперше зирнути на Владека Шарого – перед тобою порожнісінький, як червивий горіх, дженджурик. Отакий собі ковтач дівочих сердець, шукач любовних авантур, в якого в голові віють буйні вітри, і коли б це було й справді так, не сидів би він отут у мене і не вели б ми задушевної бесіди, адже і в ньому, такому гарному й на позір бездоганному приятелі, є не один гандж, а саме це й робить можливим нашу дружбу. Перший його гандж це те, що вся енергія його витрачається на навчання. Він хронічний відмінник і настільки звик пробувати в цьому стані що для нього смертеподібно десь у навчанні спіткнутися. Я люблю Владика Шарого, але в глибині душі у його здібностях сумніваюся, і це тому, що другий його гандж – відсутність вогню. Певен: у цьому хлопцеві не запалає ніколи пристрасть, не забушує н не спопелить його; він ніколи не наробить непростимих дурниць і не кинеться сторчма у якесь безнадійне завойовництво. Він рівний, розважливий, спокійний, добрий, шляхетний, тонко відчуває мистецтво й красу, але лампа в ньому не світиться. От і зараз ми сидимо, за вікном переїщить дощ, а він оповідає мені ні про кого іншого, як про Мирославу Білецьку. Виявляються для мене несподівані речі: він не тільки захожий у той дім, а й їхні матері віддавна дружать. Цей дивак має змогу сидіти за

одним столом із Мирославою, вони часом виходять у садок і там балакають у сутінках. Вони часто грають у чотири руки; боже, думаю я, він усе це має – чому ж не тріпоче й не хвилюється, чому не тремтять його руки, чому не запалюється від того щастя й радості; боже мій, хіба можна про це так спокійно говорити? А він творить про це спокійно, навіть трохи іронічно; виявляється, мати надумала одружити його з Мирославою.

Я теж нічого не маю проти, – розсудливо вістить мій бідний, кволодухий приятель. Вона дівчина славна – славнішої не знайти. Але в мене з'явився один малесенький сумнів...

– Який же сумнів? – питаю я.

– Бачиш, усе в нас було добре, – каже Владек. Я навіть був упевнений, що вона до мене не байдужа, і от вирішив (господи, думаю я, як спокійно він про те розповідає!), що вона бажає того самого. Вирішив, що немає між нами ніяких психологічних перепон, і я вже можу з нею більш-менш відверто поговорити.

Мене починало розбирати зло: цей Владек неможливий. Що було б зі мною, коли б я мав його зовнішність, коли б моя родина дружила з родиною її, коли б мав змогу грати з нею в чотири руки й сидіти в її садку у сутінках. Увірвався б у її почуття перелесником і запалив би її. Запалив би так, що ми не могли б і хвилини жити одне без одного. Але Владек був із іншого тіста. Поставив супроти мене холодні, трохи здивовані очі, і на його обличчі з'явилася смішна й квола розгубленість.

– То що ж сталося? – спитав я, стримуючи дроз на вустах.

– Бачиш, – сказав Владек ніяково. – Коли я вже твердо зважився з нею серйозно поговорити, вона ніби й уникати мене почала.

Сказав це так по-дитячому безпомічно, що мені аж розреготатися захотілося. Але тоді б я його образив...

– А ти їй хоч натякнув про свої заміри?

– По-моєму, так. По-моєму, вона й почала мене уникати, бо зрозуміла мій натяк.

– Може, в неї є інший хлопець?

– Інший хлопець? здивувався Владек; здається, таке йому і в голову не приходило. – Ні, я не певен...

– То в чому річ?

– І сам не розумію, – розгублено сказав Владек. – Тому й навідав оце тебе...

Е, ні, він лукавить. Йому теж спало на думку: щось тут не так. І він прийшов до мене не тільки для того, щоб оповісти смішну свою історію і щоб я йому поспівчував: він сподівається від мене якоїсь допомоги.

– Хочеш, щоб я за нею простежив?

– Та ні, що ти! – захвилювався чи не вперше Владек. – Хочу вияснити ситуацію.

– У який спосіб?

– Коли б я знав... Бачиш... – сказав Владек, і його пальці трохи н затремтіли. – Ні, я не знаю, в який спосіб...

– Хочеш, щоб той спосіб придумав я.

– Ну, може, й так, полегшено зітхнув Владек. Ми все-таки друзі...

– Ну, гаразд, – мовив я. – А не можеш прямо підійти до неї – ми підстережемо, коли йтиме сама, і викласти, що тобі потрібно?

– Можу, – сказав Владек, поколихуючи ногою, що мене й дратувати почало. – Та існують два "але": по-перше, я це вмію отак з місця в кар'єр, а по-друге, не впевнений, що результат такої навальності може бути позитивний.

Я, здається, збагнув: Владек давно придумав, що треба робити, але хотів, щоб те запропонував йому я сам – все-таки він був делікатний і вихований хлопець.

– Тоді нам залишається одне, – мовив я, йдучи назустріч приятелів. – Переконатися достеменно, чи вона справді тебе уникає, чи тобі це тільки здається...

– От-от, полегшено зітхнув Владек. Саме цього я б і хотів.

– А коли виявиться, що вона тебе уникає? – спитав я не без підступної посмішки.

– Ну, що ж, – сказав Владек, розвівши руками. – Значить, у неї хтось є...

– І ти так просто відступишся? – спитав я зчудовано.

– А що робитиму? – зламав трикутниками брови Владек. – Топитись чи вішатись принаймні не збираюся...

Ну що ж, у людей можуть бути й такі почуття: кожен казиться по-своєму, як вістить народна мудрість. Зрештою, моє діло в тій історії

маленьке, але після цієї розмови я дістав два наслідки: по-перше, засумнівався, чи так правильно я колись чинив, бажаючи оцій милій, ясній дівчині такого напарника, як мій приятель, а по-друге, здобув законні підстави наблизитися до свого недоступного божества трохи ближче.

Саме оця друга можливість і наповнила мене особливою радістю, я б сказав, відчуттям свята – був удячний Владеку за цей подарунок. Вийде у нього щось із тією дівчиною чи ні, я принаймні буду винагороджений.

Саме з таким почуттям я блукав берегом річки, сподіваючись перестріти дівчину, і все в мені кипіло й палало від того, що підступлюся до неї близько і навіть забалакаю. Про враження від своєї персони я не дбав, просто спалювався від єретичного прагнення увійти з нею хоч у найменше спілкування.

І тут я побачив її. Стояла на греблі й балакала з дівчиною, біля ніг якої стояли дві набиті харчами сумки. Помітив ще одну річ: якийсь хлопець з'явився по той бік річки і шугнув у прибережні верболози. Не був певен, що того хлопця конче треба зв'язати з Мирославою, але зважив за не зайве тримати його в оці.

Ну от, на кону з'явилася друга дійова особа цьогорічного дійства. Вона прекрасна. Не тією ляльковою красою, яка впадає в очі на перший позир, а тією, яка світиться зсередини. Вона йде по стежці в траві, а я стою біля високовольтного стовпа-триніжка і дивлюся на неї всією площиною темних окулярів. Все захоплює в цій дівчині: від туфель до шпильки у волоссі, а ще до того й обличчя її сьогодні незвичайне: чи вона збуджена розмовою з подругою, чи щось перед цим гарне пережила, лице її пульсує радістю. "Господи, – думав я, ступаючи назустріч своїй богині, – хто той щасливець, котрий дивом таким заволодіє?"

– Це ви Мирослава Білецька? – спитав мій голос, якийсь дурний, козячий. рипливий голос.

Дівчина зирнула на мене здивовано й перестрашено; я, здається, обірвав у ній якісь золоті нитки. А мій противний, дурний, козлячий голос виривався із мене безконтрольно, я назвався і зголосився приятелем Владека Шарого, який мене до неї й послав. І тут, поруч із нею, я збагнув іще одну річ, яка мене безнадійно розділяла з цією дівчиною: вона була висока. Тобто я сягав їй плеча і щоб говорити, мусив задирати голову – отакий півник із перехнябленим гребінцем.

– А Владек сам не міг прийти? – спитала зчудовано Мирослава, певне, прийняла мене за якесь опудало або ж бездарного блазня. Тоді мій язик замість сказати щось розважливо-розумне, аби заспокоїти її, аби вона затрималася, щоб ми могли поговорити просто й звичайно, мій дурний язик бовкнув по-півнячому і в лоб, не без ідіотської самоповаги:

– Владек каже, що ви його відшиваєте. Тому й послав мене...

Дівчина спалахнула, я це увіч побачив. Увіч побачив, як з неба між нею і мною гримнула раптом груба, прозора, але непробивна стіна, і ми опинилися один по один, а друга по другий бік.

– Передайте Владеку, – різко сказала вона, – що я відшиваю і вас.

Різка повернулась і пішла, хоч я спробував затримати її вигуком; мій дурний, рипливий, козлячий голос не пробився через ту стіну, бо вона все грубшала й грубшала між нами в міру того, як дівчина віддалялася, а я стояв і палав, як піон, бо ніколи ще не виявляв себе таким безнадійним бевзем, отаким бездарним фанфароном; ні, не наблизився я завдяки цій ідіотській місії, якою мене наділив Владек Шарий, до ясного божества нашої вулиці, а віддалився. Захотілося провалитися крізь землю або ж стати до цього три ніжного стовпа четвертою, цілком непотрібною підпоркою. Але що це? Вона зупинилася, зайшовши в хвіртку, й озирається, але не на мене, нікчемного, а туди, до греблі і до верболозів, у яких сховався не відомий мені хлопець і який, я це напевне відчував,

завмер там і не ворушився. Отже, ця історія, мигнуло мені в голові, не така проста, як думає Владек Шарий.

Подався по дорозі, але не через греблю (від того хлопець насторожитися, і не він буде на моїх очах, а я на його), а цим боком Кам'янки по завулку, який, до речі, легко приводив мене додому. Коли б той хлопець вийшов із верболозів, я б його відразу ж побачив, у той час, як він мене ні, бо тут легко сховатися за кущами дерези. Так воно й сталося, про мене йому було байдужки – пішов по дорозі цілком на видноті і хоча й озирався вряди-годи, я міг з певністю сказати: не моя скромна персона його цікавила, а дівчина. Я відразу ж зв'язав ці нитки: коли б він з нею ходив, його дії треба було б визнати за дивні. Але не люблю робити висновків, предмету достатньо не пізнавши. Одне певне: ця пара поміж собою тривкого зв'язку ще не зв'язала.

Був повний інтересу до тієї історії. Річ зрозуміла: не маючи спеціальних повноважень від свого приятеля, я б нею не цікавився б – є щось бридке у стеженні за любовною парою. Але тепер я був у ролі приватного детектива, окрім того, зараз літо, і останніми днями було мені порожньо й нудно; окрім того, кожен єретик, який дозволив собі непоподобно наблизитися до божества, зовсім не втрачає до нього інтересу, коли те божество йому своїх таємниць не відслонило. Ось чому я став свідком наступного побачення Мирослави з тим хлопцем і зробився у той вечір ніби їхньою тінню. Це було чинити мені тим більше приємно, бо я знав: перша дійова особа цього дійства Владек Шарий у цей вечір знамірився зі своєю матінкою навідати Мирославин дім; ото ж міг не без зловтіхи розставити своїх дійовців так, як розставило їх життя: мого смутного приятеля Владека у милому товаристві двох літніх дам (що відчував би я сам, потрапивши в таку ситуацію?); оцих двох коханців, котрі не пішли через міст на той бік, де вишумлюють свої оманливі речитативи ліщинові кущі, не подалися навіть до скель біля Голови Чацького, куди приходять закохані не так для поцілунків, як для мрійної задуми (два різні ступені близькості), а рушили блукати по вулицях міста і, не підозрюючи, що за ними волочиться нікчемний і зовсім неентузіастичний хвіст.

А той вечір видався дивовижний, адже вони трапляються такі влітку після не вельми гарячого дня: тихі, вільжисті, соковиті; сонце тоді звішується над небокраєм і прочісує промінням місто, освітлює кожен листок на дереві і кожну травину на землі; тоді тіні стають довгі й лахматі, а на людські обличчя лягає золота смага, тоді навіть негарні дівчата розцвітають, ніби квіти, а квіти на клумбах, біля хат і в садах аж тремтять, облиті й обціловані, ніби бджолами, тим-таки золотим промінням; тоді заспокоюються сердиті й гнівні, і на душу їм лягає мир; тоді хворим перестають боліти їхні болячки, і вони виходять посидіти в садках і на лавках біля хвірток; тоді старі згадують ліпші маси власної молодості. а матері бавляться з своїми веселими дітьми, бо жодне із них не плаче. Здається, тільки я один бажав відчувати неприязнь, ну хоч би до того несподіваного Мирославиного залицяльника, але й мені це не вдавалося: тільки я один бажав відчути жаль, бо щиро хотів поспівчувати Владику але й це мені не вдавалося. Я плівся слідом за отією самозаглибленою парою, котра вже й руками сплелася, – не бачив їхніх облич, але чудово знав що вони прекрасні. І мені раптом стало затишно, як і всім у цьому світі, і раптом відчув, що і я наповнююся від того світила, з ласки якого ми всі живемо й дихаємо, бо і я не був винятком і світився, як кожна травина і кожен листок; трохи того щастя від самозаглибленої пари дохлюпувалося й до мене, і я несподівано подумав: а може, той хлопець і є тим, кого я хотів для свого божества, і хіба погано, коли чуже щастя трохи опромінить і мене? Хіба весь час треба думати про себе тільки принизливо, тільки упосліджено, хіба не можна й собі стати хоч би на мить золотою бджолою?

Мирослава була в зеленій сукні – трав'яна панна; її напарник вряди-годи повертався до неї й дивився на дівчину із завороженою усмішкою – цвіркунець у траві: я раптом помітив, що на ту пару дивиться ще один юнак: худий, із пишним кучерявим чубом і з великими сірими очима, дець я того юнака вже бачив: чи не він читав у парку на естрадному майданчику запашні й трохи гуманні вірші? Він був сумний, той юнак, і нас обох, хоч і стояли ми віддалік один від одного, освітило раптом чуже щастя отих двох; принаймні мене точно, і я забув чому тут і що маю чинити. Забув, що наклав на себе сумну і ганебну місію нишпорки, бо

навколо затамовано лише живий, трепетний і неповторний світ. Я хотів уже покинути це дурне стеження, бо що воно для мене, коли все вже ясно, коли я можу Владеку Шарому все логічно розтлумачити, бо він, бідолаха, запізнився і власне щастя прогавив, бо він, бідолаха, ніколи не поведе цієї дівчини в отакий зачарований вечір, як повів її отой незнайомий юнак; бо він, бідолаха, відчуває тільки красу, кимось творену, але ніколи ні вмітиме створити її сам.

Але я не міг покинути своє дурне стеження хоч би від того, що ці двоє стали для мене чимось таким, як тепле сонце, котре гріє, освітлює й пестить хлопця, який довго хворів і вперше вийшов на свіже повітря; отже, не про Владока тут ішлося, а про мене, і я не переставав бути їхньою тінню, бо вже не міг інакше – чуже щастя мене освітлювало, підносило й надихало. Ось чому проблукав я за тією парою цілий вечір, не маючи сили від них відклеїтися; ось чому дочекався пори коли по дворах і в затінках почали збиратися сині сутінки, почали наповнювати мене як молоко. Ось чому, коли Мирослава зі своїм супутником сиділи на кручі неподалець Замкової гори, я примостився за сусіднім кущем і так само, як вони, дивився, як сутінок наповнює Долину Джерел. Ні я не підглядав за ними і не відчував нездорового інтересу до їхнього зближення а тихо мовчки й покійно сидів побіч, намагаючись і не дихнути. Становище моє було двозначне. Коли б Мирослава помітила мене й упізнала, я б не тільки зганьбив би себе, але зробив би ведмежу послугу своєму приятелю Владеку. Отож мусив позирати в їхній бік, а це було все одно, що підглядати. Піти ж звідси я також не міг, бо мене помітили б. Тим-то я сидів, пік раків і молив бога, щоб вони пожаліли мене, нещасного, і фізично не зближувалися; а сутінок знизу ріс, і набухав, і наповнював долину густим синім димом, наповнював моє бідне розтерзане серце; а камінь, в який упиралися мої ноги, пригрівав підошви сандалет, тримаючи іще сонячне тепло...

Мирослава зі своїм хлопцем змилосердилися наді мною, звелися й пішли, а я сидів тут довго – був-бо вичерпаний до дна. Там, на горі, мене застала темрява, і я подумав, що Мирославин обранець десь іде глибоко вниз, оповитий тією темрявою – де він живе, я вже довідався. Я знав, що

він іде щасливий і повен козлячого чи телячого захвату, але вже не відчував до нього ані захвату, ні симпатії, хоч не відчував і антипатії. Хай собі йде!

Повертався додому, вибираючи темніші вулички, і ноги мої зробилися важкі. Вже прожив, перегорів чужим щастям – якась бридка бовтанка, гірке похмілля залишилося в моїй душі: ніхто ніколи в цьому світі чужим щастям не насичувався. Я знову себе упосліджував і принижував – відчував себе комахою в чорному тілі ночі. Відчував себе нетлею, яка вдарилася грудьми об розпечене скло лампи, а тепер ошпарено тікає назад у прохолодну її рятівну темряву, котра її й породила...

Вранці я йшов до Владека з тим-таки бридким почуттям. Уже те мене розсердило, що він спав, хоч годинник показував дев'яту; я ж у ту ніч ледве склеплював очі, та й у ті хвилини мені снилися змори. Здавалося б, коли б я провів вечір у товаристві літніх дам і переконався б, що мене таки упосліджують, то я не спав би так спокійно й довго, як він. Але на мені було покладено обов'язок приватного детектива, і я спробував цю роль зіграти так, як умів, тобто бездарно. Навіть захотів жартувати, хоч це були, здається, жарти сумнівні. Зате у Владековій кімнаті стояло таке сперте й несвіже повітря, що я без дозволу господаря повідчиняв вікна. Дихати стало легше, і ось ми, двоє нещасних дійовців програної гри, сидимо на кону один супроти одного і вдаємо спокійних, трохи цинічних, розважливих, мій голос пробує імітувати діловий тон, що ним має говорити приватний детектив; я викладаю Владекові цікаві йому факти й можу не помічати, що він поблід, що він не на мене дивиться, а у вікно, що факти, які ми теоретично передбачали, йому глибоко неприємні, бо в глибині серця він у них не вірив – Мирослава запустила в нього глибше коріння, ніж це здасться; але ні, Владек раптом позіхнув, не прикриваючись, адже він щойно прокинувся, і його видок стає ніби й байдужий – для чого ж, питається, я розрипався? Стало бридко слухати власний голос, який із робленою бадьорістю викладав здобуті факти: щось мене не вдовольнило в цій історії, хоч навряд чи мав я у ній якийсь власний інтерес. До Мирослави претензій мати не міг, до її хлопця хоч і міг (адже заздрість до нього – цілком закономірне почуття в істоти з

моїми комплексами), але це почуття було більш видиме, ніж реальне; в глибині душі не міг не визнати, що хлопець попри все мені подобався. Ні, для Мирослави я, може, відшукав би не таку пару – це мав би бути хтось подібний не до того хлопця, а швидше до мого батька, але що є, те є; принаймні він для неї більш підходяща партія, ніж мій інфантильний, напівбайдужий приятель.

Владек хоче знати, як він виглядає? Будь ласка. Я описував хлопця з іронічними нотками в голосі і зробив раптом не безглуздий висновок: він, той Мирославин обранець, син каменяра-могиляника, котрий теше каміння на річці Кам'янці. Я подумки визнав, що це припущення трохи зловтішне, бо до Владекового суперника, крім симпатії, заздрість я таки відчував, але Владек той умовивід прийняв з несподіваною легкістю; виявляється, Мирослава ходила до того каменяра замовляти батькові пам'ятника. Там він її, сказав похмуро Владек, і підхопив.

– Цілком можливо, – сказав я. – Дай ручку, запишу.

Я взяв ручку, в мені прокидався блазень, і таки справді записав Владекове повідомлення.

– Зазначаємо, – сказав єхидно. – Інформатор: Владек Шарий.

Але мої кпини, здається, Владека роздратували. Зирнув на нього: е, ні, він усе-таки переживає; все-таки Мирослава для нього це тільки підказаний матір'ю об'єкт, гідний його залицянь, він хоч і не горить, а тліє вогнем кохання, коли висловлюватися на високому реєстрі. І мені знову стало шкода свого приятеля, адже не був він сильний і не перемагав; був би я негодящим чоловіком, коли б у цій ситуації співчував отим щасливим телятам, за якими вчора стежив, – вони обійдуться без мене. Саме тому я став у позу проголошувача істин і висловив кілька афористичних суджень про непостійність і зрадливість жіночого роду; до речі, це була одна із традицій нашої дружби, і я почав вдавати перед Владеком Шарим жононенависника, хоч ніколи насправді ним не був. Але виразно бачив,

що моє жононенависництво (ясно, у жартівливих формах) Владека втішає. Зі свого боку він вдавав у моїх очах ледь не Дон-Жуана. але чудово знав, що Дон-Жуан він такий же липовий, як і я жононенависник. "Цікаво, – подумав я, висипаючи із себе антижіночі афоризми, – чи усвідомлює і він липовість мого жононенависництва?"

І все-таки я йому отими афоризмами допомагав, я ними ніби улещував якесь інше, непозірне. сховане його "я", і хоч він буркнув, що мої афоризми сумнівні, але обличчя його вже не було таке насуплене: до речі, насупленим бути йому не личило.

Чим міг допомогти йому ще? Хіба тим, що спонукати його до активного чину: ну, що це за Дон-Жуан, який пальцем об палець не вдарить, щоб об'єкт свого зацікавлення відвоювати. Треба було його підстібнути, зачепити, викресати хоч якусь енергію, хай не дивиться сонливо у вікна – там сонце й досить бадьорий ранок; я запропонував йому свої послуги, ну, хоч би для того, щоб зустрітися з тим його суперником.

– Результат зустрічі, по-перше, дав би нам змогу визначити його інтелектуальний рівень, сказав по-діловому я, по-друге, ми визначили б, як він реагує на погрозу фізичної розправи. По-третє, – мовив я, набираючи повні груди повітря, бо молов уже цілковиті дурниці, те, що суперечило всім моїм моральним засадам, але треба було ж його якось розворушити, – так от, по-третє, – нещадно сказав я, – в розмові можна було б здескредитувати в його очах Мирославу Білецьку через наклеп, виставивши її особою аморальною і не вартою уваги...

Я аж дихання притримав, сказавши цю бридку фразу, – чекав на реакцію приятеля. Сподівався, що Владек Шарий, цей шляхетний, цей добрий і м'який серцем хлопець, спалахне, що він виставить мене за двері; принаймні я так учинив би з кожним, котрий образив би предмет моїх поклоніннь. Але Владек і від цього не спалахнув, а тільки скривився, досить ялово спитавши: "Чи не можна обійтися без цього?"

– Все можна, – сказав я, – але, Владеку, ти навряд чи покладешся на силу власних кулаків. Ти, Владеку, вибач мені, гутаперчевий!..

І тут він обурився. Не тоді, коли я ображав предмет його поклоніння, з яким він був згоден поєднатися на все життя, а коли я зачепив його дорогоцінну персону. "Ну, що ж, подумав я, – може, я його хоч так розбуджу!.."

Але натомість побачив презирливо скривлене обличчя, таке дурне, бридливе обличчя; побачив, як зводяться його припухлі після сну очі і з них б'є в мене нещадно лезо погляду, а оті скривлені вуста проказали слова, які вдарили мене сильніше, ніж леза погляду.

– Кажеш так тому, – мовив із невластивою йому лихоносністю, – бо ущербний!

Я ковтнув язика. Відчув, що обличчя моє стало біле, мов папір, я щось проказав чи, власне, пробелькотів – ось яка ціна всім моїм зусиллям розбурхати оцього кнюха! Відчував, що очі мої засльозилися, – добре, що їх прикривають темні окуляри! Вуста в мене тремтіли – ні, такі речі непростимі! Я встав і дрижачим голосом проказав, чуючи, які бридкі інтонації в того мого бридашного голосу, я проказав щось про негідність його поведінки, але слова вийшли в мене кострубаті й негаразд зладновані; я проказав щось про погане виховання і знамірився покинути цю нечупарну, неприбрану, із залишками нічних запахів і темних снів кімнату, щоб ніколи більше сюди не повертатися; зрештою, для чого я стараюся?

Але Владек схаменувся. Він почервонів, схопив мене за руку й вибачився. Його очі забігали, й він запосміхався винувано, а я миттю відтанув – важко було б мені позбуватися єдиного приятеля – і порадив йому, як це в Шевченка, прокинутися й пробудитися. Я порадив йому прочистити заспані оченята, а сом спробував усміхнутися, твердо знаючи, що усмішка ця мене не красить...

Покинув приятеля, бо та чорна хвиля, яку сколихнув у мені, так швидко й просто в душі не влягається: у кожної людини внутрі є по-особливому вразливі місця, і ось Владек, може, й не усвідомлюючи до кінця своїх дій, із юнацькою награною безпардонністю вдарив мене саме в таке місце. Ми на прощання усміхнулися один одному, міцно потисли руки, навіть домовилися, що я таки піду на зустріч із Мирославним залицяльником і зроблю все можливе, щоб того залицяльника від Мирослави відшити, але між нами в час цієї розмови лягла прозора стіна, зовсім така сама, як у хвилини мого першого і єдиного спілкування з Мирославою, – я вже бажав швидше залишитися на самоті.

Владек жив не на околиці, як ми, а в місті, на Бульварній, неподалік стадіону. Було ще рано, і коли я втрапив на бульвар, на його жовтих глиняних алеях не побачив ані душі, тільки неподалік якийсь дід-двірник поливав із шланга заасфальтований хідник, а ще на одній лавці сидів рудий брудний кіт і дивився на мене насторожено палючими очима. Я шикнув на нього, бо надто багато чорного накопичилось у душі, і кіт вогненною стрілою вдарив у ноги, скочив між стовпцями загорожі і зник. Я пройшов під балюстрадою в парк, під колонами валялися з учорашнього вечора безліч використаних вхідних квитків; вітерець бавився ними, ганяючи по гранітних плитах. Я рушив у напрямку танцмайданчика, тут теж не було ані душі; біля входу так само валялися використані квитки і так само грався ними вітер. Вхідна хвіртка була розчинена, і я пішов по колу, вистеленому побитими, вилущеними й потертими дошками: вчора ввечері це коло було товкма набите парами. Я сів на лавку, і перед моїми очима замиготіли, закрутилися, задихали, аж здіймалися груди, танцюристи. Сині й міражні, з синіми обличчями – я навіть почув, як стогне під закаблуками дощата підлога. Грала музика, і це була міражна музика. Я звів очі, засльозені й хворі, прикриті темними скельцями, і на лице моє набігла усмішка.

Через танцмайданчик ішов до мене, помахуючи синім довгим хвостом, чорт. Ступав ратицями по підлозі, а лице мав ошкірене й синє – показував мені чорні смоляні зуби. Сів побіч на лавці, і ми почали дивитися разом на тих синіх міражних танцюристів.

– Лихі думки тебе навіднують, хлопче? – спитав тихо він.

– Ні, – шепнув я. – А може, й так.

– Оце і є справжнє "так", – сказав чорт.

Я мовчав.

– Давно тебе не навідував, Віталію. – спокійно сказав він, – і знаєш чому? Тому, що ти мене від себе проганяв.

– Нікого я не проганяв, – кволо зауважив я.

– А тепер покликав, – сказав чорт і засмалив люльку. І здійнявся з тієї люльки синій дим, а синє обличчя істоти, що я її собі вигадав, усміхалося загадково й сакраментально, а синя ратиця вигаданого мною ж чорта (адже скрізь написано, що вони вже ранг істот неіснуючих) постукувала в такт музики по підлозі, і цю музику я також вигадав. Очі його мрійно дивилися на синіх танцюристів (і їх я вигадав), а вітер ворухив біля лоба синє волосся.

– Ще ніколи не бачив тебе такого сумного, Віталію, – сказав він. шкірячись до мене, – які сині в нього і грубі вуста! – Нелегко тобі, га?

Мовчав, бо мені таки було нелегко. Бо в цьому світі нелегко всім ущербним. І чи багато в світі є таких, котрі їм співчують? Адже не тільки на плакатах і у книжках позитивні герої мають позитивну зовнішність; я сам, бажаючи, щоб душа в мене освітілася, милуюся не з якоїсь почвари, а таки з Мирослави, адже вона прекрасна. Вона стала моїм потаємним світильником саме тому, що її обличчя світить красою. Я не милуюся зі смітника чи руїни, а з цілого будинку, чудово оздобленого, і з краєвиду, де все сяє чистотою і ясними барвами. Так воно в світі повелося, і не змінити мені ані світу, ані його понять – ось чому я сумую!

– Сумуєш, бо немудрий. – сказав, повертаючи до мене синє обличчя, вигаданий мною ж чорт. – Вважаєш, що краса – це тільки краса, а потворність – тільки потворність. Коли так. то піди кинься зі скелі в річку.

– Знаю, що це не так, – тихо промовив я. Надто це елементарна істина, нема гарного без бридкого і навпаки. Мене турбує інше.

– Через це я й прийшов до тебе, – заусміхався чорт.

– Що ти про мене знаєш? – вигукнув я, аж сині танцюристи на хвилю спинилися й повернулись у мій бік.

– Знаю, що тобі моя порада не дуже до смаку. – скромно опустил очі чорт.

– Не пригадую, аби мені щось радив, – сказав я.

– Пригадуєш. І знаєш, що здійсниш це.

Був я повний чорного вітру. Того самого, котрий гуляє по безлюдному парку, ганяючи вчорашні використані квітки. Це він створив оцих синіх танцюристів, згустивши прозору свою, рідку матерію і крутить ними по дощатому колу; це він витворив і цю музику, яка сумно грас-заливається, і то зовсім не до танців музика! Можливо, що він, отой чорний вітер, сидить поруч мене в образі того, що я його вигадав, і потупує в такт цієї чудернацької мелодії. І я раптом зрозумів. немає в мені сили. Збагнув, що починаю заздрити цілому світові, а в першу чергу Мирославі, її хлопцю, навіть Владеку. Зрозумів: я для них, а може, й для цілого світу, не значу нічого, бо й справді, що я таке? Мізерний гном на покинутому людьми танцмайданчику, мене ніхто в цьому світі не зрозуміє і не втішить.

– А що я кажу? – промовив серйозно чорт, повертаючись до мене, він уже не всміхався. Коли хочеш стати чимось у цьому світі – впадь.

поклонися мені і ним станеш Хочеш стати начальником, людиною помітною, впадь, поклонися мені і ним станеш!

– Це не твої слова, мовив смутно я. – Десь їх читав.

– Ясна річ, що читав. Іван Вишеиський. Твори, сторінка ікс.

Але я не про те. Я про інше: той, хто живе добром, не для себе живе, а значить, у світі нічого не здобуде; той, хто себе умалює, себе умалить справді, а хто себе винищує – вивищить! Хочеш збагнути світ і стати в ньому своїм, спробуй жити не тільки просто, але й навпаки. Зроби щось добре й перевір: чи ж до добра ти? Зроби зло і перевір: а може, ти до зла?

– А коли до зла? – спитав я.

– Значить, живи злом. Живи тим, для чого зроджений, адже сам кажеш: нема тарного без бридкого.

Я сидів на порожньому танцмайданчику і був наповнений чорним вітром. Той вітер гойдав мене й колисав. Я думав про Мирославу, і не освічувалась у мене від цієї думки душа, я думав про її хлопця, і не мав уже тієї втіхи, коли милувався з їхнього щастя. Я думав про Владека Шарого, і мені в серце вповзав маленький чорний черв'ячок. Ні, я не хотів до кінця додумувати тієї думки, образом якої і став отой черв'ячок, але я її від себе не проганяв.

Саме це я й хотів тобі сказати, підморгнув мені чорт. – Давно помітив: з тобою ми ще порозуміємося.

– А може, й ні, – сказав я, дивлячись на синіх танцюристів. Вітер загнав на танцмайданчик учорашнього вхідного квитка і ганяв його, ніби кіт мишу.

– А може, й ні, – сказав вигаданий мною рогатий співрозмовник. –
Адже й ти, як той твій приятель Владек, – гутаперчевий...

Йшов Долиною Джерел, закусивши губу. Над головою в мене висіло чорне сонце, а в грудях билось чорне серце. Довкола росла синя трава, а на деревах тріпотіло синє листя. Всі квіти, що їх бачив я, мали чорне пелюстя, а вода Кам'янки, на яку я дивився, стала біла, як молоко. Чорна стежка бігла під моїми ногами, а руки мої стискали в кишенях курточки кулаки. Я йшов і ні про що не думав, бо хіба можна про щось думати, коли в синій траві виростають чорні квіти, а побіч стукоче ратицями і важко дихає, вряди-годи хапаючись за моє плече, прозоре сине створіння, котре я вигадав.

У тебе, ясна річ, казало з придигом створіння, ніяких виграшних шансів у цій історії нема. Але матимеш, як я гадав, із того певний пожиток, принаймні повернеш дійових осіб вистави, яка почала гратися на цьому кону, – створіння повело рукою, – на позицію, з якої вони свою гру починали. Що в тому лихого? Пам'ятай одну істину, – казало створіння, – коли Мирослава вийде заміж, байдуже, чи за Владека, чи за того хлопця, вона для тебе погасне – всі оті тимчасові сонця живуть короткий вік. Вони, як оті квіти з чорними пелюстками: сьогодні вони є, а вночі їх пожере вічність. Отож знаєш, що тобі найліпше вчинити?..

– Скільки можна про одне й те ж балакати? – огризнувся я.

– Ша, мовчу! – сказало створіння. – Ми вже й справді порозумілися.

Я йшов, а той чорний вітер плівся вслід за мною. Був моїм хвостом, продував мене наскрізь. Але тільки завдяки йому я й відчував у собі ту похмуру рішучість, яка й дозволяла мені рухати немалими своїми ногами по чорній стежці.

Раптом я зупинився. Ні, евгг був як світ, це я вигадав: і чорну стежку, і чорні квіти. Все було ясне й залите яскравим світлом літнього дня.

Навіщо ж тоді стою в цій долині, навіщо вигадую собі пригоди, навіщо хочу влізти в чуже життя і щось у ньому поставити по-своєму? Я маю зобов'язання перед другом, але чому він сам не бореться за власне існування і чому мовчки згодився на ті недостойні методи, які я і йому запропонував? Вигадую оце маленькі пристрасті, бо мені простісінько стало нудно в цьому світі, але хто мені давав на них моральне право? Чому я захотів сколотити чийсь спокій і чому раптом позаздрив на чуже щастя?

– Повертай, – сказав, беручи мене під руку, той синій і рогатий, що я його вигдавав.

"Повернутися куди? – спитав себе я. – Додому, де порожні кімнати і лежать прочитані книжки? До Владека Шарого, який сподівається, що я його неприємності влагоджу? Чи, може, повернутися на той порожній танцмайданчик, на якому відчув я себе ще меншим і потворнішим, ніж є? Ні, гра – це гра, – подумав я. Отож, коли з екрана хтось цілиться в тебе з пістолета, це ще не значить, що його куля неодмінно тебе вб'є чи поранить!"

Дихнув на повні груди голубим і запашним повітрям Долини Джерел і знову почав пересувати свою сорокап'ятиномерну взувачку по чорнісінькій стежці між синьої трави...

Я не хочу себе обілювати в цій історії, та й чи обілення це, коли признаю, що тоді в мені чорний вітер гуляв. Але я, можливо, трохи актор, притому комедійний. Десь читав, що комедійні актори, а також письменники-гумористи (поза сферою фахової діяльності) народ досить понурий: на жаль, у житті я досі зустрів лише одного комедійного актора – і це я сам. Отож, коли вдавав із себе блазня, чи справді я ним був? Чи актор, котрий грає з великим успіхом негідників, справді має в собі щось від негідника? Чи, зрештою, негідник, чинячи недостойно, не тішить себе думкою, що насправді він інакший, а чинить негідно під тиском обставин? А може, в ньому поселяється спортивний азарт, а може, в ньому гуляє чорний вітер, і людина безсила перед його тлінною силою? Не відаю,

знаю тільки те, що, йдучи до Мирославиного залицяльника, я вирішив зіграти роль єзуїта. Кілька разів дорогою зупинявся, бо грати цю роль мені не вельми хотілося, але щоразу в мені заговорювало самолюбство, і я йшов далі, аж доки не побачив, що на кін вийшов дійовий персонаж цього фарсу, який нервово ходив стежкою туди-сюди, нібито хвилювався, ніби невимовний сум терзав його, а чого? Від чого може терзатися отакий вродливий, здоровий парубійко, коли всі стежки й дороги самі кидаються йому під ноги? Чи відчув я тоді злість до того щасливого залицяльника? Очевидно, ні. Але відчув у собі готовність зіграти роль єзуїта і з більшим чи меншим успіхом, і її зіграв. Не хочу переказувати нашої розмови (її переказано в "Білих палацах хмар". Примітка автора) і не тому, що вона мене не красить, а тому, що мені й зараз неприємно про те згадувати. Тоді, на зеленому березі, біля тихої, плюскотливої річечки я вчинив усе, що надумав, – не тільки очорнив в очах того хлопця його дівчину, але й пригрозив йому фізичною розправою (до речі, чи збагнув Мирославин залицяльник, що перед ним комічний актор?). Ясна річ, що фізичну розправу мав учинити Владек Шарий, отой чистюля – мамин синок і пестунчик, який навіть мухи уникав розчавити, а волів ту муху безкровно з хати вигнати. Розрахунок мій був простий: у світі боягузів більше, ніж людей сміливих. Хіба сподівався я, наприклад, що Владек, хоч і неохоче, а таки згодиться на нечесний план оббрехати Мирославу? Владек згодився, але в негідники потрапив не він, а я, бо мені випала необхідність робити цю чорну роботу, то чи ж належить мені відступати від власного задуму, хоч, може, я тим задумом хотів вивірити чесноти свого приятеля? Колись, в історії з Пепою, я теж став на межі між добром і злом. Але тоді я був чесніший і сильніший, ніж тепер, і причина тому проста: не відчував я себе ущербним. Цього разу все було складніше: ота зневага, якою мене наділив єдиний мій приятель, ніби розполовинила мене на темного й світлого. Моя світла половина прив'яла, а темна розбуяла; тільки при такій умові я дозволив собі зіграти роль єзуїта.

Немилосердно шпарило сонце, і піт заливав мені очі. Вуста пересохли, а світ став виблідлий і порожній. Надсадно скрекотіли від річки жаби, кілька разів перестрівав я на стежці ропух, а в мене до жаб

давнє обридження, ще відтоді, як мені, малому, кинули хлопці жабу за пазуху. Я тоді, пам'ятаю, не кричав, не верещав, а просто втратив свідомість. Отож я йшов, і в мене в роті не було ані вільжинки; сухий язик ніби розпух, і це в той час, коли простував по Долині Джерел; довкола щедро дзюркотіла вода-річка і струмки, а весь берег був у криничках, не далі, як по п'ятдесят метрів одна від одної.

Тільки неподалік Чуднівського мосту я зміг напитися, тут стояла водогінна колонка. Аж кинувся до неї і, натиснувши важіль, почав пожадно хлєпати теплу воду, яка різко пахла хлоркою, воду, в якій ніколи не поселяться жаби, бо вона мертва. Я пив, наливаючись тим несмачним пійлом, яке зовсім не тамувало спраги, і воно почало бовтатись мені в животі. Тоді я вмився і відчув на вустах розталу сіль. Було парко, важко дихалося, а краї неба повилися непрозорим сірим серпанком, ніби те небо було стиснуте гарячою, задушливою петлею.

Владек мав чекати мене на пляжі біля острова, і саме туди я скеровував свою ходу. Що йому скажу? Чи, може, ліпше туди не приходити? Чи, може, ліпше забитися мені в порожню хату свою, адже мати на роботі, і сховатися хоч так від світу і від себе? Але ні, на самоті мені стане ще гірше, окрім того, й натуру мав дивну: коли мене чекали, конче мав прийти.

Я пішов по пляжу, розкидаючи черевиками пісок, між розімлілих пляжних тіл, які безживно порозкидалися на барвистих підстілках. Онде і Владек, бронзовотілий, гарний і спокійний. Але побіч нього сидить якась дівчина, і Владек люб'язно з нею бесідує. Чорна хвиля затопила мене: я закипів. Ось вона – ціна моїм учинкам: я вдавав із себе кретина в ім'я цього хлопця, а він весело шкіриться до якоїсь фандолетки, яка так само весело продає зуби йому. Я впав побіч них на пісок і подивився на фандолетку так, що брови її миттю скочили вгору.

– Ну, я пішла! – сказала дівчина і пішла й справді, звабно похитуючи клубами.

Тоді я не стримався й вибухнув. Бо й справді, навіщо мені ці ідіотські пристрасті, коли той, задля кого це робиться, байдужий і спокійний, як пісок. Я назвав Владека паршивим бабником, хоч то могла бути й справді його однокурсниця, як він мені пояснив; я почав іронізувати і розхвалювати його суперника, хоч те знову-таки мене не прикрашало. Але сьогодні в мене такий уже нещасливий день. Я не без задоволення оповів оцьому вихолощеному кнурцю про бійку, яку той має відбутися зі своїм суперником, – треба ж його якось розворушити, і щоб зрозумів, що я киплю і мшуся за оті балачки з фандолеткою. Те слово його дратувало, і я зумисне часто його повторював. Я сів по-турецькому і відчув, що вода, випита з тієї колонки, в мені кипить, що з рота і з усього тіла в мене пашисть паром, та й пісок піді мною був розпалений, як присок. Грав уже роль єзуїта і перед Владеком, отож запропонував йому запросити Мирославу в кіно, адже вони в дружніх стосунках, а я виведу на них отого залицяльника – всі єзуїти мають одну спільну рису: вони хочуть, щоб цілий світ ставав єзуїтами. "Стань же єзуїтом і ти. Владеку!" – численно закликав я.

Але Владек цього разу повів себе інакше. Він перекинувся на спину, і на устах його заграла лінива, а може, й блаженна усмішка.

– Ти гарний приятель, Віталику, – сказав він розмлосно, – але сказати відверто: Мирослава не так мій інтерес, як мамин – це в неї idea fix: з'єднати нас. І скажу тобі відверто: коли б Мирослава не брикалася, я б на це, може, й пішов. Але воювати за неї в мене немає ані бажання, ані енергії.

Я тепер знаю, що таке сонячний удар. Сонячний удар – це коли в голову тобі поціляє кульова блискавка, і ти вже не людина, а мала калюжка смоли. Щось таке відчув я, слухаючи байдужий і млосний голос свого приятеля, задля якого з такою наполегливістю псую існування собі та іншим цілком невинним людям. Я не знав навіть, що відповісти, хапнув ротом повітря і пробелькотів щось дурне про чоловічу гідність.

– Чоловічу гідність, – пролунав той-таки бридашний і лінивий голос, – залиши собі...

Я кипів. Ні, це справді щось незбагненне: чи він, цей Владек, без кісток, чи без душі?

– Не сердься. Віталику, – повернувся на живіт Владек. Якось мені все це обридло. А так чудово лежати на піску й нічого ніяк не думати.

"Воістину!" подумав я, розширюючи очі. Дивився на засмаглу спину – виплекане, правильних пропорцій тіло, стрункі ноги, зарослі золотими волосинами, біляву голову, набиту тим-таки піском, який де-не-де прозорими зернами поприліплювався до тіла; мені у вуха ввірвався галас пляжу, верещали дівчата й діти, ляпалися водою, і бризки синьо розліталися навдокіл; справді, подумав я, чи зі своїми іграми не ускладнюю даремне життя і кому вони потрібні, оці мої ігри?

Я сказав своєму піщаному приятелю:

– Те, що ти сказав, достойна відповідь для кнура, якому дали по носі.

Владек повернув до мене прегарний профіль.

– Хочеш мене розсердити? – спитав він, і я побачив на його вустах півусмішку.

Тоді я встав. Нічого мені було тут робити. Але злостивість, якою був сьогодні переповнений, не покинула мене.

– Поки що розсерджений я, – мовив гордо. – Adieu, mon plaisir! [1] – І раптом стрільнув останнім, чим міг. – Може, перебалакати мені з твоєю матір'ю?

Отут-то Владек по-справжньому злякався. Підхопився і принижено попросив, щоб я цього не робив. Тоді я, сколихнутий од відчуття влади, яку маю над цим безвольним красунчиком, поставив вимогу, щоб він не ліпився принаймні до тієї фандолетки.

– Гаразд! – понуро згодився Владек. – Ходімо додому разом.

Ми й справді пішли додому разом, але з нами пішла й ота стіна, що нас розділяла. Йшли за метр один від одного й мовчали.

І тільки коли перейшли греблю, Владек зупинився.

– Вибач, сказав він, дивлячись у бік. – Я й спочатку думав, та й тепер переконаний: не треба було тобі ходити до того хлопця.

– Старався для тебе, – відказав я, дивлячись убік.

– Знаю, – мовив Владек і зирнув у бік Мирославиного дому. – Але мені здається... по-моєму, ти перестарався...

– Виправлюся, – сказав я, гордо зводячи голову, – тобто більше старатися не буду.

– Вибач, – повторив Владек, і по його обличчю ковзнула винувата усмішка...

– Гаразд! – мочив я, – відчуваючи, що душа мені розтерпає. Але мені тебе жаль.

Мені жаль себе теж, – відповів Владек і знову зирнув на Мирославин дім. – Але порядніше мені буде цю дівчину забути...

Кивнув мені й пішов, а я знову стояв і знову дістав щось таке, як сонячний удар. Він із тієї історії виходив, як завжди, чистенький, а я був обкаляний багном. Багном, яке сам наколов. З очей мені раптом бризнули сльози, і я, кусаючи губи, чимдуж побіг додому, щоб сховатися від світу, а передусім від самого себе...

Наступні кілька днів я ходив ніби прибитий. Світ мені посірів, і я не міг ні на чому зосередитися. Пішов на човнярську станцію, взяв човна, сів за весла і ганяв від електростанції до пішохідного мосту, а звідти назад. Зрештою катання мені набридло, і, як завжди, коли почував на душі смуту, рушив я до милого мені дому Андрія Андрійовича та Олени Артамонівни. Тут мене зустріли з обіймами; Андрій Андрійович почав демонструвати мені свої книги, а одну під чудною й гарною назвою "Золоті лисенята" дав мені й почитати, загорнувши перед тим охайно в газету і строго, як завжди, наказавши, щоб перед читанням мити руки. За останній рік Андрій Андрійович здав: посивів і зігнувся, а його розлогий бас уже не рокотав на цілу хату, а став тихіший, із задушливими нотками – у старого відкрилася астма. Саме з цієї причини він уже не співав.

– Шкода, Віталію, – сказав він мені, що ти без музичних здібностей. Я б тобі подарував свою милу приятельку, він зирнув у той бік, де стояла зачохлена бандура.

Потім ми пили чай з варенням Олени Артамонівни; сонце, як і раніше, протягувало крізь вікно золоту стягу і пасмугами лягало на стіл. Дзвеніли, б'ючись об тонкі стінки старої порцеляни, срібні ложечки; Олена Артамонівна згадувала своїх учнів, а Андрій Андрійович мовчав – у його очах поселився якийсь не звіданий раніше смуток.

Я пішов з того дому, не зцілившись. Потім читав "Золотих лисенят" – чудова і трохи дивна книжка, і від того мені зробилося ще смутніше. Тоді я згорнув книгу і пішов блукати.

Увечері повернулася з роботи мати, ми вечеряли, по тому мати поралася по господарству, а я вийшов надвір і довго дивився, як умирає вечірнє сонце.

В один із таких вечорів я й побачив Мирославу. Вона йшла вулицею, сонце яскраво освітлювало її постать, лице мала, як завжди, прегарне, але цього разу я уздрів на ньому щось нове – це було обличчя щасливої людини. Але не здригнулося моє серце і не захвилювався я, а мовчки відступив у глибину двору; зрештою, вона пройшла повз наше обійстя, мене не помітивши. І я раптом збагнув, що ця дівчина мені по-справжньому чужа, що вона вже не та принцеса із казки, не одне із сонць, яке освітлює наш будень, – то сонце, яке для мене погасло. Дивна вийшла річ: адже саме цього я й боявся, адже і єзуїтом я став, тобто єзуїта грав, не так для свого приятеля Владека, хоч і не без того, а щоб зберегти її для себе на цій вулиці. Може, й справді має рацію Владек – я перестарався. Перестарався й убив одну зі своїх казок вже хоч би й тим, що хотів зберегти її для себе за будь-яку ціну.

Я не дивився вслід дівчині, бо не мав на те морального права. Дивився радше, як умирає вечірнє сонце, цвіркуни тихо співали і цвіркотали вечірній реквієм. Дерева позавмирили і ніби тривожно вслухались у вечір.

Я повернувся додому й дочитав "Золотих лисенят". А потім спав без сновидінь, бо ніколи не сняться мені сни, коли буваю смутний. Вночі я прокинувся – місяць світив у кімнату. Лежав і думав про чудові книги, яких ніхто не знає, бо вони чомусь загубились у часі; про золотих лисенят, які увійшли в мою кімнату разом з місячним промінням; про казки, які вмирають у нас завдяки нашій таки безрозсудності; про сонця, які гасимо, бо в театрі життя починаємо грати ролі, собі невластиві, а потім страждаємо; про синього рогатого і хвостатого, який уже тим може існувати, що впускаємо ми його в свої думки та уяву; про порожні чорні стежки, по яких скачуть жаби, істоти корисні й безневинні, але вже тим бридкі й небажані що почварні. Я й сам одна із таких жабок у цьому світі: виліз на чорну стежку і скачу, ляпаю лапами в холодний порох, місячне

проміння поколює мені тіло крижаними голками, а я скачу й скачу, ніби втому є якийсь глузд; жодна ніжна істота не візьме мене в руки і не зігріє своїм теплом, а раз так, то і я ніколи не перетворюсь у принца. Подумав раптом, що у тих казках про зачарованих у жаб принців заховано велику житейську мудрість: скільки нас є у цьому світі, котрі вийшли на чорну стежку і скачуть, скачуть, сподіваючись, що, може, хтось прекрасний нами не збридить, що, може, й поцілує, що хтось зуміє додуматися: плакатні герої, кіноактори, позитивні герої книжок – всі оті гарні, білозубі, бездоганні, не завжди гарні, білозубі й бездоганні насправді. Що людина, як вістить одна із давніх побрехеньок, це істота і вивернутим нуттром: в одних вивернуто назовні гарне й привабне, а всередині жаб'яча шкура, а в інших навпаки, і тільки у якихось випадкових ситуаціях трапляються винятки з цього правила. Ось чому люди придумали ще в глибоку давнину оту дивовижну казку про жабу-князенка чи жабу-князівну (тих, у кого подоба почварна, а все гарне й чудове всередині). Але я не був настільки дурний щоб не зрозуміти іншої істини: оте бридке й гарне в людини не завжди буває отак чітко розділене, часом воно змішується аж так що годі розібрати, де одне, а де друге. Часом нам здається, що ми скидаємо із себе жаб'ячий кожушок, а насправді його одягаємо і навпаки ось у чому маємо бути постійно на сторожі. Нам здається, думав я у ту парку місячну ніч, дивлячись, як тремтить у моєму помешканні розвішане ніби мережі, місячне проміння, що всі оті вчинки чи вчненнята, вкоєні нами, вмирають після того, як сонце умре на ніч, а насправді вони не вмирають – всі наші вчинки і вчненнята творять нашу істоту бридку, хоч поверх маємо гарну подобу, чи гарну, хоч поверх наша подоба жаб'яча. Але горе нам, коли перестанемо розрізняти, де жаб'яче, а де гарне, горе нам, коли своє жаб'яче назвемо чудовим.

– Мені не подобаються твої думки, – почув я біля себе знайомий голос.

Ну, звісно, те місячне проміння якось дивно перехрестилося, переплелось, і я побачив синю постать, крізь яку просвічувалося вікно, сине обличчя повернулося до мене: ні, цього разу воно не сміялося.

Говориш дурниці тому, що хочеш виправдатися, але кому потрібні твої виправдання, коли їх ніхто не чує. Говориш, що вчинки і вчинення не гинуть, але люди пам'ятають їх тому, що надто високої про себе думки. Бо існують лихі вчинки, записані і незаписані. Записані, може, й справді лишаються, а незаписані зникають, як листя і як самі люди. З листям зникають і з людьми. Спробуй перерахувати листя на деревах, а де воно дівається на наступний рік? Ваші ж учинки і вчинення теж, як те листя, бо і їх не перелічити. Що було б зі світом, коли б усе оте дрібне й нікчемне тримав у пам'яті своїй? Стережися одного, – сказав сакраментально синій чоловік і присів на моє ліжко, щоб твої вчинки, хай і найменші, не були записані. Бо найменший із записаних лихих учинків стає гіршим від найбільшого незаписаного. Знаєш казку, що люди мені на душі записку кров'ю дають? Це давня качка, і вона не така дурна, як це здається простим умам. Дають це так, але тільки тоді, коли свої гріхи записують. Бо не гой злочинець, який злочин учиняє, а той, кого за той злочин засуджують. А що таке засуджують? Це значить, що його злочин записується. Отже, ніколи нічого в цьому світі не записуй. Може, від того станеш нічим, як оте впале листя але ніхто тебе й не судитиме, тобто чистий лишишся.

– Але чому говориш це мені ти? – спитав я самими вустами.

– Бо я теж умію любити й співчувати, – сказав синій чоловік.

– А може, тобі подобається, що людина перетвориться в ніщо?

– Може, й так, не знав; відказав задумливо синій чоловік. – Але в своїх діях і я керуюся поняттями честі. Саме тому я й хочу, щоб ти не чинив своїх дурниць необдуманно.

– Гаразд, – сказав я. – Обміркую!

– Обміркуй, – сказав синій чоловік. – Добре подумай!

Але я свою історію вирішив усе-таки записати і оце викладаю її з усією безсторонністю, на яку здатен. Бо вірю у зворотнє: злочин не засуджений удвічі більший од засудженого. Вчинок неосуджений проростає бур'яном у нащадках наших і ближніх, розростається і випиває із землі її поживні соки, а вчинок осуджений – це бур'ян викопаний. Через це коли хочемо, щоб на городі нашому виріс плід, ми бур'ян з нього маємо виполоти. Але бур'яну не виполеш, коли в тебе заплющені очі – пальці наші не настільки чутливі, щоб розрізнити, що росте для плоду, а що до того, щоб плід заглушити. Синій же чоловік воліє, щоб ми пололи все підряд: бур'ян і те, що росте для плоду. Ось чому я сиджу й трачу час для цього писання, хоч і не впевнений, що це писання комусь у майбутньому згодиться й освітить душу. А не впевнений я тому, бо той синій чоловік у дечому має рацію: ми в цьому світі й справді наче листки, доля котрих колись опастися із дерева життя і стати гноєм для життя нового...

Я зустрівся з Мирославиним залицяльником того вечора випадково. Блукав по Долині Джерел сумний, малий і неприкаяний. Спершу пішов на ту гору, за яку щовечора сідає сонце. Тут пахло нагрітим каменем, квітами і скошеною травою: хтось траву покосив і залишив сушитися – її вже взяло сонячним тліном. Сюрчали цвіркуни, однодушно, завзято, натхненно: між камінням шурхали, тікаючи при моєму наближенні, ящірки. Я пішов до саджалки, тієї ж, у якій був утопив одягу батькового кривдника – тут купалися хлопчаки, з галасом розбиваючи воду. Збоку, біля Чортової кузні, сиділи каменярі, половину обличчя яких затуляли величезні окуляри, і тесали надмогильні плити. Я зупинився біля лабрадоритного відшліфованого просто кутника, на ньому було написано, що тут спочиває вічним сном... прізвища ще не вибили. Натомість написано було дати життя – смерть позначалася біжучим роком.

Я сів на скельку над саджалкою й дивився, як купаються хлопчаки і як плавають білі, аж світилося їхнє пір'я, качки. Побачив я там і батькового кривдника, той став ще грубіший і сидів у світло-синій майці та в довгих чорних трусах – ловив у саджалці рибу. Вряди-годи

підсмикував вудочку, і на ній теліпалося щось таке дрібне, що й розгледіти було важко з того місця, де я сидів. Я подумав, що оце чудо в майці і трусах – батько однієї з найчарівніших дівчат, які живуть у цьому кутку, і вирахував, що та дівчина мала б уже закінчити школу. Колись уразився нею ще школярем і відтоді не оминав її увагою, це хоч траплялося нечасто. А вона з кожним роком розцвітала все екзотичніше. Це не була ота тиха ясна врода, що нею світилася Мирослава, це була краса виставна, виклична, вражаюча. Але зараз про Юліану я подумав тільки мимохіть – тихий смуток мене колисав. Покинув саджалку й рушив до того місця, де колись улаштував схованку Пепа. Пепа давно з околиці зник, казали про нього, що він не вилазить з тюрем. Повернеться на місяць додому, знову щось украде і повертається у краї невідомі. Його вітчим помер, а мати стала суха і плоска, як дошка. Очі в неї повилазили з орбіт, а на шиї витинався борлак, очевидно, хворіла на базедову хворобу. Камінь біля Пепиної схованки лежав на місці – цікаво, чи є під ним і зараз тайник? Ні, мені було те нецікаво.

Я вийшов з полону хат і спустився до Подільського мосту – зібрався піти по стежці, що мала привести мене в місцину, яку любив. Тут росли кущі й дерева і не було хат. Тут зможу спокійно посидіти й подивитися на річку. І тут пахло сіном, розігрітою за день травною, а трохи далі косив однорукий косар. Звідсіля був маленький, і коса в його єдиній руці химерно вимахувала, ніби то був образ смерті.

Отут я й побачив Мирославного залицяльника. Він зупинився біля косаря – вони про щось балакали. Повз них проїхав на велосипеді немолодий уже чоловік: велосипед струшувався на горбках, і дзвінок од того подзенькував. Проїхав повз мене, і я вразився, яке втомлене і смутне в того велосипедиста обличчя. Контрастом до того стало обличчя Мирославиного залицяльника – було воно щасливе. Ішов по стежці в траві з піджаком на руці, здається, щось помугикував, і його губи вряди-годи розсувалися – хлопець не міг стримати усмішки. Дивився на те щасливе обличчя з холодною увагою. Ну, ось він, той щасливий, котрий володіє. Ось він той, кому немає жодної потреби неприкаяно блукати по кручах і вдихати на повні груди тлінний запах прив'ялої трави. Може

милуватися світом і дивитися на нього ситими очима, адже має змогу здобути все, на що впаде його погляд. Ніколи не подумає, зиркаючи на дівчину, що та на нього й дивитися не захоче, а може, вразить зневажливим словом, як це вчинила щодо мене навіть найнегарніша дівчина з нашого курсу. Він собі йде, і стежка в траві покірно кладеться йому під ноги, тоді як мені вона обов'язково підсуне під носок каменюку, щоб я об неї перечепився. Перед таким, як оцей, стежка, навпаки, поховає своє каміння, перед такими вона улеслива й догідна, таким вона пестить підошви черевиків і млосно під тими черевиками потягується. Ні, все-таки я мав підстави не любити цього хлопця, бо він у мене забирав якусь частку мого куценькою щастя. Йому і в голові не кладеться, що й він крадій чийогось щастя, бо навряд чи й відає, що таке в світі буває. Це він причина того, що я холодно розійшовся зі своїм єдиним приятелем і вже не маю бажання до нього заходити; це він причина й того, що я змушений був негарно говорити про дівчину, котра була в моєму існуванні одним із сонць. Те сонце для мене погасло теж через те, що з'явився він, оцей самовпевнений щасливець, оцей усміхненець, перед яким навіть стежка покірливо влягається. Чи ж є у мене підстави його не любити?

– Є, – сказав обіч мене знайомий голос синього чоловіка.

Так, і він був тут, синій чоловік. Сидів біля мене й усміхався. Показував сині зуби й радів. Радів з моєї урази, з моїх негарних думок і моєї заздрості.

"А що, коли не так, – подумав я, не відводячи холодного погляду від щасливого обличчя Мирославиного залицяльника. А що, коли спущуся до нього й простягну йому дружню руку. Вибачуся за ту дурну й неприємну балачку, яку ми з ним вели, і визнаю, що вів я себе недостойно. Або й не так, вибачуся перед ним, і не спускаючись, а подумки – й цього досить, бо що зробив лихого мені цей хлопець і яке я маю право втручатись у його життя?"

– Й будеш дурний, – сказав обіч мене голос синього чоловіка. – бо є вина не тільки вдіяна, а й закладена.

Я різко звівся. Ні, таки спущуся до нього й вибачуся. Зробив крок, і черевик на моїй лівій нозі бовтнувся розв'язався там шнурок. Я нагнувся, щоб зав'язати того шнурка. Отут і сталося те, чого я й не мислив ніколи чинити. Бо той синій чоловік раптово став за моєю спиною, ліг на мене, обхопив синіми руками руки мої, і пальці мої раптово схопилися за камінь, що лежав у ногах. Я різко розпрямився і раптом жбурнув каменем у того, котрий ніс супроти мене щасливу всмішку і сам був щасливий, як боже теля.

Я не влучив, каменюка пролетіла повз хлопця і врізалась у прирічкове багно. Якусь мить стояв сторопіло, а затим кинувся навтьоки. Але мене підвів отой шнурок, що розв'язався на черевикові, я наступив на його кінець й гримнувся на землю. Окуляри злетіли мені з очей, і я перестав орієнтуватися оточив мене туман. Правда, не настільки щільний, щоб справді нічого не бачити.

Той, у кого жбурляв я каменем, підскочив до мене, схопив мене й підняв так незручно, що я немічно, як кошеня, задрігав руками й ногами. Синій чоловік реготав.

Мій супротивник поволочив мене до річки з твердим наміром скупати, і мені не лишалося нічого іншого, як знову пустити в діло свої акторські здібності, адже не з розбишакою я мав діло. І я розслабив м'язи й повис, ніби втратив свідомість, безвольно заметилявсь у його руках. Це справило враження, і мене було поставлено на ноги, як стовпчика. Я й стояв, ніби стовпчик, а обличчя моє було перелякане, ні, повне непідробного жаху, хоч жах той був-таки цілком підробний. Я ошкірився й вирішив раптово перейти в наступ.

– Де ти подів мої окуляри? – плачливо мовив я, часто поморгуючи повіками. Я нічого не бачу!

Ясна річ, що свого супротивника я бачив добре – не така страшна в мене короткозорість. Окрім того, короткозорість – це вада дальнього бачення, а не ближнього.

– Навіщо ти каменем у мене кинув? – люто рявкнув залицяльник.

Тоді я вирішив удати із себе дитину. Сліпу ображену дитину, яка рюмсає, і, отак рюмсаючи, наказав йому знайти мої окуляри, заявивши, що без них я не доберуся й додому, що без них я не мужчина (тонко використаний милий дитячий наїв), але моя гра, здається, на нього не вельми вплинула – надто був розсерджений. Він знову назвав мене "загепаним джентльменом", але це вже не був розлючений звір; здається, я зачепив у ньому жалісливу струнку. Це треба було використати, і я з'явив свою здатність витискати з очей сльози – одна із моїх блазенських управностей. Більше того, я зарідав, попросивши сипким од плачу голосом, щоб мене не мучили, а щоб знайшли мені окуляри. Хай знайде мені окуляри, патетично заявив я, а тоді й убиває!

Я знав: ніхто мене вбивати й не збирався. Побачив, як мій суперник дивиться на мене – очі розширені й здивовані; я таки майстерно грав на його жалісливій струні, хоч це увіч мене не красило. Синій чоловік продовжував реготати.

Я сам корчив із себе блазня, вимагаючи, щоб мені таки знайшли і віддали окуляри, заявивши, що сам я до того неспроможний, що я таки сліпий, що не відшукаю місця, де падав, тобто варнякав якусь цілковиту нісенітницю. Зрештою, й сам побачив, де ті окуляри, нічого їм не сталося, вони спокійненько висіли на гілці верболозу й похитувалися. Але хай піде й подасть їх мені.

Мирославин залицяльник однак і досі був сердитий. Обізвав мене мармизою, на що я йому наївно зауважив, що я не мармиза, а до його відому Віталік Волошинський. Здається, в цьому місці я перегравав, але коли тебе сприймають за блазня, перегравати річ конечна. Важливо було

інше. Залицяльник таки пішов діставати мої окуляри, хоч при цьому обізвав мене й падлюкою. Це вже була образа видима, і я заявив своєму супротивнику з тією ж наївною прямоотою, що священний акт помсти зовсім не означає падлюцтва.

– Ні, ти падлюка, – сердито заявив залицяльник. – Той, хто кидає каміння з-за куща, – падлюка!

Може, він і мав рацію, але його послугою (принести мені окуляри) я не відмовився скористатися. Надів окуляри, й мені стало тоскно. Чи добре те, що я так по-ідіотському викаблучуюся перед цим хлопцем? Господи, який сумний народ мусять бути блазні цього світу! Але ні, я ще не закінчив своєї гри, адже саме усвідомлення того, що я не тільки корчу з себе ідіота, але й у певний спосіб насміхаюся зі свого супротивника, притому так, що він того не помічає, тільки й утримувало рештки мого розтоптаного самолюбства. Саме тому я зважився піти на ще один крок і відчайдушно заявив, що викликаю його на дуель, а битися пропоную навкулачки. Звісно, це прозвучало по-півнячому, бо й справді, що варто цьому здорованню розмісити мене на тісто? Але я вже про нього дещо знав. Цей здоровань був інтелігентний, а раз так – гутаперчевий, отож я мав (і розраховував на те) підстави вважати, що битися зі мною він не захоче. Але він на "дуель" згодився, але тільки після того, як я поясню йому, чому кинув у нього камінь. Того, однак, не знав я і сам – не опонідати ж йому про синього чоловіка і про його підступну вдачу. Хай вважає, що тим актом я висловив до нього своє ставлення.

Я вже й раніше відзначав, що мій супротивник – хлопець недурний і легко заганняє співрозмовника в тісний кут: треба отож бути обачним. Що вас цікавить, маестро? Ага, чому це не мій приятель, тобто Владек Шарий, мститься на ньому, тон, у кого є на те підстави, а я?

– В мене теж є на те підстави, – жорстко сказав я і гордо звів обличчя.

Тоді він подивився на мене з зачудуванням і раптом сказав таке, що хльостнуло мене сильніше, ніж усі інші образи.

– То й ти закоханий у Мирославу? – спитав.

Я спалахнув, як вогонь, багато собі він дозволяє. Хіба можна говорити вголос речі, в які й сам до кінця не віриш; зрештою, моє ставлення до Мирослави – це щось більше від елементарного закохання. Я підскочив і спробував урізати супротивнику ляпаса. Він відхилився – оцей мій спалах нот потішив. Я знову запропонував йому битися і цього разу серйозно, хай він поколотить мене на м'ясо, але в душу собі я не дозволю влазити – в мене теж є своя гідність!

Мирославин залицяльник уже заспокоївся; я помітив це по тому, що на його обличчі з'явилася поблажлива усмішка. Здається, він вирішив погратися зі мною в кота й мишу, явно відводячи собі роль кота. Тобто він почав чинити мені допит, бо незвідь-чому хотів зрозуміти моє щодо нього поводження. Мислив логічно, я б сказав, схоластично логічно. Отже, мін прийняв мене як суперника в любовних справах (не без іронії, звісно), але не розумів, чому я ставлюся гак беззастережно супроти нього, а за третього суперника нашого, Владека Шарого, постаю і хочу, щоб саме він став Мирославиним обранцем.

– Адже ми обидва ваші конкуренти, чи не гак?

Ми, здається, помінялися ролями: вже не я кпив із нього, а він із мене. Тоді я сказав те, що було тільки півправдою: Владек мовляв, був моїм другом а тепер ним не є. Я сказав ще одну правду, що мій приятель шмата, отже, людина без чоловічої гідності.

– А той, що жбурляє з-за куща каменем, резонно спитав він, людина з чоловічою гідністю?

В моєму становищі так. Я так і сказав. Я сказав цьому розумнику, що ліпше вдатися до гри без правил ніж відчувати себе обпльованим.

Але він моєї логіки не зрозумів, і справді, щиро й наївно не зрозумів. Бо нелегко зрозуміти сильному і здоровому того, в кого на плечах жаб'яча шкурка і кого з'їдають хвороби. Він зустрів дівчину, не відаючи ні про моє існування, ні про існування Владека Шарого. Дівчина на його почуття відповіла.

– Навіщо ж оці козлячі жести? – здивовано спитав він.

Він мав рацію. Просту в своїй очевидності й несхитній логічності, і я відчув, що став на цій стежці в траві ще менший, а жаб'яча шкурка на моїх плечах покривалася ще густіше бородавками. Я пролепетав щось мало переконливе, признавшись, що Мирослава мене хвилює, і згодившись, що бажання помсти, яким, я запалав, гаки нерозумне, тобто я перед ним у певний спосіб вибачився, хоч чинити це мені було зовсім нелегко – вже не грав я блазня, а таки був ним, а власну жаб'ячу шкурку, мабуть, не скину, бо це натуральне моє покриття. Не мав аргументів, щоб сперечатися. Цей хлопець мене перемиг. Але безпомилково відчув я інше: він на мене не сердиться. Більше того, між нами раптом викресалася іскра: господи, подумав я, він же славний хлопець! Зирнув на мене і всміхнувся: ні, без насмішки, без іронії хоч я заслуговував на те і на друге; він усміхнувся, як усміхається одна добра людина до другої, до якої ставиться вона цілком доброзичливо. І це після того, коли я її справді пожбував у нього каменем. Я відчув, що він хоче врятувати мене, мою потоптану гідність і самолюбство, бо не неважить мене дрібусінького на цій стежці і в жаб'ячій шкурці.

І ми вирішили від дуелі не відмовлятися. Але змагатись у гуманнішій, як він сказав, і розумнішій формі. Я запропонував шахи.

– Але майте на увазі. – сказав, трохи йому підігруючи. В мене перший розряд.

Це була брехня. Але мусив сказати оцю останню блазенську фразу, щоб закріпити оту несподівану хвилю погодженості, яка між нами пройшла.

– А що буде, спитав він. – коли хтось із нас виграє?

– Вже десять разів вам казав, – мовив рішуче. – Хочу відстояти свою чоловічу гідність.

Я н справді хотів у нього виграти. Так хотів, що думав над ходами втричі довше, ніж коли ми грали, приміром, із Владеком Шарим. Хотів пересилити супротивника хоч би терпінням, втомити його – тоді зміг би піти з кону цього дійства хай не переможцем, але принаймні заспокоєним. Принаймні доказав би, що не тільки блазня вмію грати.

Мій суперник був спокійніший. Розважливий і обережний – грав він за мене ліпше. Справді, втомлювався від мого безконечного думання, але не дратувався.

До нас підійшов його батько, але визнав партію нецікавою і пішов. Це мене трохи зачепило, адже змагався я таки без дурнів. Часом не витримував, коли над ходом задумувався суперник, скакував на рівні й ходив по прибережній стежці; зрештою, від довгого сидіння й кров застоювалась у жилах. Уже й сам починав утомлюватись від цієї безнадійної гри, коли помітив, що суперник починає на мене тиснути: в нього з'явилися шанси мене обіграти. Тоді я злякався. Якщо це станеться, піду звідси, як побитий пес. Зробив кілька воістину вдалих ходів і полегшено зітхнув.

– Все, – сказав. – Скільки не крути, а нічия!

Це було не так очевидно, я навіть бачив, як має піти мій суперник, щоб мене таки подолати, але він, здається, відчув мій стан. І знову на

його обличчі з'явилася усмішка, яка мене роззброїла ще там, коли ми зчепилися ледве не в бійці: суперник погодився на нічию.

Подивилися одне на одного: і він, і я знали, що саме йому годиться виявити в цій ситуації поблажливість. Ні, цей хлопець міг би бути добрим товаришем, і я йому про це сказав. Сказав, хоч знав: товаришами нам, на жаль, не бути. Щось би заважало нашій дружбі; принаймні те, що саме йому весь час доводилося б мені поступатися.

Приходь, сказав він. Тільки без каменя в кишені.

Цього можна було не казати, бо я не такий. Можу задля приятеля накоїти дурниць, але каменя на нього не понесу – це він міг би вже й знати.

Не сердься, – сказав я, здивовано помічаючи, що вже й сонце зайшло і сутінки загортають горби в сиві покривала.

– А я й не серджусь, усміхнувся хлопець.

Я сказав якусь дурницю про чоловічу дружбу, ми обмінялися рукостисканнями – пора було покидати кін, на якому я грав, здається, не найкращим чином. Але доброго результату в цій грі таки досяг: був трохи сумний, але й очищений, був ніби оцей м'який сутінок, котрий тепло повиває горби. Ішов по м'якій білій стежці в траві й думав, що чуже щастя – це як небо над головою. Не плюй на нього, бо плювок повернеться і впаде тобі на обличчя.

Розділ восьмий

ТРИЛЬЯЖ

Двадцять один рік

I. ПЕРШЕ БІЧНЕ ДЗЕРКАЛО: ЗАЛЬОТНИК

Восени минуло року я хворів. Хвороба повернулася до мене навесні цього року, і я пролежав близько місяця в лікарні. Через це відстав у навчанні, і вся енергія моя пішла на те, щоб надолужити втрачене. Вперше я відчув, що вчитися мені важко, отож літню сесію склав навіть із однією трійкою. Для мого самолюбства це був немалий удар, бо наука завжди давалася мені легко. Зараз же я втомлювався і все частіше й частіше проводив час у безділлі: вийду на берег і довго дивлюся, як гуляє вітер по прирічкових кущах. Інколи сідав я у дворі на стілець й годинами дивився у вузький просвіт зі шматочком паркану, краєм вулиці, деревом і кущами на березі й ніби врізаний у зеленому клапоті синього плеса, який світив часом у своїй зеленій рамці так м'яко й переливно, що в мене сльози на очі вибивалися – до краси я ніколи не був байдужий.

Саме в цю пору почав ходити до моєї матері сусід-удівець. Інформацію про це я дістав швидко; мене перепинила в дорозі наша найближча сусідка, яку на вулиці чомусь називали мадам Пелехацька; в неї хворобливо-збуджено блищали очі – тими очима мадам Пелехацька дивилася на мене так, ніби я й справді був гідний її жалю, а її сухі, майже сірі вуста сповістили, що до моєї матері почав ходити отой Зальотник. Я мав би знати, що то за птиця, але я не знав, а може, й знав, але хотів, щоб вона таки подала мені ту інформацію.

– Як? – вигукнула мадам Пелехацька, і її брови скакнули вгору. – Ти не знаєш, хто такий Зальотник? Таж старий Ювпак!

Старого Ювпака я знав: він пас на нашій вулиці корову. Скільки себе пам'ятаю, той чоловік стояв біля корови, сірий, похмурий та урочистий і дивився в глибину світу палючим поглядом – я навіть побоювався його. Потім та його корова здохла; дехто казав, що це наслідок війни двох родинних кланів на нашій вулиці: Ювпаків та Жданенків, але подробиць тієї історії я не знав, та й не цікаво було. Факт той, що Ювпак опинився без корови, але продовжував виходити на берег, так, ніби продовжував ту корову пасти. Ніби ота корова була невидимо присутня побіч, бо всі

рухи цього дивного чоловіка свідчили про те, що має із кимось діло. Отож Ювпак так само стовбичив на березі чорною примарою, інколи повертав голову і щось гукав: сусіди при цьому однодушно визнали, що старий трохи з'їхав із глузду, але так себе він вів лише на початку, бо згодом із берега зник.

Тільки вряди-годи зустрічав його на вулиці: йшов замислений, ні на кого не дивлячись і ні з ким не вітаючись, і його маленькі чорні очі блищали, як два шматки антрациту, ні, цього чоловіка несповна розуму не назвеш. Згодом у його біографії настав момент новий: почав відгороджувати свою половину обійстя від обійстя власної дочки. Загорожа була зроблена нечупарно, з обох боків, з яких звисала необчухрана кора, зате була вона висока, а обидва набивалися дошка до дошки, отже, не було в тій загороді ані дірочки, ані щілини.

Я змушений викладати цю малоцікаву інформацію, бо саме цей чоловік вирішив утрутитися в моє життя, зовсім не зважаючи: подобається це мені, а чи ні.

Ювпакову жінку я знав візуально: непомітне, затуркане створіння. Був у старого зять, була й дочка, але з ними я знайомства не водив. Коли ж померла Ювпачиха, духовий оркестр грав-надрирався, зібралася ціла вулиця, за труною понуро йшов цілий клан Ювпаків, і я, дивлячись на їхні міцні, ніби сокирою тесані обличчя, думав: ось вони, діти землі, котрі ту землю покинули! Ступали на дорогу твердо, очі їхні пострілювали коротко, вони й справді були ніби об'єднані якимось особливим внутрішнім зв'язком, хижі, пильні і самовпевнені. Я пам'ятаю те враження, бо й собі пішов із пустої цікавості подивитися на них – так, це були люди, з породи завойовників. Колись вони жили в селі і надриравалися, щоб вибитися із нужди й стати заможними. П'явками всмоктувались у землю й пили її соки, витягували з неї що могли, аж доки не відірвали від тієї землі їх самих і не витрутили геть. Тоді вони рушили на місто. Один за одним, сприяючи й допомагаючи своїм, вони вже вгризались у міський брук, аж доки не відчували, що саме цей брук – для їхніх твердих ніг.

Мої предки по батьковій лінії також були селяни, але селяни нікчемні: ані до господарства, ані до завойовництва! Щось мали в собі м'яке, інтелігентське, навіть той мій нововідкритий дядько, котрий дозволив, щоб по могилах його предків пройшовся плуг; ми не були дітьми землі, а швидше її пасинками. Ми жили кожен по собі і кожен у своєму болотці товкся, – ці ж жили кутно, разом, тим-то я і вразився, коли побачив, як монолітно й дружно йшли вони за труною старої Ювпачихи.

– Знаєш, чого його назвали Зальотником? – тонким голосом спитала мадам Пелехацька; здається, розповідати мені про старого Ювпака було їй по-особливому приємно. – Він обійшов уже всіх удів на вулиці.

Це я також знав, бо чув од матері. Ми сиділи якось увечері, і вона зі сміхом розповідала, що старий Ювпак пішов у місто, купив собі капелюха, краватку й нового костюма. Купив черевики, які начищав до блиску, і, натягти все це добро на власну високу, сухопару істоту, почав регулярний обхід вуличних удів. Чинив це за певною системою, рухаючись від початку вулиці до кінця, і, здається, кандидатками на дружину не вельми перебирав, тобто не цікавився ані рівнем заможності, ні зовнішньою подобою обраниці: здається, єдиною його вимогою було те, щоб обраниця була не старша за нього. Але мав якісь свої вимоги до характеру й господарчих здібностей предмету своїх зацікавлень, отож починав балачку, яку цілком можна було б назвати тестом. Не чув і не бачив, що з нього насміхалася вся вулиця, а йшов, куди бажалося, високо звівши голову, у вовняному капелюсі, від якого по його скронях стікало два струмочки поту, зі зведеною головою і двома антрацитними вогниками в очах. Губи його при цьому міцно підтискалися, а черевики чорно лискали, коли здіймав їх над дорогою.

– Зальотник іде! – радісно казали вуличні кумасі, і їхні очі аж тріпотіли в очницях од цікавості.

Успіху у вдовиць Зальотник не мав: одні йому відмовляли, а від інших відмовлявся й сам. Отак і переходив од однієї до другої, суворо дотримуючись номерів: від менших до більших, аж доки не побачив я

його на вулиці біля нашого дому. Було мені в той день самотньо й тужно; вночі випав дощ, ранок стояв сутінний і задушний, і я сидів у дворі, дивлячись на той-таки клаптик синьої, а сьогодні сірої річки. Отоді й уздрів старого Ювпака: він заслонив мені краєвид, з'явившись над дашками хвіртки.

Доброго дня, сказав, пильно мене розглядаючи. – Я того... чи мати твоя удомочки?

– Удомочки, – єхидно відказав я. – А вам чого?

Ювпак відвів од мене очі й подивився кудись вгору.

– Та це, так на так, діло моє, мовив він. – Твоє діло сказати, чи вона удомочки.

– Удомочки, – не без глуму відказав я, – але просила передати, що коли ви прийдете, то щоб сказати: її удомочки нема...

Ювпак подивився на мене круглими оченятами, тоді витяг здоровенну носову хустину і, знявши капелюха, витер обличчя. Волосся на голові в нього було сіре від сивини, густе й цупке. Я вперше мав нагоду розмовляти з ним: і справді, щось у ньому було моторошне. Ні, це він надто впритул подивився на мене.

– Не знаю, чи те, що ти сказав, правда, а по-моєму, що й ні, – спокійно озвався Ювпак. – Бо я прийшов по-сусідському...

– Дядьку, – сказав я, – як вас по батькові?

– Никифорович, відповів Ювпак.

– Дядьку Никифоровичу, – сказав я. – Мені здається, ви не туди забрели... Тут, дядьку Никифоровичу, ніхто заміж іти не збирається.

Але Ювпак уже на мене не зважав. Увійшов у двір і пройшов повз мене, ніби я й не існував. Постукав у двері; я ж розвернувся й дивився на нього: це що, знову у мене починається якийсь спектакль?

Це й справді був спектакль. Гротескний, дурний, але спектакль. Три дійові особи: один стоїть до глядачів спиною і стукає у двері; у нього рівна, ба навіть струнка постать, а засмагла шия під крисою капелюха розкладена на рівні квадратики. Друга дійова особа – я, іронічний і сумний інтерпретатор химерної любовної історії, – хтозна, як вона закінчиться! Третя особа зараз з'явиться.

Ну от, розчиняються двері, і в них з'являється третій персонаж, мати моя по-справжньому вражена. Я сиджу на стільці й на всі очі дивлюся. І раптом помічаю, що в матері моєї на щоках з'являються рум'янці.

– Вибачте, – каже той, повернутий до мене спиною, шия якого розкладена на чіткі квадратики. – Я до вас по-сусідському на дві слові...

Мати стріляє в мій бік поглядом. Я сиджу на стільці, повернувшись у її бік обличчям, на якому стримлять чорні окулярики; по-моєму, обличчя в мене усміхнене, і цю усмішку на моєму обличчі навряд чи назвеш шляхетною чи доброзичливою?

– Щось хотіли? – питає мати.

– По-сусідському, – каже повернутий до мене спиною. – На дві слові...

– Заходьте, каже мати, – і знову стріляє в мій бік поглядом. Я вже відверто сміюся. Вона відповідає на той сміх тонкою, зніяковілою усмішкою; але ні. мені не вдалося досягти того, чого хотів, ми, здається, поміж себе не порозумілися.

Мати ховається у дверях, а за нею впевнено всовується той, що протягом усієї цієї сцени стояв повернутий до мене спиною. Його лискучі туфлі переступають нашого порога, а важка, брунатна, набрякла рука зачиняє за собою двері – мене залишено на кону самого. Тоді й починаю відчувати себе ще печальніше й самотніше, ніж перед приходом цього чоловіка, і усміх на моєму лиці в'яне, як скошена трава, і я знову дивлюся туди, де має блищати принадний клаптик плеса, але не бачу ні дерев, ні кущів, ані плеса. А що, думаю я, коли б ту розмову підслухати? Але знаю, що двері в нас дико рипливі, вже не раз я знамірювався їх змастити, але не змастив, отож єдине, що міг, податися покрадьки під вікно все-таки збіса цікаво, у який спосіб залицяльник Ювпак, отой Зальотник, охмурює вдів і чому жодна з них так і не клюнула на його приманки.

Я опинився під вікном, створки якого широко розчинено, вікно заслонене тюлевою гардиною, отже, побачити щось годі, хіба запримітять мене самого; отож скрадаюся так, щоб мене не побачили, тобто перебігаю клаптик зарослого споришем дворика ледве не на чотирьох і притискаюся спиною до стіни, щоб голова моя не витиналася над підвіконням. Голос у Ювпака спокійний, розважливий, вимовляє слова він напрочуд чітко; зрештою, початок розмови я пропустив.

– Я, Раїсо Олексіївно, вас всігди уважав, бо ви з сусідок найправильніша женщина. В мене, так на так, немає до вас якогось такого діла, гм, гм, я по-сусідському. В мене, можна сказати, є своя жура, тож мене й тягне до людей, то їсть я так розсуждаю; чому б мені й не погомоніть? Коли вам моя беседа неприятна, то ви прямо скажіть, я не навдокучатиму, а діла в мене і цього разу таки нема...

Мати мовчала, я навіть не міг уявити її обличчя.

– Я чоловік спокійний, сказав Ювпак, але після того, як жура на мене впала, на місці не всиджу. Колись, може, знаєте, корівку я мав – була в мене розривна. А тепер корови в мене нема. Нічого нема, хіба трильяж...

– Як це нічого? – обізвалася мати. – У вас є дім, діти, все біля дому.

– Ні, – категорично мовив Ювпак. – Діти в мене дорослі, а дому того дві кімнати. Зять розійшовся з дочкою, привів жінку, вони – в одній кімнаті, а дочка готується привести собі чоловіка – будуть вони в другій. Я, правда, сарайчика собі приладнав, там у мене ліжко й столик саморобний – тямите мою журу?

– Думала: за жінкою у вас жура, сказала мати, і її голос прозвучав трохи іронічно.

– За жінкою само собою, – відказав рівним голосом Ювпак. – Воно, конешно, жалко і її, але. як то кажуть: що з воза впало, те пропало. А жура в мене більше від того, що живеш у тому сарайчику, мов кабан, але кабана хоч годують, а ти собі ще й їсти звари. Ну. й хочеться, щоб хтось мені сочувствіє показав...

– Самі собі і їсти варите? – перепитала мати.

– Сам, – відказав Ювпак. – Бо діти – це до пори. Діти люблять узять, а дають трудно. Отож я сам собі й розмислив: забирайте, що можете, а тоді я й подивлюсь.

– Тобто віддали все, – здивовано спитала мати, – а самі без нічого залишилися?

– Нє, не все, – сказав Ювпак – Собі я лишив грильяз – дзеркало таке, як знаєте. Одне це не віддав.

– Чому саме трильяз? – спитала зчудовано мати.

– Ну, я це, може, колись вам і поясню – це трудно сказуєма річ. Я їм так і сказав: оцей трильяз забираю, а решту все вам оддаю. Отак я їх на віру брав.

– Як це на віру? – спитала мати.

– А так: чи щось вартий батько без добра?.. Ось що мене найбільше зацікавувало!

– І що ж?

– А те, що батько їм і з добром не вельми надійний, а без добра й поганий. Ось на що найбільше у мене печаль.

– Що ж, озвався в глибині сухий материн голос. – Співчуваю вам.

– Не подумайте, сумно заговорив Ювпак, і я вирішив, що Зальотник з нього не такий уже й поганий, – що це я вам якось набиваюся, чи як. Є в мене своє розуміння, бо не всі люди доброго серця. Не з усіма можна так просто й бесіду повести: кожен думає, що. мовляв, хочу вигоду якусь взяти.

– Що ви таке кажете? – мовила мати. – Яку можна взяти вигоду з балачки?

– То дозвольте до вас іще заходити? – спитав Зальотник. – Я такий, що навдокувати не хочу. Знаю, що ви правильна жінка і мене неправильно не зрозумієте. То я вже й піду, бо гість добрий тоді, коли вчасно йде... Вибачайте...

– Ходіть здорові, – сказала мати, а я метнувся через двір і сів на ослінець, повернувши голову до дверей, бо вони вже розчинилися і через поріг переступала нога в черевіку, котрий аж лискотів. такий був начищений. З'явилась постать у костюмі і голова під капелюхом. Антрацитові очі аж палали, а на обличчі відбився якийсь особливий надих, ніби цей чоловік щойно пережив любовне піднесення.

– Ти сказав, хлопче, неправду, що твоя мати бачити мене не хоче, – сказав він. зупиняючись біля мене. – Нічого я твоїй матері лихого не вчинив, щоб вона бачити мене не хотіла...

Сказавши це, двигнув до хвіртки, і я знову побачив засмаглу шию, розкладену зморшками на рівні квадратики.

Мати вийшла до мене невдовзі, вигляд мала трохи винуватий і роблено байдужий.

– Що він хотів? – спитав я.

Мати сіла біля мене на другому ослінчику, який винесла з собою, але дивилася не на мене, а на той-таки шматок синього плеса.

– Нічого не хотів, – сказала вона, – зайшов погомоніти. Про своє життя розповідав.

І вона спокійно переказала те, що я почув. Про те, що живе він не в хаті, а в сараї, про зятя й дочку, яким повіддавав усе, навіть хату переписав. Бачив її обличчя тільки в профіль – трохи дивне воно. Якось на ньому нез'яснима м'якість, чи може, таке сьогодні освітлення? Ранок стояв сутінний і задушний, а зараз небо роз'ясніло, і не хмари його покривали, а тонка юга. Крізь ту югу ледве прокреслювалося сонячне коло, через що світло лилося на землю матове, розсіяне.

– По-моєму, він до тебе заходить не вперше, сказав я, також намагаючись дивитись на отой шматок плеса.

– Звідки знаєш? – повернулася різко мати, і я побачив уже повне її обличчя; ні, воно й справді було особливе, ніби помолоділе, чи що?

– Мадам Пелехацька сповістила, – мовив протягло я, і чомусь смуток мене пойняв, легкий і прозорий. Дивився на клаптик плеса у зеленій рамці – той клаптик синьо палав.

– І що ж вона тобі сповістила? – холодно спитав материн голос; і я міг не дивитися на неї: з її обличчя вже, напевне, зникло те тепло, яке мене дивувало.

– Деякі пікантні деталі, – мовив я. – Цього чоловіка на вулиці вже прозвали Зальотником.

Не хотів викладати всієї інформації заразом, тому замовк. Скося зирнув на матір, бо вона, мати моя, знову стала строга, замкнута, обличчя сіре також, як і волосся. Дивно, подумав, чому це її раптом вразило? Адже недавно ввечері, коли ми сиділи разом, сама розповіла мені про Зальотника і сама сміялася з нього і з його дивакуватої пристрасті відвідувати вдовичок за певною системою: від початку вулиці до її кінця. Мені раптом здалося, що та жінка, котра сміялася в той вечір із цього старого дивака, і ця, яка сидить обіч мене, – зовсім різні істоти, бо відчувають і розуміють світ не однаково.

– Що тобі сказала мадам Пелехацька ще? – сухо спитав її голос, десь таким голосом вона зверталася до батька, коли сердилася на нього.

– Сказала, що ти – остання його надія знайти собі на нашій вулиці жінку...

Говорив цю фразу іронічно, вуста мої розтягувались у посмішці, але мій гумор до неї не дійшов.

– А чого ти вступав з нею в балачки на такі теми? – різко спитала вона.

– А тому, мамо, відповів я м'яко, що я теж живу в цьому домі. І мені аж ніяк не байдуже, хто і з якою метою переступає наші пороги.

– Перестань, – нервово сказала маги. – Ніякої мети в нього нема. Просто живе на світі старий, самотній чоловік. Просто, йому хочеться перекинутися з кимось словом. Заходив він не в один дім, і скрізь із нього насмішкн чинили. А я не можу чинити насмішки з людини, в якої щось болить. Мені жалко його...

Звела гордо підборіддя й дивилася на клаптик синього плеса, а я раптом відчув, що й справді смішного в цій історії ані на мак. Саме це найбільше мене стурбувало, бо коли так, то, чого доброго, цей Зальотник таки переселиться до нас.

– Не будь наївна, мамо, – мовив я жорстко. – Цей самотній чоловік не даремно заходив тільки в ті дома, де живуть удови. Спитував їх, чи вони достойні його всемилостивої уваги.

– Це тобі теж мадам Пелехацька сказала? – сухо прозвучав материн голос.

– Це саме казала мені й ти, – відповів я. – Зрештою, підтвердила й мадам Пелехацька – людина, котра володіє інформацією, вивіреною на численних вуличних вічах кумась.

– Ти дурне взяв собі до голови! – вбухла мати і встала. І поменше слухай отієї пащекухи. Дивно мені, що почав вступати в балачки з бабами!

– Мені самому дивно, – сказав я тоном удаваного девота, – але не я, а зі мною вступили в ту балачку.

– Дурна це розмова, – сказала мати, і на її обличчі зацвіли землисті рум'янці. – Ходи поснідаєш...

Моя мати з батьком, як уже з'ясувалося, духовної спільності мала небагато. Але мимоволі підтягалася до його рівня, читала книжки і навіть її мова стала правильна, майже літературна, з чого позавіч підсміювалися її родичі, які говорили десь таким суржилом, яким балакав і старий Ювпак. Отже, як мені здавалося, навіть вища інтелігентність матері мала б заперечити цей зв'язок, але тут відбувалося щось алогічне: мати поки що Зальотника не проганяла. Зрештою, зустрічалися вони тільки двічі, і я мав час подбати, щоб цей недоладний роман не розпустивсь, як осіння квітка; зрештою, хтозна, чому так різко супроти нього поставився. А Ювпак почав ходити до нас щодня з несхитною настирливістю і механічною пунктуальністю. Для цього вибирав час, коли мати приходила з роботи, попорала найнагальнішу роботу й мала змогу трохи спочити, тобто його висока худа постать у новому костюмі, капелюсі й наваксованих черевиках з'являлася на вулиці саме тоді, коли сонце спускалося до овиду, починало простеляти по дорозі довгі тіні, відтак і від Зальотника відкидалася довга, я б сказав, карикатурна тінь. Ішов залитий світлом, з борлаком над охайно вив'язаною краваткою, з міцно стиснутими вустами, а з кожного обійстя на нього дивилися цікаві тріпотливі очі. Квітли до нього злорадно й задоволено, бо це була розвага для всіх. Він же на те анітрохи не зважав, а йшов строгий, зосереджений й урочистий. Тим-то мадам Пелехацька не стрималася, щоб не зупинити мене вдруге, освітивши мою персону чемною і підступною посмішкою.

– То що, Віталію, твоя мати заміж збирається?

– Не знаю! – спалахнув я і пішов геть, покинувши її масно примружені очиці, її чорний солом'яний капелюшок і малу гадючку на вустах.

Звісно, дещо я знав. Але відчувався розгублено: з одного боку, мені здавалося, що маю у певний спосіб протиставитися оцьому, фанатично-настирливому старому і відвадити його від нашого дому – до цього, зрештою, зобов'язувала мене пам'ять про батька, якого завжди любив; окрім того, мене жах брав, що в наш дім і справді увійде хтось чужий і почне ламати наше життя з тією ж настирливою войовничістю й

вольовитістю, з якою він залицявся до моєї матері. Відчував роздрознення, невдоволення і часто, коли з'являлася на вулиці ота покрита капелюхом каланча, тікав з двору, блукаючи до темряви з другого боку, я думав: чи маю право в такі справи втручатися, бо коли б почав перешкоджати зближенню цієї пари, то чи не повторилася б ота історія, яку болісно пережив, коли взявся роз'єднати Мирославу з Віктором Яремчуком? До речі, з Віктором я після того шахового змагання стосунків не переривав; принаймні мав у ньому цікавого співбесідника і навіть познайомив його з Андрієм Андрійовичем, де його прийняли щиро й гостинно, як приймали й мене, – сприяло тому й те, що Андрій Андрійович свого часу товаришував з Мирославиним батьком. Завдяки цьому я ближче познайомився і з Мирославою, вона виявилася простою, милою дівчиною. Вже не дивився на неї, як на богиню, був приятелем її хлопця, а вона дівчиною мого приятеля – стосунки цілком нейтральні. Помирилися ми і з Владеком Шарим; Владек таки зв'язався з тією фандолеткою, котра мене колись роздратувала на пляжі; ця персона миттю скористалася слабкостями характеру мого приятеля, тобто крутила ним так, як тоді на пляжі покручувала своїми фандолями. Отже, я мав де подітися, мав друзів, ми разом ходили в парк на концерти до Зеленого театру; мене приймали за свого в Андрія Андрійовича – за останній рік той підупав, як уже казалось, на силі, але гумору не втрачав. Живучи отак, я ніби й не помічав, що поруч зі мною існує ще хтось, з ким стосунки в мене майже формальні: вона про мене піклується, варить, пере, прибирає, в часи моїх хвороб бігає в лікарню або просиджує біля мого ліжка вдома, носить мені книги з бібліотеки, але ми з нею живемо без духовного зв'язку, бо я ніколи не задумувався, що твориться в її душі; відтак і вона не відала, що твориться в душі моїй. Тобто ми існували цілком паралельно, і зв'язок наш визначався насущними потребами; мені здавалося, що їй досить світу, який ми собі створили, і я з юначою безпардонністю не помічав, що і в ній сховано якийсь невідомий вогонь. І ось з'явився цей Зальотник, спокійний, владний, упертий, настирливий, і рушив на неї, й хвилі не вагаючись, як нестримний таран на фортецю, що її вподобав, і перше, на що вдарив, на її жалісливість, тобто викликав до себе її співчуття. Мати чудово знала, що її Зальотник – предмет глуздів цілої вулиці, що його відвідини відбуваються в усіх на очах, що вона тим

самим потрапляє на язики кумась, що її кісточки перемиваються з піском, що, зрештою, поведінка самого Зальотника не менше смішна, що в тому є для неї щось образливе, адже, виявилася останньою в низці вдів, котрих він обійшов із невідхильною настирливістю. Одною цього було досить, щоб показати Зальотнику на двері, і я міг би не сушити собі цим голови, але тут я зіштовхувався з чимось таким, чого не розумів ще до кінця: моя мати, виявляється, не була сірою тінню батька, а після його смерті моєю: вона, виявляється, теж була гаряча душа. І ще одну річ відкрив я для себе: моя мати приваблювала не пересічних чоловіків, а таких, з дивачинкою, котрі від сірого загалу чимось різнилися. Саме такі чоловіки її в безмежному житейському тлумі і знаходили. Тобто погляд її очей спинявся на тих, хто був у цьому світі невпевнений і до кого могла відчувати співчуття, ось на чому ґрунтувалася її любов до батька і до мене, і ось чому не проганяла вона від себе й Зальотника, а щовечора досить лагідно його приймала, і вони вели довгі неспішливі бесіди. Я вже тих бесід не підслуховував, часом вони велися й при мені, часом у них брав участь і я; зрештою, мене в цій ситуації задовольняло поки що те, що далі таких бесід Ювпак і справді не йшов. Коли ми сиділи в хаті, він скидав капелюха, але продовжував триматися випростано і насторожено, ніби закутий у риштунки, говорив повільно, дивлячись при цьому на співбесідника гарячим антрацитом трохи моторошних очей, мова його була кострубата й неправильна, але думки часом висловлював глибокі. Виявляється, цей чоловік думав про небо, зорі й безмежність, про те, що самотня людина в світі не повинна відчаюватися, а шукати споріднених душ (цю тезу він, приміром, висловлював так: "Знаєте, я оце так міркую: з одними людьми можна жити, а з другими ніззя. Да! Знаєте, на одного глянеш – з душі, сказати, верне, а на другого не, цей настоящий! А той, од кого з душі верне, має, сказати, другого настоящего розшукать, да!"). Коли проголошував подібні сентенції, очі його спалахували чорним вогнем.

Коли люди сходяться, то це не просто так, – сказав він. Тра, знаєте, притертися. Притирається харашо, не притирається – значить, не настоящий, да! Я в настояще вірю, бо то так, як не крути і куди не верти. Да!

Книжок він не читав. Але взявши якось грубими, спрацьованими руками забуту на столі мою книгу, зітхнув і прорік:

Колись я мечтав тоже такі книжечки читать! Колись я, знаєте, тоже читав. Але потому книжечки якісь нецікаві пошли. Ну, я й покинув, а напрасно!

Коли ми сиділи в дворі, капелюха він не скидав. Тоді два потічки поту на скронях текли й текли, та й у костюмі в таку спеку навіть вечорами бувало гаряче. Часом повз наш двір проходила якась сусідка, і цікаво зазірала, і визивно голосно до нас віталася; тоді мати ніяковіла, а старий і бровою в той бік не вів та й на привітання не відповідав. Іще одне відчував я при цьому чоловікові: він мене не дратував. Коли вели якусь балачку про справи житейські, тихий спокій нас покривав, тоді й вечір наповнювався бузковими тонами й тепла тиша заходила в наш двір, і з'являлась у нас усіх якась стареча неспішливість, а квіти пахтіли сильніше, і дворик наш наповнювався теплим смерком, який тонко пах, а стіни дому, паркан, земля, трава, стовбури дерев починали випромінювати із себе тепло, й тим теплом заливало наше мале обійстя, і я незвідь-чому починав відчувати себе й сам отаким спокійним дідком, і я думав годі смутно: "Щасливі ті, котрі до спокійної старості доживають!" Бо знав, що сам я із роду тих, де ще жоден чоловік, крім дядька Володимира, до старості не доживав; я з роду тих, кому не дано пізнати розсудливої мудрості, смішної, наївної мудрості, якою дише кожне, кострубато мовлене слово цього старого. І від таких думок у мене псувався настрій, я вставав, вибачався й заходив у дім, щоб засвітити світло й покупатись у мудрості книжній. Окрім того, знав, що тим двом, котрі залишились у дворі, теж хочеться побути самим. Не розумів до кінця, що їх з'єднує, але й перешкоджати їхньому зближенню не міг і не хотів не бажав, щоб мій плювок у небо знову падав мені ж таки на обличчя.

Але я відчував і зобов'язання перед батьковою пам'яттю; мені здавалося що, приймаючи цього старого, ми з матір'ю у певний спосіб батька зраджуємо. Ось чому поселились у мені смутні настрої, і я перед

тим, як мав з'явитися на вулиці Ювпак, покидав наш двір. Ішов на Завал до Голови Чацького і блукав по теплих од денної спеки, засипаних квітами горбах. І тут мене навідував якийсь чудний настрій: незвідь-чому здавалося, що саме в таку годину, коли плетуться бузкові сутінки, коли все ніби припинило й готується віддатися сну, тобто покритися тьмою, у цей час на межі між світлом і тьмою, у проміжній смузі, коли на скелях та березі ані душі, коли квіти стуляють суцвіття, коли запахи посилюються, а земля дише сіном і передчуває якісь недалекі катаклізми, коли в душі починається якась сокровенна кватирка, коли зупиняєшся на горі й відчуваєш під ногами прірву, а за плечима й над головою небо. В таку хвилину, здається мені, можливе чудо. Досить мені відскочити і змахнути руками, як замість рук у мене виростуть крила, і в цій тиші та сутінку я раптом спрозорию – забере він мене! Не вірю ні в які фантасмагорії, навіть отой чорт, синій отой чоловік це тільки образ моєї уяви, який не може існувати незалежно від мого "хочу" чи "не хочу", але тут я почув непояснимий страх. Бо на мене дихнуло раптом холодним мороком, бо я раптом почав відчувати страх, ні, не страх, а відчай, бо я ще тільки розтулив очі на світ, а цей світ чудовий, і мені так не хочеться бути в ньому тимчасовим гостем. Але знав, що я таки тимчасовий гість, що життя моє – подих легкого вітру, що життя моє – змах крил синього метеличка, який летить од квітки до квітки, що життя моє – короткий пошепт у такий-от сутінок, – ти розумієш мене, тату? Ну, що я можу вчинити хоч би в цій історії з материним Зальотником: вчинити скандал, прогнати його з дому, кинути каменем? Але це його від нашої хати не віджене, бо він несхитний у своїх рішеннях, як автомат. Все одно з'являтиметься увечері, і щодня увечері сонце битиме йому в обличчя, відкидаючи на дорогу довжелезну донкіхотську тінь; щодня увечері світитиме в бік нашого дому антрацитним вогнем своїх очей, а я стоятиму і не матиму сили й пальцем кивнути, бо я безсилий у цьому світі, бо я боюся щось у ньому зробити самовільно, щоб знову-таки не плюнути у власне обличчя. Але я жива в цьому світі істота, отож і йду геть і опиняюсь самотній під цим небом, і душа в мене стає широка, а тіло легке, але я боюся змахувати руками, боюся, що таки покину цей кругогляд, що його творить переді мною і наді мною небо, що доля моя

буде чудна: летіти в безмежність без кінця і знати: проміжних вузлів у цій мандрівці нема...

Але щоразу я повертався додому. Приходив і дивився на просвітліле материне обличчя. Ми сідали пити чай, і я розпитував буденно, чи не приходив Ювпак. Старий Ювпак приходив. Чи не зачасто, питав я, він до нас ходить? Мати не може заборонити йому цього, бо веде він себе солідно й поважно. Просто це дуже самотній чоловік, каже мати, і йому хочеться ту самоту якось розбавити. Чи матері приємні ці візити, запитую я, дивлячись на неї впритул, вона мас зніяковіти. І вона ніяковіє. Ніяковіє тому, що ці візити їй таки приємні. Але вона мені цього не скаже. Вона скаже, що їй того чолов'ягу просто шкода. Але каже вона третє. Не має підстав, щоб його з нашого двору спроваджувати. Він чоловік простий, але по-своєму делікатний і мудрий – їй теж часом хочеться з кимось словом перекинутися. А чи тобі, обережно питає вона, цей чоловік неприємний? Я мовчу, бо що маю сказати? Про те, що ці візити викликають у мене сум світовий? Я мовчу, бо не хочу, щоб погасало переді мною оце світле материне обличчя. Хай воно побуде таке: гарне й мирне, бо я, попри свій сум світовий, потребую, щоб біля мене було таке обличчя. Але й тут я бачу парадокс – це обличчя засвітилося не завдяки мені, а завдяки зустрічі із кимось чужим. Що ж станеться, коли цей чужий переступить наваксованим черевиком нашого порога, щоб у цьому домі залишитися назавжди? Чи світлитиметься до мене гак гарно материне обличчя? А може, тоді прийде і переступить наваксованим черевиком нашого порога Будень і почне нас з'їдати, як з'їдав тоді, коли живий був батько?

– Хочеш вийти за нього заміж? – питаю я й дивлюся на матір вовчням.

– А ти був би проти? – питає і вона, голос її здригається. – Коли б ти був проти...

– То що? – запитую я, незмигтно на неї дивлячись.

– То я його віднаджу, – тихо сказала мати, і я побачив, що її світле обличчя таки погасло.

Я здригнувся. Он воно що сьогодні відбулося. Він запропонував їй з'єднати їхні долі, а вона остаточної відповіді не дала. Без мене не може дати йому остаточної відповіді. Це тішить, але це й смутить. Бо тепер її щастя залежатиме від мого слова, а що принесе в наш дім цей чоловік, невідомо. Ще невідомо, в чому щастя: прогнати Зальотника чи дозволити йому переступити нашого порога.

Дивлюся на погасле обличчя моєї матері, її уста сірі й сухі, над головою в нас ледве сочиться кволе світло електричної лампочки – на мене мати ані позирне. Дивлюся на її сиве волосся, зморшки на обличчі: матері моїй сорок п'ять. Вона була старша за батька і виглядає зараз майже старою. Але в ній ще не погас вогонь, що запалює душі, і я це чудово знаю. Знаю, що коли не дозволю їй запалити того вогню, вона вже навіки погасне так, як погасло щойно її обличчя. Але не розумію я іншого: як можна того Ювпака, того дивака, старшого за себе років на десять-п'ятнадцять, полюбити? Чи досить для того співчуття і власного страху залишитися самою? Цього я не розумів, тому й мовчу. Мати стріляє в мій бік тривожним поглядом, вона все-таки грає зі мною у виставі, а раз так, кинула на стіл козирну карту. Я повинен цю карту або ж побити, або ж прийняти. Вона сподівається, що карту я прийму.

І ось тут я збагнув, що мені настав час бути мудрим. Прийшов час стати мені суддею-дідком і вирішити щось украй для нас важливе. Найлегше – піддатися пристрасті і не випустити її зі своєї тотальної залежності. Прив'язати ще міцніше до себе й перетворити її в рабу свого маленького "я" – кожен чоловік прагне вчинити це із жінкою, незалежно, мати це чи дружина, але це вдасться. Я ж мав реальну можливість таке вчинити, саме це найбільше мене б улаштувало.

– Коли маю дати відповідь? – спитав я.

– Коли хочеш. – відказала мати.

– Можна мені подумати?

– Звичайно. Це діло не горить.

Я був суддею-старцем, а раз так, поспішати не мав права. Бо легко сказати матері: прожени, а важко залишатися мудрим. Мудрість же – це істина, яка не завжди тобі догідна. Мудрість – це визнання рації в тому, чого не приймає твоя пристрасть.

Того вечора перед сном я лежав і довго думав. Було мені самотньо й гірко, бо щиро не хотів, аби той чоловік, закутий, як у риштунки, в костюма, з капелюхом-шоломом на голові, той войовник із шаблею – кострубатими мудрощами своїми – переступав нашого порога, мені особисто був він не потрібен. Міг ставитися до нього з маленькою цікавістю, міг знічев'я повести з ним балачку, міг визнати його простацьку мудрість, але батьком мені він ніколи не стане. Батьком мені міг би стати такий, як Андрій Андрійович, але того ніколи не буде, та й матері він би не підійшов. Отже, ніхто ніколи не замінить мені того, котрий був батьком моїм правдешнім. бо він єдиний і раз на вік даний. Я відновив його образ у пам'яті таким, як бачив, коли ми з ним блукали востаннє по місту. Он він! Повернув голову й дивиться. а на вустах трасота дивна й смутна усмішка.

То як, тату, – спитав безгучно я, – чи не назвеш ти зрадою те. що відбувається? Чи хотів би ти. щоб той чоловік поселився в твоєму домі?

Все залежить од того, наскільки потрібно це вам, відказав батько, і його усмішка почала поволі згасати.

Але мені це й справді не було потрібно.

– Мені, тату, це непотрібно, – прошепотів я. – бо сам знаєш: я із тих птахів, котрі полишають гнізда. Це зовсім не значить, тату, що мене манить широкий світ, це значить, що настала пора летіти. Що скажеш, тату, про мої відчуття там. на Завалі? Повір, мені й справді хотілося кинутись у прірву.

– Ні. я цього не похваляю, – сказав батько. То говорила ущербність твоя.

– Значить, я таки ущербний?

– Ущербний, коли пускаєш у голову такі думки. Згадай мого брата, котрий живе у селі. Він такої ж подоби, як і ти. Але як гордо й самовпевнено несе він власного носа.

– У нього вже друга жінка, – тихо сповістив я. – І непоганої вроди.

– Ого! – вигукнув здивовано батько. А першу де він подів?

– Прогнав. – сказав я, – бо вона не народжувала йому дітей.

– От бачиш, – мовив батько, і на його обличчя поклалася сумна й прегарна усмішка, – виходить щось зовсім негаразд: ти розумний і з тонкою душею, а з життя хочеш усунутися, а він, дурний і надутий, дбає, щоб його корінь не пропав.

– Що ж порадиш, тату? – вигукнув я з відчаєм.

– Подбай і ти, щоб корінь не пропав. Дві парості пустив я у світ, але надія в мене на тебе...

– Чому на мене?

– Бо тебе більше знаю. І вірю, що зумієш-таки стати мудрим. Навіть у тому, про що питаєш поради. Не поспішай, сину, бо той, котрий поспішає, мудрий не робиться, так само, як і той, котрий слухається тільки голосу свого маленького "я"...

Не знаю, що то було: балачка з собою чи візія. А може, сон, бо після того я ніби з ями випірнув. Стояла глибока ніч, місячне світло розтоплювало морок, вливаючись у вікно сірою стягою. Було парко, обличчя моє взялося потом, як і все тіло, хоч був укритий лише простирадлом. Знав, що, відчинивши вікно, напущу комарів, але дихати й справді не було чим. Ступив розпаленими ногами на підлогу – на мене дихнула запахом матіол ніч. Жовтий серп місяця стояв невисоко над крайнебом, від шосівки глухо ревли мотори. Я подумав, що батько мені, напевне, приснився. Але поради, як мені вчинити саме зараз, не дав – це було те, що сам мав вирішити. У глибині дому спала моя мати – чи сняться їй якісь видива і чи приходить на розмову батько? Що знаю про неї я, окрім того, що працює на мене, не покладаючи рук? Чому захотіла впустити Зальотника, з якого ціла вулиця потіху має? Невже вона в цьому світі настільки самотня, що без чоловіка їй не обійтися, адже не про любов тут ідеться, а про співжиття, тобто шлюб із розрахунку. Двоє самотніх навпомацки йдуть одне до одного – їм обом хочеться миру. Бояться власної самотності і зважилися ризикнути, бо для обох це останній шанс. Обоє надто несміливі в своїх почуттях, коли вирішили, щоб вирок проголосив я – той, кому від їхнього зв'язку таки справді ані найменшої користі...

І тут я побачив, що по дорозі хтось іде. Висока кощава постать, освітлена рідким місячним світлом. Я відразу ж упізнав: то був Зальотник. Отож причаївся за вазоном і стежив. Старий не був у звичайному обладунку, а в світлій сорочці, яка матово світилася від місячного сяйва, і простоволосий. Можливо, йшов босий, бо рухався безшумно. Може, в них така домовленість із матір'ю: коли засинаю, він нечутно прокрадається до неї. Якщо так, мені не годиться підглядати. Але я не мав сили й пальцем кивнути, очі мої примружилися став я насторожений і пильний.

Бо коли він і справді пробирається вночі до матері, оте їхнє рішення зробити мене суддею-розпорядником не більше, як лукавство.

Зальотник зупинився. Стояв нерушно біля хвіртки й дивився на наш дім. Місяць світив у нього за спиною, і я не бачив його обличчя: чорне обличчя і світла сорочка. Відчував, що дивиться морочним антрацитним поглядом просто на мене, що ми з'єднали свої погляди і не можемо їх розвести. Здалося, що він хоче сказати щось мені, але всі слова оцей погляд, якого я не можу витримати. Бо той чоловік, ніби щось просив у мене тим поглядом, щось у мене вимагав. "Що буде далі?" – подумав я.

Але він стояв і стояв. Дивився на наш дім, навіть руки не простягав до хвіртки. Я навіть чув його зачаєне дихання, а сам майже не дихав. "Сміливіше, – сказав подумки, поїдаючи його поглядом. – Зайди в дім, і завтра я накажу матері тебе прогнати! Сміливіше, я майже вирішив, як поведися в цій історії!"

Та він у хвіртку не ввійшов. Тільки стояв і дивився. І вперше й мені стало його жаль. Треба було щось сильне відчувати, аби отак вийти вночі і стовбичити біля чужої хати марою. Тільки велика туга може штовхнути людину на таке, коли між ним і матір'ю й справді немає таємної домовленості. Я тремтів од збудження. Все тіло в мене затерпло – боявся рухнутися й виявити себе.

Зальотник зворухнувся. Перемнувся з ноги на ногу і повільно рушив у той бік. звідкіля прийшов. Кілька разів зупинявся й обертався, зиркаючи на наш дім. За мить розчинивсь у темряві, зникнувши так само безшумно, як і з'явився.

Я ще довго стояв, сподіваючись, що він повернеться. Потім ліг, але майже не спав, наслухаючи, чи не рипнуть таємно двері, адже двері в нас не змазані і вищать, як несамовиті. В кімнату через розчинене вікно влетіла зграйка комарів і, бридко виючи, заходили на мене в піке.

Загорнувся у простирадло з головою і мені здавалося: очі маю розпалені, а язик у роті стає сухий і колючий.

Лише вранці я висунув голову з-під простирадла. Комарі вгомонилися, а у вікно лилося світло. Те світло заповнювало моє помешкання, і я вперше побачив, яке воно сіре, як убого обставлене – в ньому лише шафа і стелаж із книжками, – щось по-справжньому мені миле. Слухав, як ревуть моторами біля мосту авта, і раптом заснув. Отак без сновидінь і марищ, ніби провалившись у чорну прірву, ніби вмерши.

Вигулькнув із тієї прірви десь о десятій – сонце густо заливало кімнату, химерно освітлюючи збите і зіжмакане в ногах простирадло. В домі стояла мертва тиша – мати побігла на роботу і з годину приймала від людей телеграми. Я встав і відчув, що мені зовсім легко дихається, а після сну навіть голова не йде обертом. Вийшов у вітальню, була залита сонцем також. На столі стояла лискуча порцелянова тарілка, біля неї сяяла виделка з нержавіючої сталі. Посеред столу, загорнута в газети й рушники, вивищувалася каstrуля. Розгорнув її з того кожушка – каstrуля була ще тепла. Насипав картоплі, присмаченої шкварками, і випив чашку прохолодного молока, це молоко приносила нам жінка із Псищ. Роздивився по хаті: сонце було тут скрізь, а що могло блищати – блищало. Навіть курява, яка крутилась у сонячних стягах. Я замуркав якусь мелодію і раптом помітив, що відтворюю її правильно. То була мелодія милої пасторалі, і я почав слухати її подумки, адже міг запам'ятовувати цілі шматки симфоній. Увімкнув радіо, бо мені здалося, що й воно заграє ту ж таки пастораль. Але радіо співало. І я раптом здригнувся: дівчата під дзвін бандур співали улюблені мої "Проліски". Стояв серед хати, як блазень, помережаний сонячними смугами й латками, які на мені грали й мінилися, стояв остовпілий і печальний; мені раптом здалося, що це я маю комусь принести пролісків, хоч весь час сподівався, що принесуть їх мені. Маю вийти в цей налитий сонцем ранок і нарвати квітів, які перші впадуть мені в очі. І хай це не будуть проліски, понесу я їх тій, котра сидить і веде рахунок словам, написаним на телеграфних бланках. А може, й мені послати їй телеграму, подумав я. Ще не знав, як учиню, був повний збентеги та зворушення: щось таки зі

мною спричинилося в отому сні без сновидінь, коли я ніби вмер на кілька годин, бо де б він узявся у мене, оцей безхмарний сонячний настрій?

Йшов дорогою й ледь чутно помугикував мелодію тієї ж таки пасторалі. Над головою цвіло бездонне небо і варилось у тому небі золоте яблуко. Повз мене мчали машини, а обличчя людей, котрі зустрічалися, були яскраво освітлені. Були яскраво освітлені горби й дерева й кожна зморшка на асфальті, по якому ступали мої ноги; навіть у затінку тремтіла ніжна світляна сітка. Я побачив дівчину в жовтому платті, яке розходилося біля її колін дзвоном – засмагла, чорноока й білозуба. Повз мене прошмигнула зграйка велосипедистів у чорних штанцях, що обтягували стегна, і в червоних майках. Їхні м'язисті литки моторно поблискували – четверо хлопців і одна дівчина. Задзеленчав трамвай, і я зупинився, пропускаючи його: трамвай був набитий людськими обличчями, ніби розмальованими м'ячами.

Зайшов до книгарні й побачив книжку в зеленій палітурці, яка звалася "Люборацькі". Про неї говорив мені Андрій Андрійович, і я ту книгу незагадно купив. Потім вийшов на вулицю і помітив, що вся вона запруджена легковими автами. Круглі дахи авт лискотіли й похитувалися, і серед того металевого моря, як смішний анахронізм, витиналася платформа, запряжена парою гнідих коней.

Ось і пошта. Біля матиного віконечка стояла маленька черга. Я взяв бланк телеграми і сів до столика. Сонячна пляма грала в мене під руками, а чорнило на пері вкрилося темною позолотою.

Написав кілька слів на телеграфному бланкові і став у чергу. Моя мати рахувала слова, брала гроші, відлічувала здачу, але мене не помічала. Я ж дивився на неї і думав, що на роботі вона зовсім не схожа на ту, яку знаю вдома. На роботі вона енергійна і впевнена, а слова, які промовляє, короткі й ділові. На її обличчі заклопотаний і діловий вираз, і я раптом подумав, що цей вираз мені подобається.

Черга довела мене до віконечка, і я подав телеграму. Мати здивовано на мене подивилася, волосся її срібно грало в сонячній стезі, а на обличчі з'явилася усмішка. І я раптом вразився з тієї усмішки: сумна й гарна; я вперше помітив, що мати моя чимось невловним схожа на покійного батька...

Старий Ювпак перейшов до нас наступного дня увечері. Приніс із собою дві валізи: маленьку з одежею (костюм, черевики, краватка, вихідна сорочка й капелюх були на ньому), а другу – з інструментом. Поставив валізи у дворі, де сиділи ми з матір'ю, і повернувся ще раз на місце колишнього прожиття. За якийсь час ми побачили, що він тягне перед собою, обхопивши руками, трильях. Бічні половинки дзеркала було складено, але посередині воно не покривалося. Саме туди било сонце, що заходило вже за овидом, і нам з матір'ю здалося, що її чудний обранець сяє. Він і справді сяяв, бо я вперше побачив його обличчя з усмішкою. Очі стали м'які й добрі і променилися сіточками зморщок, що розбігалися до скронь. Старий поставив трильях на садовий столик, біля якого ми сиділи, і дбайливо розправив загорнуті половинки.

– Оце я йшов і подумав, знаєте, – сказав він. – Цю штуку я, сказати, не дарма й гримаю. Бо це воно, знаєте, так: оце ваш син, Раїсо Олексіївно, – він тицьнув у бічну половинку, а оце ви, бо ви маєте нам світити, як сонечко, він тицьнув у середнє дзеркало, велике, а це, понімає тра, ніби я, – він показав на друге бічне дзеркало.

Витяг з кишені велику картату хустинку, скинув капелюха і втер піт, який дзюркотів з його голови, ніби струмки із гори.

Ми засміялися, а його обличчя ніби померкло, легкий острах пройшов по ньому, а очі круглі стали.

– Я не сказав нічого дурного? – спитав він.

II. ДЗЕРКАЛО ВЕЛИКЕ. ЮЛІАНА

Про Юліану я вже писав. Вона – мій давній біль і давня пристрасть. Пристрасті ж свої ми бережемо інколи, як закопаний скарб. У кожного є свої закопані скарби, а деякі сховані аж так, що людина боїться навіть пересвідчитися, чи справді ним володіє. Тримає відчуття того скарбу в куточку серця чи в глибині мозку, де він ніби затамована, пригорнена жаринка, яка за всіма законами фізики давно мала б згаснути, але не гасне. Не гасне, бо має колись запалити вогонь. Не все, що чинимо в житті, розумне, але й нерозумне часто буває потрібне й позиточне, коли від того хоч якось освітлюється душа, а це один із найважливіших людських чинників. Той, хто не освітлює собі вряди-годи душі, дозволяє їй павутинням та курявою вкритися, а від того жарина, яка тліє в нашому серці чи мозку, може загаснути. Наша ж душа ніби сонячна батарея: пролити на неї світло – це значить, наділити джерелом енергії. Тоді рветься павутина й вимітається порох – сонячним вітром людина наповнюється, щоб потім знову озвнчайніти. Отож я за пристрасті, що допомагають нам жити, хоч вони для нас часом ніби бич на спину: біль од того і кров. Але є один неперехідний закон: за кожне задоволення людина мусить розплачуватися. Отож біль наш і є така розплата – не нарікаймо і не дорікаймо: і зло. й добро наше – від нас самих.

Викладаю ці сентенції й думаю, що про Юліану мені писати важко, адже це ще один мін світильник, котрий для мене погас. І в тій історії був я упосліджений та принижений, але за вкоєне не шкодую – це був один із моїх житейських уроків.

Отже, з'явімо коротко експозицію і цієї вистави. Дійові особи: Юліана, її подружки, батьки, гурт залицяльників, а серед них і я, той, у кого найменше шансів на успіх. Отже, вистава моя нагадує чимось давнє, колишнє: дівчина, її батьки та залицяльники. Дівчина, певна річ, закохується в найкращого залицяльника і щасливо виходить заміж. Найбридкіший залицяльник осмішується, публіка з нього регоче, і єдиний засіб у нього для морального порятунку – вдати з себе, як і в інших подібних ситуаціях, блазня. "Ну що ж, шановна публіко, – кажу я подумки і кривлю при тому смішні мордочки, – смійтеся!" Смійтеся, бо я впевнений: ніхто не зазирне мені в душу. Й не уздрить, який я насправді

самотній та печальний. А я й справді самотній та печальний, і серце в мене щемить. Корчу смішні мордочки і незграбно скачу на кону, і відгороджуюся від вас, шановна публіко, вашим-таки сміхом, бо що вам до того, коли біль мене їсть? Але перед вами я не зганьблюся і не впаду, це станеться тільки тоді, коли спуститься завіса. Отоді ви видаєте за лаштунки і вже там звалюся. І єдиною помстою вам за те, що ви мене осміяли, шановна публіко, буде те, що на ваші крики "браво!" й шалені оплески я не вийду. Ваші шалені оплески згаснуть у залі, і ви здивовано підете геть, подумавши: чи не захворів часом отой комік? А комік не захворів, він умер. Умер, бо зовсім не хотів удавати із себе коміка, він був ним насправді. Легко актору, який грає дурня, думаю я, виходячи з театру й загортаючись у дірявого й тонкого плаща, – надворі вітер і осінь, – гірше тому, хто є дурень насправді. Легко акторові, який грає почварку, важко самій почварці. Але я в цьому світі щось проміжне. Часом я граю дурня, бо й сам такий, граю почварку, бо таки почварний. Отже, програвши виставу, скидаю маску, хоч маска ця – моє натуральне обличчя. Але я твердо переконаний, що таки скидаю маску і тим самим забуваю, що мій герої і я – істоти ідентичні.

– Доброго дня, шановне товариство, вітаю вас із кону. Перед вами не Віталік Волошинський, житель житомирської околиці з міжріччя Тетерева й Кам'янки, а Сірано де Бержерак. Віталік Волошинський тільки актор. Ні. не тільки актор, але й Сірано. Вони з'єдналися так, що не розбереш, де той, а де інший.

Кланяюся публіці, і на очах у мене сльози. Бо я блазень, який тамус сльози в найсмішніших ситуаціях.

Давайте перегорнемо сторінку назад, шановне товариство, кажу я, і повернемось у той сонячний ранок, коли вирішив: моя мати може вийти заміж удруге. У той сонячний ранок я не міг учинити інакше, бо мені захотілося його, ранок отой, у собі залишити. Залишити оте сонце, настрій свята, оту теплу доброту в грудях й бажання вчинити щось таке, від чого хоч хтось зрадіє. Адже я від матері тільки брав: її турботи, послуги, любов, а натомість нічого не віддавав. Тепер у мене така нагода

з'явилася, і я вирішив її якнайшвидше зреалізувати. Ось чому я погнався на ту пошту, де працювала мати, і вчинив те, чого вона від мене сподівалася. Я був нагороджений її усмішкою, яка нагадала мені усмішку батькову. Але перед тим сталася ще одна подія, про яку писати раніше було не місце. Перед тим я побачив (пам'ятаєш, читачу) дівчину у жовтому платті, яке розходилося біля колін дзвоном, була вона засмагла, чорноока й білозуба. Я не сповістив, описуючи той епізод, що, побачивши її, раптово зупинився. Дівчина кинула на мене байдужий позір, який кидають на стовп, лавку чи kota, що спить на тій лавці, і пройшла мимо. Я ж повернувся й дивився, не криючись, їй услід. Мигали над хідником чудові литочки, оте плаття дзвінком сиділо на ній бездоганно, витиналася прегарна ніжна шийка, заросла золотим пушком, наче маятник, бовтався "кінський хвіст" – волосся дівчина мала русяве з ясними блискітками; так, це й справді була Юліана, котрою вразився я ще восьмикласником і котра відтоді не раз колошкала мої сні і душу. То була дочка батькового ворога, над яким мстився я з Пепою, і саме це віддалило від мене й цю дівчину: я вже не дивився на неї таким відверто закоханим поглядом, але коли наші стежки перехрещувалися, щось чудне зі мною творилося, хоч вона ні разу не зирнула на мене хоч би зацікавлено. Ні, це не було те ясне захоплення, враження свята, яке виникало в мені, коли здibuвався я з Мирославою; бачачи Юліану, я відчував, що в мені закипає кров. Була в ній якась сатанинська привабливість, од чого я не тільки мізернів, але й відчував непереборне бажання стати півником, а коли вона проходить повз мене, вискочити на паркан і закукурікати, хоч знаю, що вона й оком не поведе на того мізерного кукуріку-горланя. Юліана давно зникла з мого крутогляду; я тільки раз бачив її батька, котрий ловив у саджалці рибу, – це тоді, коли блукав по горі, самотній і неприкаяний, а вже по тому жбурнув каменем у Віктора Яремчука.

Отож ця зустріч була для мене ніби вибухом. Тепер дівчині, здається, вісімнадцять, вона закінчила школу і десь учиться чи працює, але з Житомира не виїхала. Зовсім утратила незграбність дівчини-підлітка й перетворилася в граційне створіння. Ні, це не те слово! Від неї, від постаті її, ніг, обличчя пульсувало якоюсь чарівницькою енергією, такою

потужною, що мій шляхетний акт – дозвіл матері спробувати пошукати власного щастя – видався без значення. Я повернувся додому не лише зворушений, але й уражений, ніби наді мною перед тим розірвалося сонце; я йшов і вже не бачив світу, бо його для мене й не було.

Намагався себе урезонювати не тільки тим, що це була дівчина увіч не для мене, а тим, що її батько ще більша почвара, ніж я, що це заклятий ворог батька мого, що дівчина з такої безчесної родини не може мати високих душевних якостей, що навряд чи вона й книжки читає – звичайнісінька вертихвістка, та й усе! Я сипав оцим горохом, а стіною, в який він тарабанив, була моя розтривожена душа, і той горох боляче об неї лупав. І я ледь не побіг додому, в порожній дім, у якому незабаром поселиться з моєї волі чужий чоловік: відчував щось таке, чого зі мною ще не бувало; відчував, що мене щось розтоптало, майже знищило, що я не існую у світі, а лише мізерна оця оболона. Відчув, що трохи – і розридаюся отут, на вулиці, на очах у роззявляк, і це буде для них немала потіха, бо хіба не потіха, коли блазень плаче, шановне товариство! Всі тоді сміються, бо мають сміятися, бо резонно вважають: блазень на те й плаче, аби вас, шановне товариство, розсмішити!

Отож я примчав додому і тут уже справді розплакався – тут мене ніхто не міг осміяти чи презирливо зневажити. Тут я міг дозволи й собі розслабитися, адже нечасто буває, коли на людину напада отакий скажений змій.

Знав, що відтепер утрачу спокій. Я з людей, котрі підвладні безуму і отямлюються тоді, коли нароблять немалих дурниць – оце їх і отвережує. Отож перше, що вчинив: пішов до тієї хати, де жила Юліана. Але хата була безживна. Ані душі в дворі, ані духу в садку за домом. Перед вікном ріс кущ жовтих троянд, а одна із них була особлива: велика, пишна, напрочуд розбуяла. "Оце ти і є, Юліано", подумав я, і погляд мій упав на номерний знак – будинок стояв під номером 13. Я рушив до саджалки, сподіваючись, що батько її ловить там рибу й сьогодні, хоча нині й будній день, а вона могла б там купатися. Тут і справді купалися, але серед дівчат Юліани я не помітив. Тоді сів на камінь, той самий, на якому сидів і тоді, коли блукав тут востаннє, і замислився. Думав про той сон чи

видіння, коли явився до мене батько, і про розмову, яку ми з ним відбули. "Згадай мого брата, – сказав батько, – живе у селі. Він такої ж подобі, як і ти, але як гордо й самовпевнено несе він власного носа!" Це була правда. Мій дядько вмів обходжувати й жінок, недаремно його друга дружина навіть гарна була. Як йому те вдавалося? Як чинити отакому, як я, щоб гарна дівчина не відчула до мене обридження? Бути гордим і самовпевненим? Спробувати її завоювати?

Отоді й згадав я, шановне товариство, Сірано де Бержерака. Цю п'єсу завіз до Житомира якийсь гастролуючий театр, і я на ту виставу пішов. А покинув театр вражений до глибини душі. Сходив на ту виставу вдруге і втретє – щоразу виходив глибоко зворушений. А що, подумалося мені, коли й собі стати таким Сірано і вчинити за його прикладом? Ну, звісно, міркував я, дивлячись, як із вереском плещуться у воді купальники, – це єдиний спосіб з'явити їй не тільки свої почуття, але й розум. Напишу Юліані листа, від якого в дівчини потечуть сльози. Постанову перед нею отаким загадковим незнайомцем, принцом у масці. І тільки потім, коли вона закохається в того принца, спробую маску зняти: чи відштовхне вона тоді мене і чи посміється?

Йшов додому, ніби хмільний. Дівчина стояла в мене перед очима, а я божеволів. Увижалася мені й жовта троянда під її вікном – з тієї квітки проглядало її лице. Я шепотів слова листа, який уже зараз у мені складався. Нагадаю їй сніговий день, коли все ніби зацвіло, коли падав великий лапатий сніг, коли я вперше вразився з краси зовсім малої дівчинки, коли в мені виросла й зацвіла біла вишня; коли й дерева навколо стали ніби розквітлі морелі; про її зелене пальто й червоні рукавички я напишу, про те, що тоді відчув: вона для мене те єдине на світі, що приходить тільки раз, але назавжди. Оповім, як ішов за нею назирці, як не могла вона вибратися на гору, і я вже готовий був кинутися їй на допомогу, але з'явився її батько. Шкода, що так сталося, напишу я, адже тоді б ми познайомилися. Напишу, що вона повинна мене знати, бо ми довго вчилися в одній школі. Хай подумає і згадає, бо не може бути, аби не помічала вона мого зачарування, адже завжди, коли бачив її, в моїй душі розквітала вишня.

Йшов і шепотів отакі слова, і мені здавалося, що лист у мене виходить чудовий. Трохи я й ризикував: а що, коли вона й справді помітила тоді мої позири, а потім сміялася з мене в гурті подружок? А що, коли вона відразу ж довідається, хто їй пише, і тільки презирливо накопильє свої чудові губенята?

Я подумав: а може, натякнути їй, що я Владек Шарий? Владек, напевне, мав би їй сподобатися, хоч він ніколи б не спромігся написати отакого поетичного, повного пристрасті листа!

І я того листа написав. Ніколи так легко не ходило по папері моє перо, ніколи не лилися з мене отак потоком слова. Я писав і палав, щоки в мене розчервонілися, очі горіли, я весь тремтів од збудження, – вона повинна відчувати мій вогонь та порив! Була б каменюкою, коли б не дійшла до неї моя пристрасть, і я твердо повірив, що принаймні інтерес у ній розбуджу. Не скоро відкрию перед нею свою маску – одне мені треба: хай би захотіла, щоб такі листи я їй і далі писав. І я придумав ще одну річ, так само романтичну, як опис отого снігом засипаного дня. Я написав: коли вона хоче зі мною листуватися, хай зріже найбільшу із жовтих троянд, які ростуть під її вікном. Тоді знатиму, що вона таки хоче, аби я написав їй другого листа. Це буде знак, що ми своє заочне знайомство почали. Після того подам їй адресу, куди посылатиме й вона свої послання, хай воно на першій порі буде таємне!

Така вигадка мені сподобалася; тепер ходитиму до того дому й дивитимуся, чи зріже вона найбільшу жовту троянду. Коли зріже, я можу сподіватися успіху – це увіч значитиме, що все оте море почуття, яке вихлюпнув я на біле паперове поле, до неї дійшло. Складність була в іншому: коли вона троянду зріже, яке прізвище їй назвати і яку адресу? Чи не використати тут того-таки Владека Шарого – не все мені робити йому послуги, можна колись попросити в нього щось і для себе.

Заклеїв листа й написав адресу. Цифра тринадцять неприємно замуляла мені очі. Але не хотів бути марновірним – її ж батьки не бояться жити в тринадцятому номері.

Пішов до поштової скриньки і трохи завагався: починати цю гру чи не варто, адже всі початі досі ігри якось зле для мене кінчалися. Але ні, я безсилий тут щось вирішувати: лавина рушила! Я впустив листа у скриньку й помітив, що в мене тремтить рука. Що принесе мені це безумство, і чи хоч раз опинюся я на білому коні?

Цілу ніч снилися мені якісь мариська. Потрапив на шабаш якихось почвар, а привів мене туди синій чоловік. Почвари тримали за руку по дівчині, але Юліани серед них не було. Мені ж у пару привели Таню, оту саму однокурсницю, яка так негречно погордувала мною у селі. Ні Заброда, ні Клава не зуміли її переконати, що саме я її суджений, отож ми навіть не дивилися відтоді одне на одного. Тепер же синій чоловік вів її для мене. Вона йшла, цнотливо опустивши повіки, і її обличчя в колі місячного світла, в якому ми зібралися, так само синіло, як і в її супровідника.

– Ось твоя пара, – сказав чорт, ошкірюючись. – Нелегко нам було її знайти, але це напевне вона.

– Ні, – сказав я, злякано відступаючи. – Вона мене не захотіла...

– А тепер кається, – сказав чорт. – Ти завжди їй подобався, але вона хотіла, щоб ти її завойовував, щоб ти за неї позмагався.

– З ким? спитав я, доходячи задки краю освітленого місячного кола.

– З нею, – сказав синій чоловік. Бо це вже поведенція така в дівчат: хочуть, аби їх завойовували. Бери і воюй!

І він штовхнув її, власне, жбурнув нею до мене. Дівчина ледве не впала, і я змушений був її підтримати. Тоді й заграла якась шалена, божевільна якась музика. Ревли труби, вили дудки, розсаджувався барабан, верещали скрипки – дикий, скажений, нелюдський ритм. Мої руки приклеїлися до Таниних пліч, і ми застрибали, загарцювали, аж

щоки наші затрусилися. Так, я виразно бачив те обличчя: трусилися щоки, очі заплющені, а рот розтулився – вона раптом закричала пристрасно. Так само закричали навколо інші дівчата і хлопці, так само закричав і я – нас носила в тому освітленому місяцем колі якась гемонська сила. І синій чоловік кричав, викрешуючи чобітьми іскри і несамовито метиляючи синім хвостом із китичкою на кінці. Я відчував, що ноги мої існують самі по собі, бо вони щось таке дивне вичворяли. вибивали, стрибали, підгецували, піт тік мені по тілі холодними вужами, а Танині руки, приклеєні до моїх пліч, були гак само холодні, як крига. А труби ревли, вили дудки і верещали скрипки, хтось захоплено їхав та ухав, і вереск стояв навкруги. Таня так і не звела повік, і по її обличчю стікали струмки холодного поту, від чого воно лискотіло. а по ньому спалахували жовті пасмуги, і я вже відчував: серце моє зчавила залізна колюча рука, і воно забилося у тій руці перестрашено; я відчув, як розверзається наді мною земля, під одним мною, але я не провалився, а почав поступово втоптуватись, вибиваючи все більшу й глибшу яму. А вони всі крутилися й репетували навкруг мене, і я вже не танцював, а намагався вилізти з тієї ями. Але мене били по пальцях закаблуками, спихали мене в ту яму ногами – було їм од того страх як смішно, хоч я плакав і просив милосердя. І лише одна Таня раптом зупинилася, стала на коліна і подала мені руку. Але її вдарили ззаду, й вона полетіла на мене, як чорний птах із розверстими крильми...

Я прокинувся й відчув, що весь тремчу. Кімната була густо залита місячним світлом, а сам місяць устроїв кругле обличчя в горішню шибку і пильно на мене зорив, тремтів і мінився, і я подумав, що це його робота – той жахливим сон, але чому виявляє інтерес саме до мене? Чому привів до мене оту забуту Таню, адже не про Таню всі мої думки?..

Пішов подивитися на ту жовту троянду через два дні. Біля будинку № 13 знову не було ані душі, а троянда цвіла ще пишніше, ніж того разу; я вирішив, що листа мого Юліана ще не одержала. Тому спокійно повернувся додому і почав допомагати вітчиму, який заходився латати наш напівзогнилий паркан. Цього паркана ставив ще батько, стуливши його з принагідного матеріалу. Вітчим учинив не так. Він перш за все

провів з нами нараду, вони з матір'ю визначили, скільки коштів можуть виділити на цей захід, а діставши ті кошти, вітчим поїхав на склад лісоматеріалів і привіз машину обаполів. Виходило, що він хотів і нашу садибу відгородити від вулиці в тому ж стилі, в якому відгороджувався в попередньому місці осідку від немилих дітей. Але проти цього повсталла мати. Вона заявила, що хоче бачити з ганку вулицю, отож паркан почав ставитися на рівні колишнього. З того колишнього було ретельно вибрано всі цілі дошки, через що вітчим казав, що він не ставить паркана нового, а тільки лагодить його. Моєї допомоги він не потребував і кілька разів одсилав мене, відтак я здався, бо ця робота в мене й справді натхнення не викликала. Засів читати "Люборацьких", і мені немало заважали стукіт молотка за вікном, виття пилки й думки про Юліану. В глибині душі я почав вірити, що троянду вона не зріже. Наступного дня цей мій сумнів підтвердився, троянда цвіла неушкоджено. Я відчув легенький смуток, бо все-таки вірив, що дівчина до моєї епістолярії байдужа не лишиться. У середу я знову був біля її обійстя. Троянда цвіла. Я повертався додому печальний. Але знав, що пошта не завжди працює справно. Може, й цього разу вона викинула якийсь вибрик, але скільки мені чекати? Вітчим все ще лагодив чи, власне, ставив наново паркана, і вдома всидіти я не міг: стукіт молотка і вереск пилки починав мене дратувати. Тому я пішов найдалі, куди міг, аж до Віктора Яремчука, але того вдома не застав – подався кудись із Мирославою. Вікторова мати говорила зі мною чемно, але дивилася з достатньою мірою критичності на мою скромну персону. Тільки сповіщення, що і я студент, як і її син, трохи розгладило кам'яне її обличчя, але очі дивитися м'якше не стали.

– Вітя в нас теперечки має дівчину і хати не тримається, – сповістила ця жінка із незбагненою гордістю, і я поспішив звідсіля піти: Віктору й справді тепер не до мене.

Йшов Долиною Джерел, і мене колисав смуток. Несвідомо звернув до саджалки, цього разу Юліанин батько рибу тут ловив. Був у довжелезних чорних трусах, а на голові красувалася зав'язана на чотири вузлики носова хустина. Я сів на камінь й смутно дивився на цю куди більшу почвару, ніж я: як міг він народити таке диво краси, як Юліана. Так,

Юліана – то була моя мрія. Смутна мрія, бо в своїх зальотах ніякої надії я не мав. Її батько закидав вудочку, в роті в нього мирно цвіла цигарка, обличчя було кругле, з подвійним підборіддям і цвіло таким благодушним спокоєм, і коли б я не знав, що цей чоловік здатний на мерзенні вчинки, повірив би, що це найдобріша людина у світі. Між купальників Юліани не було, і я пішов до її дому. Троянда цвіла, але кілька долішніх пелюсток у неї таки зів'яли. Від того стало мені ще смутніше, і я завернув додому – за цей час Юліана мого листа мала конче одержати. Додому мені не хотілося, бо там стукав і грюкав молоток, і я подався до Владека Шарого. Цей був удома і грав. Грав сьогодні тільки мінорні речі, і я був удячний Владекові – це було в унісон до моїх відчужень. Але в кімнаті стояла задуха, я сидів, весь час утираючи піт.

– Нічого, що таке граю? – спитав Владек. – Знаєш, що це таке?

– А що, в тебе помер хтось із родичів?

– Ме-лан-хо-лія! – проказав Владек. – Знаєш, що це таке?

– Теоретично, – відповів я. – Загалом я переконаний оптиміст.

– Щось не видно по твоїй фізіономії, – буркнув Владек і знову заграв мінорне.

– Яка це в мене фізіономія? – скипів я.

– Не знаю, відповів Владек, легко награв. По-моєму, як у людини, в якої помер хтось із родичів.

– Це тому, що в тебе нічим дихати, – сказав я. – Чому ти ніколи не розчиняєш вікон?

– А тому, сер, – сказав Владек, усе ще сумно награвши, – що в мене меланхолія. А коли до мене в гості приходить ця пані, я, шановний, вікон не розчиняю. Тобто не має в мене на те силюнки...

Я встав і порозчиняв вікна. Дихати стало й справді легше. На Владековому обличчі, однак, не ворухнувся жоден м'яз. Може, він готувався розповісти мені про свої любовні невдачі – було б то незле. Добре, коли любовні невдачі терпить такий гарний, такий бездоганний хлопець.

– Мати все ще гризе мене за Мирославу, – сказав Владек, криво всміхаючись. Не може вибачити, що я в неї не закохався і що не захотів її відвойовувати.

– Це справа програна, – сказав я, відчуваючи недобру втіху, – хіба вона цього не розуміє?

– У жінок незбагненна логіка. – Владек заправ ще повільніше, тобто смутніше, їхні логічні важелі це мова чуття, а не розуму, їхнє розуміння глузду – це нерозуміння глузду.

Браво! – сказав я. – Але, по-моєму, це думки не твої, а мої!

– Тим мені і смутно, – відказав Владек. – Бо я вважав оті твої думки позою одного з дванадцяти розгніваних мужчин...

– Чому одного з дванадцяти? – спитав я.

– Це кіно таке є: "Дванадцять розгніваних мужчин". Отож я так вважав...

– А тепер?

А тепер я твої сумнівні афоризми повторюю, бо зрозумів ще одну істину. Поза одного з дванадцяти розгніваних мужчин це і є меланхолія. Не набрид я ще тобі?

– Ні, – сказав я, трохи й розчулюючись. – Це сьогодні, напевне, особливий атмосферний тиск. Річ у тім, що в мене меланхолія.

– А в тебе чого? – повернувся на дзиглику Владек.

Але я не був аж настільки розчулений, щоб звірятися перед приятелем у своїх почуттях до Юліани – не завжди й блазневі приємно вдавати із себе дурня. Я розповів про вітчима і про те, як він, здається, так казав товариш Грабовський, стукає молотком, і від того стукоту я почав сумніватися, що й справді с переконаним оптимістом.

Владек реготав. Йому ця історія незвідь-чому сподобалася.

– Потішив мене, – сказав він. – А я думав, що ти в когось закохався.

Це була насмішка, власне, ота зверхня поза, в яку Владек дозволяв собі часом стати.

– А чому б я не міг у когось закохатися? – спитав я не вельми догідним голосом.

– Тому, незворушно відповів Владек, – що ти цілий вік настирливо торочиш про своє женоненависництво. От я й повірив, що це справді так. І не тільки повірив, а потрохи починаю й сам тим перейматися...

Ну що ж, Владек сьогодні був на висоті: розумом принаймні він мене сьогодні увіч перевищував. Узав отак на гачок із тим закоханням, а коли я клюнув, вправно побив мене моєю ж таки зброєю, яку я, відає бог, використовую тільки для самооборони.

– Маєш рацію, – сказав я, широко всміхаючись, хоч у мене на серці кішки шкребли. Але я не ховаю й іншого: моє жононенависництво – засторога перед тим, щоб не найшла коса на камінь.

– А що, вже найшла? – звів тонкі брови Владек.

– Ні, чорт забирай, – з люттю проказав я. – Але коли бути чесним: зарікатися б я не зважився...

Це правда, згодився Владек і знову крутнувся на дзиглику, а його пальці тужливо заграли. Але знаєш, що цікаво. Після того, що сталося в мене з Мирославою... Ні, не так, він заграв іншу мелодію. – Є у світі дивні парадокси... Ні, знову не так... – він удруге змінив мелодію. Признаюся лише тобі, Віталику, – його пальці ніби витягували з інструменту сумну й протяглу пісню, що парадокс мій у тому... Коли б не моя мати... Коли б не ота її настирливість...

– Не тягни, – сказав я, бо мені вже й зуби заламало від його гри.

– Ні, це даремно говорити. – знову повернувся до мене Владек. Але я скажу. Оце раптом відкрив у собі одну таємницю: коли б не моя мати з її розрахунками й настирливістю, я, їй-богу, закохався б у Мирославу...

Я вийшов від Владека ще пригніченіший, ніж до нього прийшов. Бо хоч він і лікував меланхолію смутною музикою, я свого смутку його меланхолією не полікував. Не відчув навіть злорадності чи співчуття до нього через те, що він таки вдавав, ніби байдужий до Мирослави, у чому я й раніше був трохи переконався, а тільки зараз йому по-справжньому припекло. Ну що ж, страждай, Владеку, поки що допомогти тобі не можу, я сам повний невимовного страждання. Адже вигадавши оту дурну, хай і романтичну історію і трояндою, я забрав у себе право послати Юліані другого листа.

І тут мене освітило. А що, коли зрізати троянду мені самому? Не скажу, що це дуже вже достойний учинок, але право написати другого листа здобуду. Все могло статися: того листа вона не одержала або ж його перехопила мати її. Або ж їй, як дівчині, не хотілося отак зразу піддаватися на зальоти якогось незнайомця: таких дівчат не завойовують з маху. Я трохи звеселів: це й справді був вихід. Отож увечері вийшов з дому, покинувши матір і вітчима за мирною балачкою (дивно, майже ніколи так мирно не балакала вона з моїм батьком), – говорили вони про той-таки паркан. Було хмарно, сутінки швидко замішалися темрявою; я озирнувся на свій дім: горіло вікно, жовто й затишно, світліла латка зведеного наново паркану, пахло сосною. Я швидко пішов через міст, під ногами в мене порипували старі дошки. Машина з'їжджала з гори й освітила мене з ніг до голови, і я осліп на хвилину від того світла. Збіг з примостового насипу й подався вгору до Чортової кузні. Навшпинячки, так що й кроків моїх не було чути, наблизився я до Юліаніного обійстя. Тут так само мирно світлили вікна, і я згадав, що забув узяти з собою ножиці. Подумав про пса, який має бути в цьому дворі, – такі люди, як Юліанін батько, без лютого пса не живуть. Відступати, однак, було пізно, і я, прислухавшись, якийсь час стояв сторожко напружений. Поки що собака не брехав, хоч я кілька разів пройшовся мимо їхнього паркану, майже торкаючись його. Онде й трояндовий кущ світліє квітами. Я почіпав руками дошки: чи не рипітимуть, коли перелазитиму? Ні, цей паркан був не такий, як у нас: міцний, новий, з грубого дерева. Я швидко й безшумно перемахнув через нього і стрибнув у грядки. Глухо загавкав із глибини обійстя пес – я стрілою метнувся до трояндового куща. Схопився голою рукою за стебло і відчув, як колючки боляче в'їлись у долоню. Рвонув квітку і метнувся назад до паркану – собака в дворі вже лементував. Я впав по той бік загорожі і кинувся до стежки, якою міг збігти в яр. Упав на землю біля тієї стежки, бо Юліаніні двері зарипіли і в освітленому прочіллі постала барилькувата постать Юліаніного батька. Він удивлявся в морок, але мене помітити не міг. Боліла поколота рука, і я розтис пальці – долоня була аж чорна від крові. Спалахнула надвірна лампочка, в прочіллі виросла жіноча постать, вони заговорили, але собачий лемент покривав їхні голоси. Я лежав на землі й тремтів. Садовий розчинив хвіртку і

визирнув на вулицю. Але вулиця була порожня. Я беззвучно розсміявся – хай там що, а другого листа Юліані я таки напишу!

Ішов додому й усміхався на повний рот. Троянду пожбував у кущі кропиви, а тепер за тим пошкодував: чи не ліпше було принести квітку додому й поставити у своїй кімнаті: хай повільно губить на скатірку жовте пелюстя. Я вийняв носовичка й затис його в долоні, щоб погамувати кров. Шкіру поколювало, здається, я загнав кілька колючок. Але що ті колючки, коли уста твої розповзаються від радісного усміху? Я ще за тебе повоюю, Юліано, подумалося мені, ще не пора в цій виставі спускати завісу. Але що воно – комедія чи драма?..

Наступного дня листа написати Юліані я не зміг і то з простої причини: мій вітчим стукав молотком, немилосердно вганяючи гвіздки в обаполи з раннього ранку до ночі. Я був роздратований тим до такої міри, що знову вийшов і запропонував йому свою допомогу – захотів за прикладом Владека Шарого меланхолією вбити меланхолію. Мій новий родич звівся з колін (у руці тримав молотка, а кишені були забиті цвяхами, аж вилазили з дірок) і прорік одну зі своїх велемудрих істин, в рації якій відмовити я не міг.

– Воно то двом, може, було б і сподобніше, але не знаю. Я вже коло цього діла цілий вік возяюся, то мені воно і в привичку. А тобі воно в привичку?

Зирнув на мене палкими антрацитними очима, в яких зламалася хитринка. Я подивився на свої цілком безмозольні руки й засміявся. Мій новий родич засміявся й собі.

– Воно, сказати, – мовив він, – не святі горшки ліплять, але коли отако поміркувать, то нащо тобі ті горшки? Чи в тебе, може, якогось свого діла нема?

– Діло в мене є, – протяг я, не міг же сказати, що при цьому стуканні книжки в руки не візьмеш, так само й перо, але незручно, що це тільки на вас падає...

Я був гречний, як господь бог. Навіть усміхався ледве не великосвітською усмішкою. Мій новий родич почухмарив потилицю, і його антрацитні очі блиснули вже натурально.

– А що мені сидить і ворон щитать? Не, я люблю, щоб мені робота в руках була. І не обіжайся, коли правду кажу: люблю діло без помішників робить. Може, негаразд кажу, але така вже, сказати б, натура моя...

Ці переговори провести нам потрібно було: ними визначили ми кожен своє status quo. Правда, коли він зчинятиме стільки стуку-грюку щодня проздовж усього подальшого нашого співжиття, мені доведеться працювати тільки по читальнях. Добре, що зараз канікули, поки що й роботи в мене ніякої не було, а щоб почитати, я можу вибратися десь у траву по той бік річки. Мій вітчим мав рацію, відмовляючись од моєї помочі ще й тому, що робив будь-яке діло страшенно повільно, а це мене при моїй експансивній вдачі напевне дратувало б.

Отак ми розійшлися, вельми вдоволені один одним, і я знову почув однотонний стукіт молотка, який лупав мене вже по плечах. Я подумав: а що коли й на це наладнатися, пристосуватися, як до реву машин, що переїжджають міст, адже тут і там – звук постійний! Але коли знову сів до письмового столу, коли перо моє завмерло перед тим, як сотворити ще один епістолярний шедевр, я знову почув стукіт молотка, який почав дзьобати мене не по плечах, а по голові. Ні, в такій обстановці нічого натхненного й путнього не створиш. Я взяв ковдру й книжку і пішов на той бік у траву: добре було б того листа обміркувати. Але тут замість молотка бухав волейбольний м'яч, якого завзято тузляли бронзовотілі молодики й дівулі, і я зі своєю ковдрою та книгою побрався під гору в поле. Тут усе цвіло й пахло, вітер погойдував торочкасту траву і квіти, літали бджоли, метелики та джмелі – пили з квітів нектар. Дзвонив жайворон, і вітрець обвівав обличчя густим, настоящим на сонці та квітах

повітрям. Нервово шамотіло листя ліщини; я ліг горілиць і раптом побачив перед собою небо, високе, вицвіле – це з нього зливалися потоки соковитого сонячного проміння і дзвенячі потоки жайворонячих пісень. Я дививсь у те небо й думав: якими маленькими, якими дрібними пристрастями я живу. Думав, що, може, й справді в кожному році можна зібрати події для сякого-такого оповідання, але кого воно вразить і схвилює? Ні, Віталію Волошинський, твої пристрасті – це пристрасті мізеру, їм бракує розмаху і навіть глибини. Ніколи, Віталію Волошинський, не виростеш ти в героя, про якого мріють, засинаючи, дівчата: немає в тебе для того ані сили, ані можливості. Але ти, Віталію Волошинський, живеш, у тебе в грудях тріпоче гаряче серце, на плечах твоїх зовсім не дурна голова, але все це в хирлявій оболонці бридкого каченяти. Отож ти й вигадуєш собі пристрасті. Віталію Волошинський, бо й тобі хочеться бути під цим небом бджолою, яка п'є із квітів нектар життя. І ти вдаєш, що жадібно його смочеш, але це тільки імітація, Віталію Волошинський, – насправді не ти п'єш життя, а воно випиває тебе. Воно й вип'є тебе, може, й невдовзі, як росянка комаху, і виплюне нікчемні твої останки. Тоді світ забуде про тебе, Віталію Волошинський, бо ти в цьому світі істота мала і значиш не більше від комах. Навіть не залишиш по собі подоби своєї ще однієї кволої, слабкотілої почварки, яка пристрасно й жадібно бажатиме в цьому світі існувати і випивати із квітів нектар.

При таких думках ніяка книжка не читалася; зрештою, вже й день кінчався. Вже, певне, повернулася з роботи мати; вони з вітчимом обійшли зроблений шматок паркану і дружно обговорили проблему цвяхів та дощок. Потім мати варитиме картоплю, а її новий чоловік умиється, оголившись до пояса. По тому сяде біля неї на кухні, і вони вестимуть мирну балачку. Бачучи таку напрочуд умиротворену матір біля цього недавно зовсім нам чужого чоловіка, я думав про батька й жалів його, адже саме такої умиротвореності він шукав, але ніколи її вдома не знаходив, і це при тому, що він був у мільйон разів культурніший, інтелігентніший, тонший у почуттях і глибший у думках від старого Ювпака.

Я спустився із Псищанської гори і думав над цим феноменом. І мені здалося, що починаю щось невиразно розуміти: гармонія в світі не залежить од нашого розуму і тонкощів наших почуттів, вона залежить від нашої взаємовідповідності один до одного. Розумний з дурним можуть ужитися, а розумний з розумним – ні. І все залежить, думав я, не від нашої вивищеності в розумі чи почуттях, а від того, чи гармонізуємо ми один одного, чи ж бо дисгармонізуємо. Тільки про одне це треба дбати, все інше прикладеться. Бо коли жінка, яка чудово гармонізувала свого чоловіка, перестане це чинити, зв'язок між ними порушиться й навпаки. Людина налаadowується на ближнього, подумав я, всіма фібрами душі: духом, розумом, системою відчужань, системою своїх нервів, тут усе має значення; голосно чи тихо говориш, як пахнеш, який вираз обличчя маєш, чи не пересолоджуєш і чи не пересолюєш духовних та матеріальних страв – тисячі й тисячі дрібниць, з яких складається наше буття, має з'єднуватися в погідній спілці – ось що таке гармонізація! Ось той ідеал, до якого маємо прагнути, але чи посилено ми стати його носіями? Біда в тому, що, замість гармонізувати одне одного, починаємо одне з одним війну, аж доки вона нас не зруйнує, адже й завойовника й переможця війна руйнує не менше, а може, й більше, ніж подоланого й потоптаного; горе подоланим, але горе й переможцям!..

Я прийшов додому на вечерю, мене чекали. Потім ми сиділи за садовим столиком і неспішливо вечеряли, мирно перемовляючись; сонце падало навкоси у наш двір, освітлювало посуд, страви, наші руки; червоне ставало ще червонішим, а біле білішим. У склянках з чаєм плавало по згустку світла, яке мерехтіло. Мій погляд часом падав на материні руки, які намащували на білу скибку лискучим ножом лискуче масло. Це були немолоді, жилаві жіночі руки, але робили вони свою роботу напрочуд злагоджено. Бачив, як тримає склянку зі згустком світла в середині темна, спрацьована рука вітчима, перекидав погляд на його вмиротворене обличчя й думав, що цей чоловік відчуває: сидить він за столом і їсть хліб, заробивши на те право. Я думав, що між них тільки я істота здисгармонізована, отож чинив так, як міг: хай вони того не помічають. І вони того не помічали – я був з ними і цього досить ставало

матері, я був складником родини, в яку ввійшов цей чоловік, бічним дзеркалом трільяжа, і цього досить було для нього.

Молодь ішла повз наш двір у парк. Я кидав поглядом у той бік, коли повз нашу хвіртку проходила реготлива компанія, і думав: ніколи не піду на танці в отакій компанії, адже я не для компаній.

У цей час я й побачив Юліану. Йшла з кількома подружками в тому ж таки платті дзвоном, а коли повернула в мій бік обличчя, я відчув, що став за столом невидимий: дивовижне то було обличчя. Дивовижна була ота жовта постать, облита не тільки жовтим вечірнім сонцем; господи, подумав я, на що я замахнувся! Який дивний безум мною керує, який страшний безум! Навіщо турбую це ясне створіння, адже не для мене воно! Я чув, як у моєму невидимому тілі (адже не зупинила на мені погляду, хоч дивився на неї так. ніби з себе вилазив) голосно стукоче серце, як воно аж боліти починає, гак метиляється й обтовкується в грудній клітці – очі мої покривав жовтий туман.

Видіння зникло, а я вийшов з-за столу і підійшов до хвіртки. Погляд мій печально лився услід за тією, яку вела за собою довга, відкинута на дорогу тінь. Я забув про матір і вітчима за столом, вони про щось захоплено балакали, моя власна довга тінь потягла мене по дорозі вслід за тим жовтим метеликом, квіткою кульбаби, яка перетворилася раптом у живу дівчину. Не міг нічого з собою вдіяти, бо таки й справді не належав собі. Таки справді керував мною безум, якесь дивне й дике запаморочення. Хтось ніби прив'язав мене до тієї жовтої квітки, до того метелика, який летів переді мною і тріпав привабно крильцями, я йшов ніби в тумані. Рука полапала кишеню: чи є в ній гаманець, адже на танцмайданчик без квитка не пройдеш. Гаманець є, і я полегшено зітхнув. Що буде, гарячково міркував я, коли підійти до неї й запросити до танцю: відмовить чи ні? Танцювати мене навчив Владек Шарий, але школи того вміння я не випробував з дівчиною, бо не ходив ані в парк, ані на студентські вечори. Зараз я дякував долі за те, що Владеку Шарому захотілося стати моїм учителем танців.

Ішов від дівчат на належній відстані, але не гублячи їх з визору. Вони сміялися й жартували, але не озирнулися ні разу. Зрештою, коли б і озирнулися, то що їм до того, що десь по вулиці плететься якась мала і нікому не потрібна почварка?

На танцмайданчику вже грав оркестр, а всю круглу площину заповнював барвистий, гудливий і вируючий тлум. Я вибрав собі куток, звідки зручно було стежити за Юліаною; волею випадку це було те саме місце, на якому я самотньо сидів минулого року. Юліану відразу запросив до танцю високий і гарний хлопець, і вони потонули у верткому хаосі, мені залишалося тільки вихоплювати з того виру жовту пляму її плаття. Юліана танцювала легко й невимушено, а на її обличчі застигла усмішка. Жовте плаття вириналило й пропадало з моїх очей, і я захоплено за ним стежив. Кінчався танець, починався новий, і до Юліани підскакував новий залицяльник; здавалося, вони ніби й чекали, поки вона звільниться, – дівчина ж не відмовляла нікому. Але найчастіше танцювала з тим, першим, хоч і той, перший, не дармував: коли Юліана бувала зайнята, він також не сидів на лавочці і не зітхав.

Я відчув, як під груди мені підкочується щось кисле; ні, даремно я сюди приволочнвся. Даремно стовбичу тут – чи така вже велика втіха дивитися, як умліває в чужих обіймах володарка твоїх снів?

І тут я побачив Таню. Дівчина стояла якась знічена, посмутніла, здається, до неї ніхто в цей вечір так і не підійшов. Закінчився танок, і до Тані підскочила досить мила дівчина, розпашіла, усміхнена – вони про щось між себе заговорили. Ну що ж, подумав я не без злорадності, Таня цілком годиться в подружки тій дівчині, адже в їхньому світі гарна вибирає собі в супровідниці негарну, щоб на такому тлі виглядати ще чарівніше. Адже й ті двоє, що прийшли з Юліаною, також сірі курочки і більше простоюють чи просиджують на лавках, ніж танцюють, у той час як Юліана чи Танина подруга не пропустили жодного танцю. Я вже не виношував відчайдушних думок підійти до Юліани, щоб не стати тим єдиним, кому дівчина таки відмовить, та й утримати інкогніто бажав.

Тобто в мене раптом виникла ідея написати дівчині, що одним із її партнерів був автор листа, чи не клюне вона на таку приманку?

Знову зирнув на Таню: самотнє й печальне обличчя – от кому в цьому тлумі по-справжньому гірко. І мені раптом стисло серце: пожалів цю почварку, бо хто її в цьому світі пожаліє, як не подібний до мене? Ні, це був якийсь несвідомий порух, акт співчуття, чи що; ні. це сталося само по собі, я раптом встав і пішов до Тані – можу ж я перекинутися словом зі своєю однокурсницею.

– О, – сказала вона, – і ти тут?

– Вивчаю етнографію сучасного побуту, – сказав мій півнячий басок. – А ти вже не на практиці?

– Вже відбула, – сказала Таня.

– А, – мовив я, співчую. А що занесло тебе в цей вертеп?

– Чого це вертеп? – сказала Таня, ображено зводячи брови. Бачиш, і тебе, такого великорозумного, сюди занесло.

– Щоб не почати сумніватися в межах своєї великорозумності, сказав я.

– Не зрозуміла! – знову звела брови Таня.

У цей час повз нас пролетіла в танці Юліана. Розчервоніла, прегарна, блиснула в мій бік очима – прекрасними очима! Серце в мені тенькнуло.

– Хочу сказати, що й боги часом спускаються на землю, – сказав.

– Так високо про себе думаєш? – насмішливо скривила губи Таня.

– Анітрохи, – відповів мій півнячий басок. – Просто богорівними зробила нас традиція.

– Значить, і вони богорівні, – хитнула Таня на тлум. – Чого ж їх зневажаєш?

– Бо не можу, Танечко, до них дорівнятися, – з тонким усміхом відповів я.

– Ну, це вже ти правду сказав, – погордливо задерла носика Таня.

– Звісно, – відповів я. – І щоб доказати це, запрошую до танцю тебе.

– Не зрозуміла, – сказала Таня. – Доказати що?

– Ну те, що всі у світі ані гірші, ані кращі.

Вона могла б на мене образитися, адже я увіч дав їй знати, що пожалів її, але дівчина мислила простіше, тобто моїх високих вихитів розуму не збагнула, а вирішила, що я до неї в певний спосіб залицяюся; зрештою, і застоялася вона. Ні, не зразу подала мені руку, а трохи й повагалася. "Не гордуй мною, Таню, сказав я їй подумки, – через свою тугу я до тебе підійшов".

Ми вкрутились у юрбу, людей було так густо, що вже не мало значення, як хто танцює, ми ж обоє танцювали погано. Знову мигнуло проти мене розпашіле лице Юліани, її вів той-таки чорнявий і високий молодик. Я побачив, що очі в того молодика волошкові.

– Не сердься на мене. Таню, – сказав. – Може, я й набридаю тобі своєю персоною, але нечасто трапляється, що двоє однокурсників здібуються поза курсом.

Таня мовчала. Закусила губку і старанно намагалася потрапляти в ритм. Мені треба було дівчину вести, але що з того, коли на кількох уроках танцю, що їй дав мені Владек Шарий, вести партнера він мене не навчив. Я був на тих уроках більше дамою, ніж кавалером, кавалером був Владек. Здається, я топтав Тані ноги, але вона мовчки терпіла. Саме тому я більше афоризмів дівчині не продукував.

– Ми аж упріли, поки закінчилася музика, а коли це сталося, обоє полегшено зітхнули. – Я відвів Таню на місце.

– О, – прискочила до нас розпашіла її подружка, – ти тут собі й кавалера знайшла.

Зирнула на мене, і я побачив порожні-порожні сірі очі: ну, чого ти зневажаєш мене, лялько, подумав я. Бо крізь ті порожні очі я встиг примітити кілька не дуже закручених мозкових звивин; але вона увіч із нас з Танею насміхалася, керована нехитрою командою від тих звивин. Таня, здається, також те відчула.

– Це не кавалер, – сказала цілком без гумору, – а мій однокурсник.

У цей час заграла музика, до Таниної подружки підскочив уже справжній кавалер, вона манірно сказала: "Ах!" і пішла й далі розкручувати в цьому хаосі убогі звивини власного мозку, а я стояв біля Тані, ніби язика проковтнувши. Навіть не шукав очима Юліани – незвідь-чому осінню мені запахло.

– Що це за одна? – спитав коротко в Тані.

– А, – сказала та, скривившись, – моя двоюрідна сестра.

– Залишишся іще тут чи провести тебе додому?

– Ще побуду, – сказала прілим голосом Таня. – Піду додому із сестрою.

– Тоді вибачай, що тебе потурбував.

– Нічого, – сказала Таня. – Не сподівалася тебе тут побачити.

– Хіба ти від мене на щось сподіваєшся? – бовкнув я.

Таня на мить спалахнула, очі її розширилися, а губи здригнулися.

– Тобі не личить бути злостивим, Віталію, – сказала вона.

– А яким мені личить бути? – спитав я, пильно на Таню дивлячись.

Дивно, коли отак довше дивитися на неї, не така вона й почварна.

– Будь такий, як є, – тихо сказала дівчина і відвернулася.

– Гаразд, – сказав я, – спробую. То що, потанцюємо ще раз чи розійдемося?

Вона сприйняла моє слово як запрошення до танцю й подала мені руку. Ми потуплювалися на забитих курявою дошках ще раз, після чого я розкланявся. Смішно виходило: прийшов милуватися володаркою своїх снів, а натомість підбиваю клинчики до тієї, котра тільки раз у мої сни прийшла, та й то в чудний спосіб.

Я зирнув на юрбу. Юліана танцювала. З тим-таки високим, чорнявим і волошкооким. Дивилася на нього із завмерлою усмішкою, із завмерлою усмішкою дивився на неї він...

І я покинув це юрмисько, бо стало тут незатишно й самотньо. Здалося мені, що з Юліаною повторюється та ж таки недоладна історія, яку пережив я з Мирославою. Тоді я закликав не влізати у чуже щастя, бо не моя це місія – псувати людям життя.

Йшов і міркував. Звісно, мої стосунки до Юліани й моє раптове кохання – безум. Звісно, не маю я ані найменшого шансу на те, що й дівчина мене полюбить, але й не претендую на таке. На що ж претендую? Та й чи можна говорити про якийсь розважок, коли тобою керую безум?

Отже, давай підведемо підсумки, сказав я собі. Юліана увагою осіб чоловічої статі не обійдена – ось скільки їх біля неї крутиться. Можливо, той високий і чорнявий їй найбільше до вподоби, але між ними сталих стосунків немає; здається, вони тільки вперше сьогодні зустрілися. Неважко мені в тому переконатися: треба тільки дочекатися кінця танців і простежити. Коли хлопець проведжатиме Юліану, мені треба про неї забути, щоб знову не корчити з себе ідіота. Коли ж він її не проведжатиме, то повертатиметься вона з тими-таки подружками, і я матиму право використати здобуте в неї, правда, не в зовсім чесний спосіб, право написати їй другого листа.

Ходив понад берегом річки, по якій плавало на човниках кілька нічних рибалок (ловили хватками), і дивився, як стелять по воді жовті мерехтливі пасмуги прибережні ліхтарі, слухав дешеву музику, яка котилася з паркової гори, примітивну й нікчемну музику з примітивною й нікчемною мелодією: десь там, на горі, й досі тупотять, крутяться, стискаючись в обіймах; там і досі самотньо стовбичить Таня, здається, вона поставилася сьогодні до мене милостивіше, але що мені з того? Там крутиться ота жовта квітка, пахощами якої я отруївся, і немає їй діла, що хтось нестямно закоханий у неї блукає, як вар'ят, топчучи вечірню росу і гріє власну химерну сподіванку, як квочка яйце, маючи надію, що з того яйця вилупиться лебідь, хоч чудово знає: з курячих яєць лебеді ніколи не вилуплювалися. На нього сиплеться прозорий зірковий пил, але небо над головою в нього повне загадкових і таємничих арабесок, і він, той чудний

безумець, хоче прочитати їх, як неписьменний письменна, і вірить, що при належному старанні це йому вдасться; вірить, бо людина в цьому світі завжди переконувала себе, що всесильна вона й неповторна; вірить, що кожен її безум – початок відкриття, котре оновить світ і стане початком нового розуму, бо так їй приписано долею. Отож чинить так вона у великому й малому, бо цінності в світі часто – плід її здійснених і нездійснених мрій та бажань. Ось чому так уперто блукав я берегом, закусивши губу, і слухав, коли ж нарешті заглушить ця ніч оту нікчемну музику, якою й так я налявся по вінця. Тоді по темній вулиці підуть, голосно розмовляючи, юрби хлопців та дівчат, вони жартуватимуть і сміятимуться, а я стоятиму в темряві і їстиму їх очима, бо я ніколи не стану натуральним складником оцієї веселої й безпосередньої юрби, ніколи не пройдуся отак безпечно, повертаючись із гулянки.

І ось вони йдуть, я стою й дивлюся, а біля мене стоїть і дивиться синій чоловік, і той синій підсміюється нишком із мене, але він задоволений, бо коли людиною починає правити безум, він витворюється із повітря, ночі, зіркового пилу і трав'яної роси, він стає, шановне товариство, подобою вашою, смішною до карикатури, подобою, удаючи, що він ваш тверезий глузд, хоч насправді він дитина вашого безуму.

Я стою й дивлюся, темний, малий, майже розмитий темінню, очі в мене розпалені, я до болю вдивляюсь у морок, бо я забув замінити темні окуляри на світлі: таж бо потягло мене за Юліаною і не було коли зважати на такі дрібниці. Отож стою я з великими чорними очима, з мокрими сандалетами і шкарпетками, рот у мене розтулено, а мимо йдуть і йдуть діти отієї примітивної музики, йдуть швидко, бо в них молоді й моторні тіла, поблискують міцними й молодими зубами, сяють світлими сукнями й сорочками, йдуть і пропадають у темряві. Тіла їхні пахнуть вечірньою росою і зірковим пилом, тіла їхні дихають набраною від тієї музики енергією.

А ось і жовте дзвоном плаття – Юліана повертається, як і прийшла, в супроводі подружок, вона щось дзвінко розкажує і радісно сміється, її сміх теплий, срібний, мелодійний, її подружки так само дзвонять

голосами, вони всі троє також пахнуть вечірньою росою й зірковим пилом. А я стою в глибині невидимий, з незвично притихлим обіч себе синім чоловіком, бо й він аж рота розтулив од цікавості – а що це воно відбувається: мале, нікчемне й примітивне, як та музика з парку, чи й велике? Я навіть знаю, про що він думає. Немає великого, міркує він, без малого, всі малі історії – це тіні історій великих, а найбільша з великих історій, гадає він, – це історія людської душі, байдуже, в кволі чи в здоровому тілі вона поселилася. І я стою, покриваючись росою, ніби камінь, бо я на хвилю й справді перетворююсь у камінь, а на обличчі моєму усмішка, легка, тремтлива й щаслива, бо попри все Юліана пройшла додому не в супроводі отого високого, чорнявого й гарного, з яким так захоплено танцювала, а з тими-таки сірими, як кури, подружками. Пройшла й продзвеніла сміхом, задоволена, юна й прекрасна. І я відчуваю, що не маю сили отак від неї нагло відмовитися – сьогодні вночі писатиму їй листа.

Повернувся додому, вікна наші вже не світилися. Відчинив безшумні двері, материн новий чоловік їх уже помастив і вони не риплять, скинув у темряві сандалі і йду у мокрих од роси шкарпетках, ступаючи навшпиньки, – хай вони там сплять, умиротворені й утомлені: мати моя зі своєю запізнілою і смішною любов'ю і той її не менше смішний новий чоловік. Я відчиняю свої двері, вони також не риплять, бо вітчим змастив і їх, щільно запечатую їх за собою. Скидаю мокрі шкарпетки, скидаю сорочку й штани, ще не свічу світла, бо хочу переконатися, що всі в домі сплять, та й треба мені трохи нагрітися й подумати, адже сьогоднішній нічний лист має бути прекрасний. Отож безшумно залажу під ковдру, і очі мої зупиняються на просвіченому ліхтарями й зорями вікні. Відчуваю тепло, що поволі охоплює моє тіло, відчуваю, що мене підносить натхнення, що я й сам підіймаюся, расту, що я світлий і мудрий, що я не даремно не покликав із собою синього чоловіка, а залишив його за дверима – зачинив перед його носом двері: іди в ніч, творений ніччю! І він пішов у ніч, адже в мене в серці тільки світло, адже моя душа – ніби сонячна лампа; я вже наповнююся не лише теплом, але й світлом, і вуста мої шепочуть сокровенні слова.

– Дорога Юліано, шепочу в ніч, я щасливий. Щасливий, що ти зрізала троянду біля свого вікна, отже, дозволяєш мені написати цього листа. Навколо мене ніч, я сиджу за столом у світлі настільної лампи, і ці слова, які тобі пишу, – моє для тебе одкровення. Сьогодні ми з тобою познайомилися ближче, Юліано, шепочу я, бо щось поклиало мене прийти на танці у парк, де я побачив і тебе. Цілий вечір дивився я на тебе: чи помітила це? До тебе підходило чимало хлопців, і ти з ними танцювала, одним із тих хлопців, що з тобою танцювали, був і я. Отож мені хочеться, Юліано, щоб ти згадала мене, бо ми з тобою танцювали не раз, бо ми з гобою трохи й розмовляли, згадай усіх тих хлопців і відгадай, котрий із них я. Грала чудова музика, шепотів я, але ти була чудовіша за ту музику; було безліч гарних дівчат, але ти була чудовіша за всіх гарних дівчат; було багато усмішок, але твоя найсвітліша. Ми танцювали з тобою, Юліано, і я дивився тобі в очі; мені здавалося, що ми йдемо по сонячній галявині, на якій кожна квітка – мала подобиця твоя, однак не було квітки від тебе гарнішої; пахло медом, і літали золоті бджоли, а ми йшли і йшли, і сонце було таке веселе й лагідне, жайворонки співали – ось що бачив я і відчував, дивлячись у твої очі. Я хотів подякувати тобі за зрізану й тим самим подаровану мені троянду, але не посмів заговорити про те, бо я хочу, Юліано, щоб ти впізнала мене сама. Вірю, що конче мене впізнаєш, і тоді я перестану ховатись, скину з обличчя маску, бо навіщо маска тому, кому простягнуто дружню руку? Я пішов трохи раніше з танців, бо мені хотілося пережити своє зворушення. Певне, в той вечір натоптав я чимало роси, а все, на що я дивився, ніби оживало. Повітря було чисте, ніби перламутрове, проглядалися й найдальші вогники, земля зітхала, й небо дихало, а я раптом пізнав щастя в цьому світі – воно таки справді існує. Воно десь поруч, простягни руку й доторкнешся: його вдихаєш разом з повітрям, воно обвіває обличчя вечірнім леготом, воно дивиться на тебе з кожної зірки, воно поклалося світляною кулею довкруг кожного ліхтаря, воно витікає з кожного освітленого вікна, воно відходить ароматом від кожної квітки, що росте на цій землі. А коли закінчилися танці, ти поверталася з дівчатами додому; я знову побачив тебе й зрозумів: все оте невимірне і всесуще щастя – це ти, Юліано!..

Я сидів за столом, відкинувши перо, і сльози раптом стали в моїх очах. Бо зрозумів: надто красиво пишу, щоб мої слова й справді дійшли до Юліани; зрештою, все написане більше неправда, як правда, – чудова, гарна, ніби казка, неправда. Але воно й правда, бо ніколи так щиро й натхненно я не писав. Слова вилилися з мене – відчув, що мене більше в цій ночі нема. Є тільки залитий жовтим світлом стіл, є настільна лампа, є білий аркуш паперу з розсипаним зерном літер, а в кріслі біля того світла сидить не людина, а тінь, сидить хтось на мене схожий, хтось блідий, аж прозорий; хтось такий, через кого просівається світло лампи, хтось із темними проваллями замість очей, хтось із синіми прозорими пальцями, котрий виклав усю силу, аби вийти зі світу тіней і зажити активним, добрим і простим життям.

Але він, здається, перестарався. Перелився в оті чорні, мертві жучки на білому полі наперу, а сам зник.

Я знав, що лист мій не може так закінчитися: щось мені треба дівчині запропонувати. Однак сили в мене вже не було. Тоді простяг руку й натис на вимикач. Лампа погасла, і я опинивсь у глухій темряві, тільки вікна блідими плямами світилися переді мною. Руки мої безживно звисилися вздовж тіла, ноги ніби вросли в підлогу, серце тонко заболіло, тільки очі палали. В голові потріскувало – от-от не витримає вона напруги й розірветься, тьма мене поглине. І я раптом відчув, що це скоро й насправді станеться, зовсім скоро, а мій безум – не намагання завоювати найкращу дівчину, це лише просте й жалюче, як відчай, бажання у цьому світі втриматися. Я його надто любив, цей світ, ото ж і хотів утриматись у ньому через любов. Ось той глузд у моєму безумі, заради нього варто переживати отакі вечори й ночі.

Уранці я до того листа дописав тільки кілька фраз. Коли Юліана хоче, щоб наші з нею стосунки продовжилися, хай прийде у парк у суботу. Я буду одним із тих, хто запросить її до танцю. Їй не обов'язково мене впізнавати – це стане для мене сигналом, що я мою право написати їй третьою листа...

У суботу пішов дощ. Ще вдосвіта небо затягло хмарами, а після одинадцятої линуло як з відра. Я стояв біля вікна й дивився, як розбігалися від річки пляжники. Пробіг і мій вітчим із молотком і дечечком цвяхів, він уже майже завершив паркан. Мокре волосся поприлипало йому до скронь, а голе до пояса тіло блищало. Мати сьогодні була вихідна й кинулася надвір із парасолею. Я бачив, як вони йшли, притиснувшись одне до одного під спільною парасолею, і мені від цього незвідь-чому стало ще смутніше. З вікна проглядалася вулиця, по ній мчав брудно-брунатний потік. Ударили двері, гомонячи, в хату зайшли мати з вітчимом. Мати турбувалася й наказала чоловікові миттю перевдягтися. Він сміявся й говорив, що нічого йому не станеться.

Якась парочка зупинилася під деревом, одяга на них поприлипала до тіла, видно було навіть пипки дівочих грудей. Волосся в дівчини також звисало мокрими пасмами, вона звела обличчя до хлопця й сміялася. Хлопець стояв до мене спиною, крізь прилиплу тканину проглядали м'язи. Шия була груба, міцна, а плечі круті. Мені захотілося вийти й запросити їх у дім, але немає їм діла до мене, та й старих мій жест здивував би.

Я не марновірний, але цей дощ найліпша відповідь на того мою дурного листа, якого послав Юліані. Зрештою, ще побачимо: такі зливи довго не тривають.

Злива довго не тривала, але калюжі почали пухиритися, і дощ після годинної перерви посіявся вже повільний і навдокучливий. Такі дощі можуть тривати кілька діб, і я вже майже упокорився: тихий смуток пойняв мені душу. Здається, настав час отямитися. Безум – це безум, і всі мої софізми, що це початок чогось розумного, тільки немічна спроба одурити себе самого. Коли насправді хочу здобути собі дівчину, в мене є одна цілком реальна можливість: виявити більшу увагу до Тані. Тоді, на танцях, я нутром відчув: вона вже подалася. Чекає від мене сміливішого вчинку, а може, й натиску. Але вона горда й потребує, щоб і її здобували, як кожную справжню жінку. Що я, зрештою, знав про Юліану, окрім того, що вона гарна й принадна? Про Таню я знав більше. Знав, що вона багато

читає, на курсі принаймні вона із найздібніших. Але про Таню поки що серйозно думати я не міг, бо ще не завершив цієї історії, в яку так нещасливо вліз. Мушу в чомусь остаточно переконатися, ще в мені надія не погасла. Ще може закінчитися цей дощ, і я, дивлячись у вікно, пристрасно помолився, щоб хмари розвіялися. Закляв подумки цей дощ і попросив у неба, хай мені посприяє.

Дощ припинився близько п'ятої. Ми полуднували в хаті, і я відчув на собі материн вивідчий погляд.

– Щось на тобі лиця нема, – сказала турботливо. – Ти здоровий?

– Негода діє, – сказав я. – І це була правда.

– Мені теж крижі ломить, – підтримав мене вітчим. Попри всі його позитивні риси, він плямкав за їжею, і це мене дратувало, особливо сьогодні.

Вийшов надвір. Небо вже розірвало в кількох місцях заслону хмар, у прорвах сяяло напрочуд голубе небо. Повітря було вогке й сіре, струмки вже не бігли, в їхніх руслах поблискувала стояча вода, дихали земля й трава, напившись донесхочу. Струмки повиносили на вулицю сухі стебла бур'яну, торішні каштани, цурпалля; в рівчаку я навіть побачив лискучого солдатського гудзика.

Колись я любив оцю післядощову пору, коли стихія відшуміла, відгуляла, а натомість приходила вогка й сіра тиша з м'яким духом омитого зела й листя, з пряним запахом тополиних бруньок і з розгрузлою, чвакїтливою землею під ногами. Тоді по-особливому затишно блукалося понад берегом, але сьогодні мене цікавило не те. Сьогодні я нетерпляче позирав у небо й пристрасно бажав, щоб оті голубі пройми розширилися, а хмари розвіялися, щоб швидше присохло болото, а решта води із струмків або стікла, або ж усоталася у землю. Бажав, щоб настав тихий, непаркий вечір – хай б'є у вологу тишу барабан і хай

убиває тишу ота примітивна музика – я сам її сьогодні потребую. Бо вона скличе з околиць хлопців та дівчат, і вони слухняно рушать на її поклик, підуть, енергійно помахуючи руками і лискочучи зубами, в одному напрямку, щоб зійтися на дощатому майданчику в юрбу і застрибати, закружляти, ніби вони первісні люди й зійшлися на Лису гору виконати належний ритуал при службі богам. Це й справді так, бо той парк і танцмайданчик у ньому – Лиса гора, і я сам деруся на ту гору, сам іду, енергійно помахуючи руками й блискочучи зубами; я – великий імітатор, актор і блазень, бо ж між усіх цих хлопців та дівчат небагато є таких, котрі усвідомлюють: усі ми грачі, виконавці якоїсь вистави, усім нам наділено якусь роль; одні з нас позитивні, інші негативні, одні мають амплуа комедійне, а інші трагедійне, ще інші на характерних ролях, решта – статисти, хор, танцюристи. Всі ми граємо цю химерну виставу життя нашого, і тільки дехто не тільки виконавець, але й глядач – не ті, котрі гостро усвідомлюють світ і себе. Не назву їх людьми достойнішими від тих, хто живе, бо живе, дихає, бо дихається, кудись іде, бо туди ведуть його рефлексії, – всім нам ціна одна і один кінець, але поспівчувати саме таким мені хочеться, адже їм доводиться відбувати більшу боротьбу, щоб устояти і зберегти своє "я" неушкодженим...

Я знову на танцмайданчику, де вогко пахне деревом, намоклими дошками; дощу нема, але хмар з неба не змило і оркестр плював під ті хмари примітивну свою й дурну музику. Людей прийшло мало, на лавах досить порожніх місць. Багато порожнього місця й на самому майданчику, зі свого кутка я міг бачити всіх – не прийшла ані Таня. ані її подружка, не було і Юліани із ескортом своїм. Я дихав вогким повітрям, і мені смутилося, важко було чекати отак бездільно. Запросив до танцю якусь дівчину, вона повагалася, але пішла – базар сьогодні малий, – але ні я, ані дівчина не відчували від нашої тимчасової злуки радості, ми були двома Піннокіо, тільки один у штанях, а другий у спідниці. Потанцювавши з однаковою вправністю, ми вичадили одне одному по дерев'яній усмішці й розійшлися, щоб ніколи більше не здибуватися, і я не робив більше спроб удавати з себе кавалера. Я сидів на вогкій лаві, відчуваючи, як вільга просякає мені в тіло, чудово знав, що так сидіти мені з моїм ревматизмом не можна, що це може погано скінчитися, але на вустах

моїх грала вперта посмішка, я ніби мстив сам собі за те, що такий дурень, що я навіть листа доброго не вмію скласти, щоб зачепити в дівчині якусь романтичну струнку. Невже вона й справді така холодна, ота Юліана, думав я, що їй нецікаво, хто за нею упадає, щоб її не зацікавила ота гра, яку я запропонував, адже не так уже кепсько її придумано.

І я раптом позеленів од здогаду, який ніби стріла увігнався у мій мозок: а що, коли Юліана здогадалася, хто писав їй ті листи? Ні, це було б неймовірно, подумалося мені, я обставив себе всіма застережними заходами, і не може бути, щоб виявилася вона аж така прониклива.

Й сидючи тут, на мокрій лавці напівпорожнього танцмайданчика, злорадно відчуючи, як уповзає в тіло вогкий холод, я придумав фінал цій історії, своїй п'єсі, своєму "Безуму", адже все має якось у цьому світі закінчитися. Я вирішив зіграти ва-банк.

Переді мною крутилися пари, якось без ентузіазму, неохоче й без ентузіазму грав оркестр; небо позаслонювало прорви, нависло й почало розбухати сірим дріжджевим тістом хмар, і всі раптом відчули, що ось-ось бризкне з того тіста не так краплями, як мжичкою. Я ж сидів у позі лорда Байрона і міг вважати, що загадкова усмішка повзає по моїх вустах: а що коли я сам прийду до Юліани; ну, хоч би як посланець того загадкового інкогніто, принесу їй ще одного листа; хоч ні, досить із мене листів – принесу їй квіти, які таємничий інкогніто велів передати їй через мене; зрештою, підходив же я до Мирослави, як посланець Владека Шарого. Цим самим уб'ю кілька зайців: передам Юліані усно, що той загадковий інкогніто вельми шкодує, що вона не відгукнулася на того дурного листа, отож і запитує через свого посланця: писати йому далі чи ні; другий заєць – відведу підозру від власної особи, бо Юліана про автора листів може тільки здогадуватися, а не знати, третій заєць – коли Юліана інкогніто відмовить, він має нагоду по-лицарському вручити їй букет квітів, і нарешті четвертий заєць: хочеться мені стати з дівчиною віч-на-віч і побачити, яке враження на неї справляю. В тому ж випадку, коли дівчина поставиться неприхильно до інкогніто і до мене, я зможу

проголосити: "Finita la commedia!" вклонитися глядачам (а єдиним глядачем цієї комедії був, здається, я сам) і махнути рукою, аби машиніст сцени опустив завісу.

Трохи збадьорився від такого рішення, бо його було витримано в добрих літературних традиціях, принаймні тієї пори, коли мистецтво мало бавити глядача, а не сотати йому з тіла жили. Ну що ж, я звівся, побачив дівчину, з якою танцював, вона пропливала повз мене в парі з якимсь новим Піннокіо, подарував їй дерев'яну усмішку і дерев'яною ходю рушив до виходу – дерев'яною тому, що від довгого сидіння засидів ноги.

Вийшов із танцмайданчика, коли ж мене оббризкали перші краплі дощу. Але кроку не пришвидшив, ще відчував себе в ролі лорда Байрона. Доки дійшов до паркової балюстради, дощ сипонув густіше – нечисленні гуляки сипонули навсебіч, шукаючи прихистку. Я ж ускочив у телефонну будку і простояв з півгодини у страшній духоті, бо в неї, окрім мене, забилося ще з п'ятеро регітливих і дурних створінь...

І ось я йду з величезним букетом квітів, зовсім забувши, що маю переступити поріг садиби ворога мого батька, того, котрий колись приятелем його називався і котрий підступно його зрадив. Мені здавалося, що наш акт помсти зняв уже вину з того чоловіка, адже мстилися на ньому батько мій (як саме, невідомо) і я (описано вище в деталях). Але й це не поліпшило стосунків між нашими родинами: досить моїй матері й зараз згадати того Садового, як вона зеленіє й біліє і вуста в неї трусяться; не вибачив йому образи до кінця днів своїх і тато. Але я вже давно застеріг: керує мною не тверезий розважок, а безум, отож я нібито в ролі Ромео, а Юліані й імені не треба змінювати – це і є Джульєтта. Однак я, здається, тільки вдаю із себе Ромео, півника чи лорда Байрона; насправді я підозріливий і насторожений, бо гра ва-банк все-таки не абищія; я хвилююся, зеленію й побоююся, що в мене заклинить язика між зубами, коли доведеться там, на тому дворі, промовляти. Але маю надію на те, що все навколо – декорації, а не справжні краєвиди, що я – в театрі і гратиму роль, а в мене ніхто ніколи акторських даних не заперечував. Букет, який я прую, величезний,

складений вінком на твердій підоснові, і коли я входжу в хвіртку, мушу затулятися ним, як щитом. Голосно, люто, заливисто, натхненно бреше псюра, так завзято рвучнсь із ланцюга, ніби він бик, а я тореадор, а букет мій червоний плащ, яким я його дрочу.

Вищать двері, я відхиляю букета: на порозі стоїть монументальна, повної статури, великогруда жінка зі слідами колишньої вроди на круглому обличчі, але вроди простої, не вишуканої. Вона щось говорить, але пес бреше так, що не чути ані слова.

Тоді із-за хати виходить сам Садовий, заганняє собаку в буду й накидає гачечка на дверцята – навіть із цієї деталі видно, який він дбайливий господар. Сам господар стає біля буди, а що пес лементує й казиться вже зачинений, при бажанні можна уявити, що це Садовий прив'язаний до цієї буди і що гавкає так безподібно також він.

– Доброго вам дня! – кажу я, бо вже створено умови, аби ці двоє мій голос таки почули.

Обоє мовчать, до гостей вони не вельми привітливі. Тоді я стаю холодний і незворушний.

Мене просили передати вашій дочці цього букета, кажу я, здається, крижаним голосом.

– Хто просив? – питає, дивлячись на мене з висоти порога жінка.

– Владек Шарий, – кажу, не моргнувши й бровою. – Ваша дочка знає...

Тоді від будки з оскаженілим та замкнутим собакою зрушується й перевальцем іде барилькувата постать; я навіть чую, як від кожного її поступу постогнує земля. Відчуваю, що він дивиться на мене крізь

примружені повіки, а на обличчі в нього холодна маска, ніби це не обличчя, а імітація, та й сам він ніби й не чоловік, а імітація.

– А твоє прізвище часом не Волошинський, хлопче? – питає він тоном прокурора.

– Ні, – відповідаю я й бровою не повівши. – Моє прізвище Макошинський.

– А хто такий Владек Шарий? – питає з порога тоном судді жінка.

– Це ухажор, тобто залицяльник вашої дочки, – так само незворушно кажу я.

А твій батько часом не працював на взуттєвій фабриці? – питає тим-таки прокурорським голосом Садовий.

– Ні, він працював на панчішній фабриці, – кажу я.

– Не знаю ніякого Владека Шарого, – тоном судді проголошує жінка.

– Моє діло маленьке, – відказую. – Мене попросили занести їй букета, тобто оці квіти, і я заніс. Покличте вашу дочку...

– Вона пішла на свіданіє, – манірно проспівала жінка на ганку, – і ніяких таких цвітов ні од кого не чека.

– Ти щось мене морочиш, – блиснув очима, мов шаблями, Садовий. – Твій батько помер?

– Помер, – кажу я й пильно дивлюся на Садового, бо й собі хочу, щоб мої очі лискали, мов шаблі. Але мої очі можуть лискати лише темним склом окулярів.

– Ти отам біля мосту живеш? – питає Садовий.

– Я живу на Любарській, – кажу й відчуваю, що в мене й ніздрі починають здійматися. І чого ви, дядьку, до мене пристали? Кажу ж вам: мене попросив занести квіти вашій дочці Владек Шарий. Покличте її, бо в мене нема часу баляси точити.

По-моєму, це синок отого самосійного, – сказав Садовий до жінки. Що йому тра?

– Хіба не чув? – тоном цариці відказала жінка. – Приніс од якогось Владека Шарого Лянці квіти.

– Од кого це?

– А хвороба його чиста знає! Каже Лянчин ухажор.

– А той? Ну, що ти його привела? – здивовано кліпнув банькадлами Садовий. – Це треба в Ляньки спитать...

Вони перемовлялися, ніби мене тут не було. Я оскаженів.

– Покличете ви Юліану чи ні?

– Я цвіти й сама можу передать, – дипломатично відказала жінка на ганку, але не знаю, чи можемо ми їх і приймать? В Юліани вже є ухажор, тож не знаємо, чи нам удобно цього букетика брать. Так і передай отому...

– Владеку Шарому, – підказав я. – А квіти візьміть. Не хочете передати дочці, на смітник викиньте.

Я підійшов до ганку, поклав букета до ніг отієї монументальної і подумав: ось вона, Юліана, в старості. Гордо розвернувся й подався до хвіртки. І тут сталося чудо. Собака вирвався з буди, хоч був зачинений з цього боку на гачок і залящав так, що я ледве розчув слова Садового, який весь час, поки я балакав з його жінкою, шільно до мене приглядався:

– Морочить мене... голову дам відсікти... син того самосійного... Ти бач, приперся, не посоромився...

Я від того двору тікав. Побіг, як тільки переконався, що мене не видно із того ганку, і відчував, що мене оганьблено так, як ніколи, хоч нічого особливого, здається, в тому дворі й не сталося. Не знаю, чому назвав гой кабан мого батька самосійним, щось він у це слово вкладав не зрозуміле мені; дивувало інше: цей чоловік, учинивши моєму батькові стільки лиха, не тільки не відчував мук сумління, не тільки зневажав його, але й ставився до нього увіч вороже, а це значило, що в чомусь батька звинувачував. Чи не була, думав я, батькова помста чимось гіршим від того лиха, який учинив нам цей чоловік? Я ніколи про те не дізнаюся, та й чи потрібно? Головне не те... Головне, що Юліана таки має біля себе залицяльника, і я, здається, вдруге плював у небо. Слина повернулася і вдруге впала на моє ж обличчя, хоч цього разу я нікому нічого поганого не вчинив.

– Шановне товариство, кажу я публіці, яка складається з одного чоловіка, мене самого. – Ось вам моя версія п'єси Едмона Ростана "Сірано де Бержерак", написаної у 1898 році, що переконливо свідчить: проблеми, порушені в тій п'єсі, вічні.

Але я не хочу залишати цього писання без коротенького фіналу, бо наступного дня Юліану я таки побачив..

Побачив, власне, парочку: ішла неймовірної вроди дівчина у жовтій сукенці дзвоном; був вечір, і світло світило мені у вічі, а та парочка йшла

спиною до сонця. Через це дівоча постать ніби жовтим німбом-полум'ям була отарасована; через це й здалося мені, що вона неймовірної вроди. І гримала вона під руку високого хлопця у чудовому костюмі, стрункого й зовсім не отороченого, як його супутниця німбом. Але одна була вада в того кавалера: не мав той голови. Може, це був такий світляний ефект, не відаю, але мені увіч здалося, що голову в нього стесано на межі шиї, як це часом буває в манекенів. Юліана йшла й зазірала закохано в лице тому безголовому; може, й справді, подумав я, найпривабливіше обличчя те, яке можна не побачити, а уявити.

Вони наблизилися, сонце за цей час трохи приспустилося, і я уздрів, що голова в того хлопця є, але таки манекенна: чорнявий, з намальованими очима, з надто правильним носом, із нарум'яненними щоками і пофарбованим чубом. Та богиня в жовтій сукенці все ще була оторочена німбом, все ще світила неземною красою, все ще була повернута до свого манекена й захоплено ним милувалася, а він ніс свою вічну, застиглу, мертву усмішку, бо що можна взяти від Істоти, зробленої із пап'є-маше та тирси. Але яке це має значення, подумав раптом я, коли богиня закохано тулиться до свого обранця і коли вона щаслива? Що їй до того, що хтось цілком їй чужий та незнайомий бачить у її обранцеві манекена, адже для неї той манекен живіший із живих. Для неї він стрункий, гарний, розумний, чарівний, володіє всіма чеснотами, адже вона, богиня, всіма чеснотами його наділила. Для неї манекен я: дерев'яна статуя, котру поставлено край дороги, щоб по ній лазили діти, щоб на неї підіймав лапу блудящий пес; для неї манекен я, хоч через неї і для неї вилив стільки гарячого почуття і стільки душевного вогню, що й справді, – стою оце тепер порожній і німий з неживим обличчям, із вічною намальованою усмішкою.

III. ДРУГЕ БІЧНЕ ДЗЕРКАЛО. БРАТ

Три роки немає зі мною батька, вітчим мені його не замінив. Па мене він у вас не звертає, основна його турбота навести лад у нашому обійсті. Отож і досі, хоч тепер уже вересень і з часу його приходу до нас минуло три місяці, він з ранку до вечора стукає молотком, ріже пилкою,

привозить дошки і стовпи, копає, струже, теше, рубає все це неспішно, з розважком, але з якоюсь невичерпною затишністю. Я чудово знаю, що все це він робить не для того, щоб приподобитися матері; здається, працювати так було його покликанням і одружився він з матір'ю, може, і не з чоловічої потреби мати біля себе жінку й дім, як через те, що саме в нашому дворі, й справді по-господарському занедбаному, уздрів терен для своєї діяльності. Мати йому не заважала, не вказувала, нічого не радила, в його господарські проєкти не втручалася, що, здавалося, додавало йому енергії, і цей немолодий уже чоловік, пенсіонер (пенсія його була до смішного мала), щоранку по годиннику виходив у двір, як тільки відкладав ложку після сніданку, вдень приходив пообідати, а ввечері, охайно склавши інструмент, робочий день завершував. Отож наша садиба оточилася майже новим парканом, збитим грубувато, але надійно й міцно. У дворі виросла будка для літнього душу, було зведено просторий туалет, хоч раніше ми задовольнялися розхитаною дощатою будою; нарешті, вітчим розкидав сарая, такого ветхого, що коли б хто захотів ударити його ногою, то пробив би трухляву дошку наскрізь. У нас у дворі тепер часто диміли вогнища, кип'ятилася у відрі смола, і дух смоли став натуральним складником домашніх запахів: смолилися стовпчики, покривалася шаром смоли толева покрівля, смолою було навіть змазано паркана з тильного боку, бо тільки з вулиці вітчим його пофарбував, а оскільки обаполи були неотесані, з устюками, то виглядав наш паркан після того фарбування екзотично. Для інтересу я спеціально ходив подивитися на колишнє місце вітчимоного осідку і ось що там помітив: його обійстя було гак само занедбане, як передоцім наше. До власної дочки старий не навідувався, не навідувалася вона й до нього, так само, як і численні їхні родичі; очевидно, старий дочки своєї відцурався, а з родичами стосунки обірвав. Він же майже ніколи не всміхався: замкнуте обличчя, засмагле, густо побите зморшками, сірий од сивини чуб, що непокірно звивавсь у вихорець, смолисті очі, палючі й трохи дикі – очі впертюха. Усміхався вітчим тільки тоді, коли зустрічався з матір'ю, тоді його обличчя дивно оживало, ставало добре й по-своєму гарне. Вони любили сісти вечорами десь рядком і чи біля них був я, а чи ні вели тиху, задушевну бесіду про якісь фантастичні дрібниці: дошки, цвяхи, стовпчики, город, полуницю

(вони посадили її цього року цілу ділянку), садові дерева, картоплю – обоє в цьому знали толк. І раніше мати нечасто ходила на батькову могилу, а цього літа таки ні разу, а коли я про це нагадав, збулася неуважно якимось викрутом; цікаво й те, що вона знову почала більше про себе дбати, купуючи трохи дивоглядну одягу, але тепер ходила й у перукарню, викладаючи зачіски, фарбувала вуста й нігті на руках і ногах і часто робила для обличчя косметичні маски. Так само, як я у вітчимова роботу, той у ці її маніпуляції не втручався, а може, йому такі речі по-неофітському подобалися, бо його покійна жінка косметики, напевне, не вживала. Я дивився на цю ідилію трохи й іронічно, вона заповнювала все їхнє життя, а не моє, – мені чогось удома почало бракувати. До стукоту молотка, скреготу, пиляння, фуркоту рубанка, ударів сокири я поступово звик, як звикає людина до міських та промислових шумів, але домашнього затишку стало менше, хоч мати наводила в кімнатах майже бездоганний лад. До пам'яті батька вітчим ставився поблажливо, але татові фотокартки зі стін позникали, висіла його світлина тільки в мене, але й на неї мати позирала трохи зизо, заявивши якимось, що фотокартки вішати на стінах – смак поганий. Батькова бандура теж стояла в моїй кімнаті, вітчим якимось був витяг її із чохла, покрутив у грубих руках, торкнув одну із струн і зирнув на мене пекельними очима.

– Це ти граєш? – спитав, хоч ні разу не чув, аби я колись грав.

– Батькова, сухо відказав я, – і це прозвучало, як слово-табу; вітчим поспішно заправив інструмента в чохла, затягнув замка і поставив на місце, ніби то було щось хворобоносне. Саме тоді я пошкодував найдужче, що музичний мій слух має вади – не міг гоїти свої душевні болячки при допомозі музики, як це чудово вмів робити мій приятель Владек Шарий, а жаль! Принаймні відчував, що це могла бути немала втіха: отак сісти серед кімнати, затиснути інструмента коліньми, схилитися до нього й заспівати тихо й журливо, зарокотати струнами, розсипаючи чисге срібло звуків – саме тепер цього мені найдужче хотілося. Я навіть прийшов був якимось до Андрія Андрійовича і розказав про це своє бажання. Худе обличчя цього славного чоловіка засвітилося, розпогодилося, вуса затремтіли; він сказав, що слух це діло набувне,

головне – бажання; що він, коли я хочу, навчить мене грати по нотах, але в моєму віці треба для науки не тільки хотіння, а сильного жадання. Ми в той-таки вечір узялися до діла, а через кілька днів я почав бринькати, дивлячись у ноти. "Під кущиком в лісі сидить зайчик". Це наповнило мого вчителя гарячим ентузіазмом, але я відчув, що моє власне завзяття пощербилося: не давали мені ці простенькі вправи, які треба було весь час повторювати, задоволення – я увіч відчув, що діло це таки не моє. Отож перестав приходити регулярно до Андрія Андрійовича, а він був настільки делікатний, що при моєму наступному візиті (я переступив порога з винуватою фізіономією) ані слова мені докірливого не сказав і про науку мою більше не згадував...

Так він прийшов до мене, цей вересень: теплий, сумирний і печальний, і я відчув, що душа в мене розширюється, наповнюється димом осінніх вогнищ і духом зів'ялого зела та жовтого листа. Я захопив саперну лопатку, яка була в нас ще від війни, уже поіржавілу і з протрухлим держачком, великі ножиці, всунув все це в господарську сумку й рушив на цвинтар на побачення з батьком. День був погідний, небо засипане кучугурами хмар, блискучими вгорі й сірими насподі, повітря напрочуд прозоре, і ті хмари тяглися глибоко вдалину, скупчуючись на овиді і налазячи одна на одну. Дув свіжий, але нехолодний вітер, на цвинтарі пахло мертвими квітами, зів'ялим бадиллям і чимось специфічно цвинтарним. Неподалік я побачив Мирославу Білецьку з матір'ю, вони поралися біля могили з тією спокійною зосередженістю, з якою вміють поратися на кладовищах тільки жінки. Я привітався до них, вони звелися, зирнули на мене і на моє привітання відповіли, а я подався вліворуч, пробираючись між густо насипаних горбків. Але перед батьковою могилою мені довелося вражено спинитися – її було взято в бетонну облямівку, посередині на газоні висаджено чорнобривці, а довкола зведено невисоку залізну огорожу, свіжопофарбовану у срібну барву. Спершу мені здалося, що на тому місці, де лежав батько, поховали когось чужого, і я оббіг загорожу, щоб зиркнути на табличку біля хреста. Табличка теж була нова, нікельована, і на ній було написано батькове прізвище та ім'я: Волошинський Вадим Володимирович. Я зайшов в огорожу і сів на новенькій, з недавно

просохлою фарбою лавочці – піт покрив мені чоло. Може, сталося так, думав я спантеличено, що мати з вітчимом вирішили зробити мені сюрприз, і якось потай од мене все це влаштували. Але ні, щось тут було не так. такі речі потай не чиняться. Отже, лишалася єдина можливість: могилу упорядкувала ота Марія, про яку я забув і думати, мати мого також забутого брата. Я схвилювався, бо мимовільно повернувся у вересневий вечір три роки тому; батько вийшов тоді із хвіртки, що трималася на одній петлі й пішов до мене, високий, з розвіяним на голові кучерявим волоссям, осяяний вечірнім сонцем і через це весь ніби золотий. Я побачив тоді крізь нього вулицю, дерево й паркан – він дивно випрозорів тоді, мій батько! Ішов до мене, тримаючи на вустах усмішку, сумнішої й прекраснішої за яку не буває у світі, і я ступнув йому назустріч, боятися-бо став: поки дійде до мене, оте вечірнє сонце зовсім розміє його. А він раптом зупинився, схопився за поперек – усмішка на його обличчі тихо згасала. Десь поділося й сонце – ковтнула його хмара, сиділо на лавці двоє древніх, як світ, старих, а я щось у батька запитав, і він відповів мені самим порухом посинілих вуст. Щось сказав про мого малого брата – чому саме в цей момент треба було про нього говорити? В його очах мигнули сиві вогники, і я раптом виразно почув його голос, який чи наказував, чи просив не забувати отого мого брата єдиний його заповіт.

Я сидів і дивився собі під ноги, які стояли на жовтій піщаній доріжці, хтось цей пісок сюди привіз і обсипав ним довкола могили. Квіти були свіжополиті, земля ще мокра, хоча дощу не було вже з тиждень. Я відчув, що в мене палають щоки; такою мізерною й непотрібною видалася мені саперна лопатка, яка стриміла із господарської сумки, адже це я, я мав би упорядкувати цю могилу. Стояла навколо глуха тиша, тільки вітер шарудів паперовим вінком на сусіднім хресті. В уяві моїй спалахнули кадри з якогось кіно, ну, звісно "Ночі Кабірїї" – іде. тримаючи болючу всмішку на вустах, печальна жінка Все-таки батько мав рацію, подумав я. Кабірїя – це не мати моя, а та жінка. Виразно побачив обличчя, дивовижно схоже на материне, тільки лагідніше: в неї були великі смутні очі й усмішка Кабірїї на вустах.

Сонце вийшло з-за хмари, пробилось крізь крону дерева, що висіла над головою, й заграло, мінячись, золотими плямами на піску, висяюючи кварцеві зерна, на бетонному надгробку й на квітах, на яких ще тремтіли краплі, вони також засвітилися й замиготіли.

Я озирнувся. Спокійно поралися біля могили Мирослава з матір'ю: може, запитати в них, хто тут порядкував? Але це, напевне, викличе в них нездоровий інтерес: дивно прозвучало б моє запитання!

І все-таки до них я підійшов.

– Ми й тут сусіди, – сказав. Мій батько вашого вельми шанував.

– Часом до нас заходив, – сказала Ванда, а Мирослава позирнула на мене не без іскринки в погляді, аж я подумав: чи не оповідав їй Віктор про мене смішного.

– Віктор пише? – спитав я в Мирослави.

– Пише, – відповіла дівчина. – Передавав і вам привіт.

– Ваш батько теж щось писав? – спитала Ванда, втомлено сідаючи на лаву.

– Ні, – відповів я. – Він грав, співав і танцював. У "Льонку".

– А! – сказала Ванда. Це ви й Андрія Андрійовича знаєте?

– Дуже добре, – сказав я.

– Андрій Андрійович дружив із моїм чоловіком ще в молодості, – задумливо сказала Ванда й раптом повернулася до мене. – Скажіть, чого ваша мати вийшла за цього Ювпака?

– Ну, мамо! – спалахнула Мирослава. – Хіба про таке питають?

– Не знаю, – сказав я. – Так у неї вийшло.

– Я це спитала тому, трохи шорстко відказала Ванда, – що могилу вашого батька впорядковувала не вона.

– Знаю, – опустил я очі: невідь-чому мені стало соромно. І я раптом збрехав. – То батькова сестра...

– У нього була сестра? – спитала, пильно на мене дивлячись, Ванда.

– Сестра і брат, – сказав я, не моргнувши. – Тільки брат його в селі живе.

Мирослава дивилася на мене так, ніби розуміла, що я брешу, і схвалювала це. Ну що ж, подумав я, часом треба й так!

– Я б сказала, що вона сестра вашої матері, – мовила Ванда.

– А вона й сестра моєї матері, – не моргнув я. – Троюрідна.

– Он воно як! А я думала, що такі шлюби бували тільки в аристократів.

– Але вже немає й аристократів, – відповів я і всміхнувся, як усміхаються ті, котрі готуються завершувати розмову й відходити. – Будете писати, – сказав Мирославі, – привіт Віктору!

– Передам, – відказала дівчина й подивилася на мене вже без отієї насмішливої іскорки в очах.

"Ось найдостойніша з дівчат", подумав я і повернувся до них спиною після того, як попрощався. А може, повернувся до них спиною, бо мені смутно стало: від брехні своєї, від того, що вони розуміли, таки вигадую я; від того, що ця жінка не втрималася й заговорила про матір мою, а найбільше від того, що вчинив це не я. тобто не я упорядкував могилу. Але що я міг учинити, дістаючи малесеньку стипендію і твердо знаючи, що в матері й ощадної книжки нема, хоч колись вона й робила героїчні спроби її завести. Я йшов і відчував, що жінка й дівчина дивляться мені вслід, що вони не могли не помітити нікчемної лопатки моєї, витиналася ж бо вона з господарської сумки, лопатки, яка ні до чого там, де надгробок управлено в нову бетонну оправу. Шуміло в мене над головою листя, дерева похитувалися, й опадало вогке жовте листя, проривалося крізь корону дерева із шурхотом, а тоді, кружляючи, лягало мені під ноги; я те листя з якоюсь дурною насолодою товк.

На трамвай мені сідати не захотілося, і я рушив пішки по Вільській, щоб вихитати, вимити із себе оте неприємне відчуття, оту цвинтарну тишу й запахи – хай ліпше пахне мені машиновим перегаром, принаймні це живий запах. Назустріч і від мене котилися авто, і це були якісь іграшкові авто; на мене і від мене йшли люди, і це були іграшкові постаті, як на макетах, за якими вивчають правила вуличного руху. Так я дістався до Старовільської і, щоб чимось себе зайняти, купив бублика. Йшов і жував того бублика, а він був зовсім такий, як з мого дитинства: жиливий і тугий, що його й смоктати можна. Так дістався я до червоного будинку музею, біля якого на хіднику стояло дві старовинні гармати; я б, може, зайшов до музею, коли б не моя сумка з саперною лопаткою. Ні, до музею я не піду. Тоді звернув на вулицю Паризької Комуни, ішов і жував і смоктав бублика, добре знаючи, що дорога додому зовсім сюди не веде. Добре знав, що це дорога на Трипільську, куди мені зовсім не хотілося йти. але я йшов, бо раптом постановив: запитатись у тієї жінки, за яким правом вона взялася впорядковувати могилу мого батька? Он уже й чужі люди звернули увагу: чому це не моя мати це чинить, а хтось чужий? Мав би відчувати трохи й злості, але злості не відчував, а тільки той-таки смуток, чортовий, клятий смуток, що мене з'їдав, бо цей смуток був не тільки в мені, але й у біло-сірих лискучих хмарах і в дивовижно-

прозорому повітрі. Він, той смуток, дивився на мене з покритих курявою вікон будинків, біля яких я ступав, з розхилених хвіртток, що вели у двори, навіть із тріщин покритого гнейсовими плитами хідника. Навіть із трави, що сіра й безживна з тих тріщин проростала.

Бублика я доїв, і в роті в мене стояла густа слина з розмоченими залишками печеного тіста, сумка з лопаткою бовталася біля ноги, а сонце усміхалося мені десь так, як усміхалася Мирослава, – без отієї насмішливої іскорки в очах.

Ось і маленька хатка і хвіртка на одній петлі, ось утоптана стежка, що текла між трави до давно нефарбованих дверей: чи не ліпше було вам, шановна, подумав я, спинившись, навести лад у власному обійсті? Але я думав про це без злості, а якось сумтно, а серце в мене в грудях чомусь почало колотитися, бо й сам не розумів, чого сюди прийшов і що маю казати, зайшовши у дім. Набрив повні груди повітря, видихнув, випростався й поклав руку на хвіртку – старе дерево віддало мені теплом...

І ось ми сидимо в кімнаті, по якій розвішано сонячні пасмуги: я на стільці неподалік порога, жінка на стільці біля столу, а шестирічний мій брат на ослінчику. Я раніше вважав, що він схожий на матір, а зараз думаю навпаки на батька, тільки очі материні, великі й трохи злякані (чи не мене він злякався?), але й розумні.

– Бачите, – казала Марія, звертаючись чемно до мене на "ви" й дивлячись на мою сумку з лопаткою; вона чомусь нітиться, ніби відчуває себе винуватою, ваш батько залишив нам гроші, щоб було на що упорядкувати могилу... Не хочу нічого поганого казати про вашу матір, але він чомусь сумнівався, що вона це зробить... "Вона одразу понесе ті гроші в ощадкасу", – сказав якось він...

Я дивився на неї пильно; чому переді мною виправдовується, не лихе ж вона зробила, а добре? Чому уникає мого погляду і чому я сиджу тут і розпитую її, наче прокурор?

– Але вже минуло три роки, – кажу навіщось я.

– Це моя вина, – поспішливо підхоплює вона й нервово облизує кінчиком язика горішню губу. – Люди кажуть, що зразу ставити надгробок не можна, має осісти земля, а минулого літа мені відпустки не дали. Отак і вийшло, що я з цим ділом затягла...

Поки вона це говорила, я розглядав стіни. Жила жінка з дитиною в цій маненькій кімнаті, а у відчинені двері проглядала ще менша. Варили, очевидно, в блаженських сінцях, стояв там закопчений кєрогаз; я це помітив, заходячи. З лівого боку над ліжком, над старим, витертим килимком, власне, не килимком, а шматком обрубленої цупкої картатої тканини, висіла велика батькова фєтокартка, увіч збільшена з малої якимось фєтографом–халтурником: це була фєтокартка з батькової молодості. Але дивувало мене не те: на цій фєтокартці батько мав бути сфєтографований з матір'ю. Очевидно, коли дарував її цій жінці, зображення матері відрізав ось що мене вразило.

– Мамо, – спитав трохи хрипкувато хлопчик, дивлячись не подитячому серйозно. А цей дядя справді мій брат?

– Справді, Володьчику, – усміхнулася Марія.

– То чому ж ти кажеш йому "ви"?

Жінка засміялася якось вимушено.

– Він у мене з тих, – сказала винувато, – що задають купу найдивовижнішнх запитань.

– Чого це дивовижніших, – сказав малий. – Хіба він не твій син?

Маріїне обличчя вкрилося плямами; якось дивно вона червоніла:
плями на

щоках, під оком і навіть на лобі.

– Твій брат уже дорослий, Вовчику, – терпляче сказала вона. – І в нього інша мама. Спільний у вас тільки тато...

Хлопчику, однак, ці резони були, здається, незрозумілі. Дивився на матір і на мене, переводячи погляд, і повіки йому тремтіли.

– Значить, він несправжній мій брат? – сказав нарешті.

– Ні, він справжній твій брат, – мовила так само терпляче Марія. – Але він тобі напіврідний.

– Чому ж я його досі не знав? – нещадно запитав малий.

Ну, Вовчику, – жінка якось дивно хапнула ротом повітря. – Ти себе нечемно ведеш. Діти не повинні переривати розмов дорослих...

Але я відчував, що відповідь має бути не така. Тож-бо не відповідь, коли людину, хай їй і шість років, обривають тільки тому, що йому хочеться знати про речі, які мали б давно бути йому відомі. Я згадав, як колись малим він злякався моїх темних окулярів, тому скинув їх і вийняв з нагрудної кишені прозорі. Тепер я можу всміхнутися до нього, навіть підморгнути. Тепер можу встати й підійти до нього ближче, хоч він мене трохи й боїться. Побачив на етажерці трійко дерев'яних писанок і взяв одну в руки.

– Зараз я все тобі розповім, сказав, вдаючи, що писанка дуже гаряча й перекидаючи з руки на руку. – Бачиш, я фокусник, знаєш, що таке фокусник?

Хлопчик поважно хитнув головою.

– Ну так от, Володьчику, фокусники – це такі люди, котрі ніколи вдома не сидять. Все вони десь їздять, а додому приїжджають раз на три роки. Пам'ятаєш, коли я приїжджав до вас востаннє?

– Ні, – сказав малий, і я відзначив, що починаю інтригувати його.

– Ясно, що ні, – мовив я, – бо ти був ще дуже малий. Я прийшов тоді разом із татом і ти мене страх як перелякався! Тоді на мені також були чорні окуляри...

Скинув окуляри з прозорими скельцями і натягнув чорні. Тоді звів руку й тримав писанку двома пальцями: великим і вказівним.

І я раптом помітив: хлопчик щось пригадав. В нього на перенісці зібгалася смужка, а голівка радісно закивала.

– Згадав?

– Та не міг він згадати, радісно сказала Марія. Тоді дуже малий іще був.

– Нє, мамо, я згадав. – мовив схвильовано хлопчик.

– Бачите, він згадав, – урочисто мовив я, підкинувши яйце і ловлячи його. Отже, я фокусник і їжджу по білому світі. Знаєш, що таке білий світ?

Хлопчик замахав головою, гра починала його захоплювати.

– Білий світ – це земля, по якій прокладено безліч доріг. Це поїзди, в яких їдеш не день, а тиждень, а то й цілий місяць. Отож, поки об'їдеш цілий світ, минає якраз три роки.

– А ви колись мене візьмете з собою? – заблищали очі в хлопця.

– Візьму, коли казатимеш мені "ти", а не "ви". Братові "ви" не кажуть, навіть, коли він уже сивий дід.

– Хіба може бути брат сивим дідом? – спитав малий.

Я помітив, що Марія встала, приязно всміхнулася й кивнула.

Приготую вам чай, сказала тихо й пішла в сіни. Я зрозумів, що вона хоче залишити нас самих. Я й справді вже входив у роль, і тільки присутність жінки мене сковувала, соромився я трохи – адже знову доводилося ставати блазнем.

– Ти ще не знаєш, що таке мати дорослого брата, – сказав я. – Він може бути хлопцем, дідом, поважним дядьком або ж таким, як я, особливо тоді, коли він чарівник. А я чарівник. Не віриш?

– Чарівник чи фокусник? – спитав малий.

– І те й друге. Бо кожен фокусник – чарівник, а кожен чарівник – фокусник. Дивися, – мовив я і почав втирати писанку в долоні. – Оп!

Хлопчик розсміявся.

– Як ти це зробив?

– Секрет фірми, підморгнув йому я, хоч він того підморгування не побачив – був-бо я в темних окулярах. – А тепер ми те яйце-райце пошукаємо...

Я почав ходити по хаті, зазирнув під стіл (це був убогий, старий, погризений шашелем стіл), під ліжко (це було убоге, залізне, покрите витертою ковдрою ліжко), підняв стільця, на якому сиділа Марія (стілець був розхитаний), підійшов до шафи (так само поточеної шашелем) і тільки тоді рушив до малого.

– Яйце в тебе в оці, – сказав безапеляційно.

– Як так в оці? – хапнувся за обличчя малий. – Немає там його!

Я взяв його обличчя в долоні й пильно обдивився вирячені оченята.

– Правильно, нема, осьде воно, – я простяг руку й витяг писанку з кишеньки його блаженської бобочки.

– А інакші фокуси вмієш? – спитав ентузіастично малий.

– Умію, – сказав я, сідаючи на стільця. Я ковтач доріг.

– Як так ковтач доріг? – викруглив оченята хлопчик.

– А так, сяду в поїзд і їду. Бо треба показувати свого фокуса новим і новим людям. Нецікаво, коли одне й те ж бачать ті ж таки люди.

– Нє, цікаво! Покажи ще раз...

Рипнули двері, зайшла Марія й почала розставляти на столі чашки. Чашки були грубі, потріскані; зрештою, в мене вдома вони не кращі. Але в цьому домі жили увіч убогіше, ніж у нашому. І я зрозумів раптом: мій

батько й справді міг залишати тут якісь гроші, але не для того, щоб йому по смерті поставити надгробок, а щоб полатала ця жінка свої діри. Зрозумів я й інше: тих грошей було на надгробок увіч не досить, отож вона й дозбирувала їх – ось чому надгробка поставлено так пізно.

– А він мені фокуси показує, – захоплено сказав хлопчик.

– Твій батько теж умів робити фокуси, поблажливо зауважила Марія.
– Сідайте, вип'єте в нас чаю.

Насипала з банки у блюдечко варення, були то райські яблучка – варення, що його найбільше любив мій батько. Заходячи в це обійстя, я помітив і райську яблуню, густо всипану мацюпунькими плодами, – єдине дерево, яке тут у них росло.

– Не хочу чаю. – трохи вередливо сказав хлопчак. – Хочу, щоб він ще раз показав мені фокуса.

– Ну, ти не один у хаті, – докірливо сказала Марія. – Спершу вип'ємо чаю. а тоді буде й фокус.

– Але я хочу зараз! – вередливо тупнув ніжкою малий.

– Ви його зачарували, – всміхнулася тонко Марія. – Але не потурайте, бо на голову вам сяде.

– Я не сяду на голову, я хочу ще раз побачити фокуса.

– Ходи-но, брате, сюди, – покликав я тепло. – Ходи посидиш коло мене, а фокус я тобі після чаю покажу аж двічі.

– Тричі, – сказав уперто малий.

– Гаразд, тричі. – сказав я. – А зараз поговоримо, якого ти хочеш, щоб я приніс, подарунка.

– А чого ти сьогодні не приніс подарунка? – спитав малий, таки рушаючи до столу.

– Як тобі не соромно, Володьчику!

– Ні, чого ж, сказав я, – його запитання правильне. Ходи сідай біля мене.

Малий сів, а жінка докірливо подивилася на сина і тільки тоді вийшла. Навіть пальця на вуста поклала, щоб він не патякав зайвого.

– Річ у тім, братику, – сказав я, обіймаючи малого за плечі, відчув при цьому, як напружилось його дрібне тільце – він уже тягся, але ще побоювався мене, – що я ходив на татову могилу. Отак прямо з поїзда, а потім поспішив, щоб побачити тебе. А йдучи до тебе, я думав: що ліпше завернути в магазин, не знаючи, якого подарунка ти хочеш, чи прийти до тебе ще раз із тим, що тобі найлюбіше.

– Через три роки прийти? – спитав малий.

– Ні, чого ж. Я у вашому місті пробуду довше. То що б ти хотів?

– Пістолета з пістонами, – сказав малий.

– Здорово! – сказав я. – А в кого ти стрілятимеш?

– У сірих людей, – сказав хлопець.

– Хто це сірі люди?

- Вони мені сняться. Це ті, що забрали тата в могилу.
- В сірій одежі?
- Ні, вони голі. В них сіре тіло, а зуби чорні.
- А очі червоні?
- А очі червоні. А ви звідки знаєте?
- Чарівники все знають, братику. І, крім того, я у них також стріляв.
- І вбивав?
- Ну, не знаю. Але вони після того уже не лізли в мої сни.
- Атож, серйозно сказав хлопець, – і я теж не хочу, щоб вони лізли в мої сни.
- Домовились, – мовив я. – Але про це нікому ані слова!
- І мамі?
- Мамі можна. Але в садку хлопцям ані слова. Ходиш у садок?
- Ходжу, але не хочу. Там мене б'ють.
- Б'ють? – повернувся я до нього. – Скажи тим, що тебе б'ють, що до тебе приїхав брат. І скажи тим, хто тебе хоч раз зачепить, що твій брат з такого шкуру спустить!..
- Правда? – сказав радісно хлопчик.

Зайшла Марія з чайником, з носика якого струмувала пара. Чайник був круглий, алюмінієвий, з погнутими боками. Жінка всміхнулася до мене ніяково і я раптом зрозумів батька: саме за цю ніяковість він колись її й полюбив.

Ми пили чай. Малий наливав його собі в блюдечко і черпав чайною ложкою. Варення він не їв, зате активно молотив печиво, покладене у простій фаянсовій тарілці з надщербленим краєм. Марія пила чай обережно, відставивши мізинного пальця, а ложечка, якою вона набирала варення, ледь тремтіла; здається, мій візит її хвилював.

Хотіла б у вас одне спитати, мовила несміливо й поставила чашку. Того разу, коли приходили востаннє. Вадим сказав... ну, що ви сфотографувалися. Забрали ті фотокартки?

– Звичайно, – сказав я. – Батько там непогано вийшов.

Незручно таке просити, мовила жінка й почала нервово ламати печиво, але коли у вас є зайва... Власне, я могла б попросити перефотографувати, а то в мене тільки оце і є... Ну, ще групове фото ансамблю.

Фотокарток, знятих в останню нашу прогулянку, було шість. Ясна річ, одну я подарую.

– Зі мною чи батька вирізати? – спитав я.

– Ну, що ви? – перелякалася Марія. – З вами, як можна таке псувати...

Фотокартки ансамблю я ніколи не бачив. Отож сидів і роздивлявся. Батько там був такий, якого знав: саме такий виходив він до мене після концерту: розхвилюваний і ще натхненний. Він стояв і всміхався, і мені навіть здалося, що вуста його ледь-ледь тремтять. Марія стояла в кутку

за іншими, визирало з-за плечей саме тільки її обличчя – вічна доля статистів чи тих, хто на кону у задніх рядах.

На жаль, у мене тільки одна. Але коли хочете, я перефотографую...

Я зирнув на батьків портрет. Її знайомий фотограф майстер був не вельми.

– Гаразд, – сказав я. – Отак і обмінємося.

– Він мені купить пістолета з пістонами, – гордо сказав малий і виказисто подивився на матір.

– Негарно випрошувати подарунки. – строго сказала Марія.

– А він і не випрошував, – мовив я.

Я не випрошував, коли він тим пістолетом з пістонами тільки й марить. Придумав собі якихось сірих людей і хоче їх постріляти

Я не придумував сірих людей! – крикнув хлопчик, аж сльози постали в його чудових очах. – Вони мені сняться. І йому вони сняться, – ткнув у мене пальцем. І він уже своїх сірих людей постріляв!

Марія перевела на мене очі; ну, звісно, де б вона вірила у сірих людей, навіть коли б я почав переконувати, що такі існують. Але мав рацію більше малий – сірі люди є. Я збрехав тільки те, що в них стріляв. Один із тих сірих – синій чоловік, той, що його я вряди-годи для себе придумував.

– Ти їх постріляєш також, – сказав я, обіймаючи хлопця за плечі.

– А коли вони не перестануть мені снитися?

– Тоді поклич мене. Отам, у сні. Поклич, і я прийду, де б не їздив і як далеко б від тебе не був.

– Правда?

– Як білий день, – сказав я і встав – саме була та хвилина, коли візити годиться закінчувати.

– А фокус? – обурено сказав малий. – Ти мені обіцяв аж тричі показати фокуса.

– Я й покажу. З усіма трьома писанками, гаразд?

– Гаразд, – згодився малий і, зістрибнувши зі стільця, побіг у свій куток. Умостився на ослінчику, і його обличчя засяяло. – Давай!

І я показав йому фокуса, раз, другий і третій. Цього разу в мене було не один, а два глядачі. Цікаво те, що Мариш очі блищали так само, як і в її сина; здається, жінки завжди залишаються трохи дітьми, через що й мають терпіння безнастанно возитися з малечею.

– Чудово, сказала Марія. У вас це виходить ліпше, як у Вадима.

– Бо я чарівник, – сказав усміхаючись. Чарівник, який приходить раз на три роки.

– А пістолет, – сказав малий, погасивши усмішку. – Ти обіцяв принести мені його не через три роки.

Пістолета й фотокартку я принесу наступної неділі, – сказав я.

– І ти сказав, що пробудеш довше в нашому місті.

– Тільки тому, – сказав я. – що в мене є брат. Запам'ятав, що треба сказати хлопцям із садка, коли тебе б'ють...

– Вони тепер мене й пальцем не зачеплять, – переконано мовив хлопчик. – Я тепер їх сам буду духопелити...

– Вовчику, що це за словечка! – вигукнула Марія.

– А такі, що вони мене тепер пальцем не зачеплять!..

Я повертався додому трохи схвилюваний. Ішов легко розслаблений, бо сонце вже дивилося на мене смутно, було воно й негаряче – заливало мене якоюсь дивною променистою енергією. І я раптом відчув, що дивовижна прозорість сьогоднішнього дня ненадаремно, що ота дивовижна видимість, оті розсунуті горизонти неба в сьогоднішньому дні і ті хмари, що роблять його пласким, а самі тягнуться аж куди вхопить око, теж сприяють народженню в мені тією ж таки променистої енергії. Бо раптово починаєш відчувати, що й сам ніби розпросторився, спрозорів, розтікся; в мені відбувалося щось таке... ніби все, що відчував, думав, переживав, чим болів і мучився, в мить скристалізувалося в чітку, збудовану за математичними законами формулу, що в мені ствердів і вилискував гранями кристал, таємну мову сигналів якого я вже, здається, годен прочитати. Зрозумів, що таке невтолене у світі – це шукання вкрай необхідного, а його нема; що таке пристрасті – це пошук отого необхідного, якого нема. Я раптом зрозумів, чому моя мати так поспішливо вийшла заміж за вуличного дивака втомилася жити без того необхідного. Зрештою, й батько не даремно розшукав оцю Марію, бо мати моя була лише однією гранню того кристалу, що його хотіла витворити батькова душа. Не інакший був я сам. бо моє раптове кохання до Юліани – теж було шукання того необхідного, того, без чого не міг жити, я повірив, що це допоможе створити в душі той кристал. Навіть мій візит у цю хатку на курячих ніжках теж був пошуком того, що мені необхідне, бо світ навколо нас – сітка, і всі ми плетемо її, бо вона повсякчас рветься, та сітка, коли хтось із її ткачів раптом тратить силу і падає, розкинувши руки й ноги, у прірву часу. Тоді наші пошуки й

пристрасті – наш чин – ту прірву заплести, як уміємо. Бо сітка на те й сітка, щоб існував той лад, який єднає атоми і всі навіть найдрібніші частки нашого буття. Отже, не неспокою ми шукаємо, а гармонії, а на місці випалних часток і в'язальних вузлів, що розпустилися, творимо вузли й частки уподібнені до справжніх. Відтак, і помилки наші – це розпад чи руйнування наших імітацій. Отож усе має бути в цьому світі: батько, мати, брат чи сестра, дівчина-жінка, яка обирається нами за покликом серця, і горе тому, хто руйнує ці первні, – перше з найпершого. Бо найперше з усього, що людина створила в цьому світі, – захисні стіни, які вирости в дім, а в тому домі за стінами поселила вона тих, без існування яких немислима її гармонія; тільки так людина змогла зайняти кругову оборону супроти тисячі лих, напастей і нещасть, які йдуть на неї приступом, як закуті в риштунки вояки і як духи невидимі, котрі ніби подих тлінного вітру. Тим-то я й радів, що знайшов собі брата. Хоч той брат іще дитина. Так, я правду сказав малому: брат повинен бути, байдуже чи він дід, чи дитинча, чи дорослий, брат – це запорука того, що тебе не звоює самотність; брат – це той, з ким маєш надію розділити власний біль, і він не відштовхує тебе; брат – це той, хто подає тобі руку, коли ти відчаюєшся вийти з води чи болота, які вже тебе ковтали; брат – це той, хто всміхнувся тобі на вулиці, навіть не знаючи тебе, і той усміх – не насміх, а розуміння, а може, й співчуття. Ми всі шукаємо свого брата у світі, а коли його знаходимо навіть на коротку хвилину, у нас починає вливатися ота промениста сонячна енергія, від якої розпросторюєшся й ніби розтікаєшся по широкому світі й стаєш трохи мудріший.

Отак я йшов, розслаблений, спрозорілий і наповнений, аж на мене люди озиралися. Але хай озираються, думав я, аби тільки не заздрили. Бо заздрість ближнього – це те, що віддаляє від нас брата, це те, що в першу руч убиває в нас нашу сонячну енергію.

Розділ дев'ятий

СІРІ ЛЮДИ

Двадцять два роки

Не люблю писати про хвороби, але мушу. Цього разу чергова атака ревматизму звалила мене якраз після зимової сесії, яку я склав блискуче, і надовго прикувала мене до ліжка. Місяць я провалявся в лікарні, де все мені осточортіло, аж вити хотілося. Отож переселення з лікарняного ліжка на домашнє було для мене святом. Навіть короткий вихід із пропахлого медичними запахами корпусу, щоб сісти в таксі, яке спеціально для цього замовила мати, став для мене подією неабиякою; тут мене може зрозуміти лише той, хто побував у подібній ситуації. Я дивився, так би мовити, на світ зовнішній з вікна, бачив сніг, покриті білим краєвиди, дерева сірі чи й чорні на цьому білому тлі; бачив людей, але шиби, хоч і прозора заслона, мають дивовижну здатність усе робити сірим і буденним; отож і дивився я на світ смутно й без хвилювання. Тут же мені відразу заклало дихання від густого, свіжого повітря, стояв невеличкий морозець, і все раптом ніби чарівним флером покрилося: сніг заіскрів і заграв під сонцем, яке стояло серед блілого випитого неба, відтак дивно й чудово зарипів під моїми ногами, дерева ніби кинулися назустріч, їхнє гіллячя було оторочене сніговими срібними крайками. Я побачив обличчя матері, вона стояла побіч голубої машини і всміхалася, і те обличчя було залите рівним світлом, що його виточувала оця ясна білизна. Я кинув оком на втоптану стежку, що тяглася навкоси від воріт до корпусу, по ній ішли якісь люди, й барви їхньої одежі були соковиті й контрастні: чорне пальто якогось стрункого чоловіка з вусами, на голові в нього шапка зі смушку, червона хустка у жінки і червоне її пальто, біла шапочка малої дівчинки, що не йшла, а бігла по стежці з підстрибом і її зелене пальто – ця дівчинка нагадала мені Юліану в такий же зимовий день, тільки тоді йшов сніг, а зараз сонце. Ці люди про щось балакали, блискали зубами, а дівчинка сміялася. В руці у жінки була "авоська", напхана пакунками, а другою рукою тримала червоної барви жіночу сумочку. Один лише шофер таксі був похмурий, на ньому – шкіряна куртка, а вуста презирливо й невдоволено кривилися; можливо, він довідався, що йому доведеться везти мене в долину річки, а всі таксиста спускатися туди не любили.

– Не затримуйся, – сказала мати, – а швидше сідай.

Але я не поспішав. Пив на повні груди повітря, аж у легенях у мене легенько поколювало. Дівчинка у білій шапочці закинула до мене личко і, певне, чимось уразилася, бо усмішка почала розтавати на її вустах, а оченята стали круглі, здивовані, а може, трохи й перестрашені – щось чудне вона в мені побачила. Я всміхнувся малій і підморгнув (на мені були світлі окуляри), і дівчинка усміхнулася теж, але миттю відвела погляд і пострибала стежкою далі, а жінка в червоному повернула до вусатого чоловіка обличчя, на якому засіялися перші зморшки, і щось сповістила дзвінким, мелодійним голосом, щось про поїзд, який відходить о такій і такій годині.

Я сів у таксі й заплеснув дверці, відрізавши себе від того живого світу, бо знову опинився за склом, і скло відразу ж погасило для мене все чарівне. Мати вже теж сиділа в таксі, в неї були підфарбовані губи, і вона нервово м'яла шкіряні рукавички.

– Сьогодні невеличкий мороз, – сказала вона, повертаючи до мене сіре обличчя з чималим із горбинкою носом, – я саме чекала на такий день, щоб тебе забрати.

Шофер упав на сидіння, плеснув дверима, і таксі рвонулося з двору лікарні, ніби поспішало швидше покинути це сумне місце.

– Як там удома? – спитав я, бо годилося щось запитати.

– Узимку він скучає, – сказала мати, і її нафарбовані губи стали єдиною барвистою плямою на сірому обличчі. – Це такий чоловік, – додала ледве не захоплено, – що й хвилини без роботи не всидить...

Говорила щось іще, бо їй було приємно про те говорити, але я її не слухав, бо дивився з якоюсь дивною пожадливістю на перехожих, повз яких ми проїжджали, я скучив за людськими обличчями. Всі були моторні, здорові, веселі, заклопотані, кудись поспішали, щось тягли: сумки, течки, корзини; я по-доброму позаздрив на їхню заклопотаність і на їхню

веселість, бо що може бути ліпше, коли людина вільно дихає свіжим повітрям, коли школярі біля школи обкидають сніжками дівчаток, а ті зі сміхом тікають, блискаючи очима і сяючи рум'янцями щік; коли в людини на черевиках налипає сніг, а вона поспішає, вергаючи розм'яклу снігову світло-брунатну масу; коли двоє знайомих раптом зупиняються і починають балачку, а від їхніх ротів здіймаються легенькі клубені пари.

– Була в тебе сьогодні температура? – спитала турботливо мати.

– Була, – сказав я, – але невелика.

– Удома тобі буде ліпше, – мовила мати і в якомусь пориві стисла мені руку в зап'ясті.

Зирнув на неї. Очі її світилися любов'ю і жалем, а нафарбовані вуста ледь-ледь усміхалися – була щиро рада, що я повертаюся додому.

У лікарню до мене двічі приходили однокурсники: Заброда. Клава і Таня; навідував мене і Владек Шарий, прийшли навіть раз Віктор Яремчук, який гостював на зимових канікулах удома, з Мирославою, але це було на початку моєї хвороби. Потому кілька разів приходила тільки Таня, приносила мені яблука з їхнього саду – ми з нею сідали в коридорі, і вона мені розповідала про інститутське життя, про наш курс, приносила часом якусь книжку, яка найбільше їй сподобалася. Мати приходила до мене щодня, кілька разів із вітчимом, але той у час візитів мовчки сидів біля нас і вовкувато позирав на хворих – виявляється, лікарень та лікарів він боявся. Зараз, їдучи в таксі, я відчував, що вивіз трохи лікарняного духу з собою, і ним починає наповнюватися машина. Здається, це трохи дратувало понурого таксиста, бо він вряди-годи повертав до нас свого профіля, а ніс його морщився.

– Як там у вас дорога? – спитав він у матері.

– Машини з'їжджають, – відповіла сухо мати.

– Я теж з'їду, але чи виїду? – буркнув таксист.

– А що мені робити із хворим хлопцем? – вибухла мати.

Таксист засопів, але промовчав.

Ми з'їхали щасливо. Але під гору вже буксував "Запорожець", і таксист понуро в той бік позирнув.

Я виліз із таксі й відчув полегкість, коли машина поїхала й повезла геть оту набурмосену фізіономію. Повітря тут було ще чистіше й прозоріше, і я видихав із себе лікарняні запахи, якими, здавалося, було просякнуте все моє тіло. Знайомі хати, покриті білими шапками дахів, знайомі дерева з отороченим гіллям. Біля новенької хвіртки стояв усміхнений вітчим у куфайці з розстебнутими гудзиками й простоволосий, його антрацитні очі палали.

– Ну от і приїхали, – рухнула мати вустами, які червоно горіли на її сірому обличчі.

– Здоров! – сказав вітчим і потис мені руку так, аж кісточки хрупнули.

Двір було від снігу очищено, легенько рипіло під ногами. На бузковому кущі висіла годівничка з дашком, і там стрибало кілька синиць. Вони спурхнули й потріпотіли барвистими крильцями, струшуючи прозоре й туге, як мені здавалося, повітря.

– Радий, що ти вже вдома, – сказав за спиною в мене вітчим, а мати, котра йшла попереду, обернулася.

Тепер уже будемо всі вкупі, сказали її разюче червоні уста...

І от я лежу в своїй кімнаті, у власному ліжку, навколо мене звичний ареал. Просто переді мною вікно, покрите химерними крижаними мережками; біле гілля й білі квіти. Рами подвійні, між них на підвіконні пухкий шар вати, на якій лежать два карликові смугасті гарбузки, а посередині червоно палає китичка горобини. З лівого боку стоїть книжкова шафа, скло її в навісних рамах, там світяться корінці моїх улюблених книжок. Ухідні двері розтинають протилежну стіну; біля вікна письмовий стіл, над яким висять дві полиці, на одній – інститутські підручники, а на другій двадцятитомне зібрання творів Івана Франка, що його передплачував ще батько. На другій половині стіни висить стара закіптюжена картина – материн спадок від її діда й баби, на ній ледве видно дерева – верби, що полощуть віти у воді, а водою плине човен, напхом набитий дівчатами в довгих строях. Одна дівчина опустила руку у воду, перекинувшись із човна, друга звелася і рве вербову гілку, а решта сміються. Ті постаті й човен також ледве видні, але я маю втіху дивитися на те нехитре малювання, продукт творчості якогось провінційного маляра-самоука, який задовольняв невибагливі смаки моїх простих предків; я цієї картини не викидаю, хоч вона увіч твір банального смаку. Я не викидаю тієї картини, бо вона має часом казкові здатності: при певному освітленні ті дівчата в човні ніби оживають, ніби оновлюються й бачаться зовсім виразно; іншого разу їхні обличчя, як і весь отой ідилічний пейзаж, пригасають, розчиняються у сутіні, і я бачу на картині не зображення, а тіні забутих предків. Я це знаю тому, бо на картину напевне не раз дивилися мої дід та баба, мати моя малою і її брат, отой, котрий не повернувся із війни. І мені часом здається, що в тій картині вони залишили часточки свого єства, якого не маю я права зневажати, бо в цьому світі надто небагато споминів і пам'яток про них залишилося.

У моєму покої два стільці, один біля столу, а другий біля ліжка, на яких сідають мої гості, котрі мене відвідують, а в кутку біля стелажа стоїть батькова бандура, на якій я ніколи не гратиму. Але в часи особливого осяяння, в часи, коли у вікно починає литися особливо яскраве світло (зараз у моєму помешканні одне вікно, друге вітчим заклав, як непотрібне), я можу кинути погляд на той забутий інструмент і уявити посеред кімнати на стільці для гостей схилену батькову постать.

Тоді чую срібний передзвін струн і в його голосі ніби сердешні зітхання хлипають – болісні згуки. Я вже казав про цю свою особливість: мені важко відтворити й просту мелодію, але я можу прослухати "в собі" весь репертуар, який виконував батько й Андрій Андрійович; ці пісні десь у глибині моєї свідомості записані, ніби там ховаю я магнітофонну стрічку. Одне тільки жаль, ніколи не видобуду я тієї стрічки із глибин свого єства і не зможу зафіксувати більш тривко. Часом я думаю, що людина ніби музей, що в ній відкладено залишки не тільки того, яке удостоївся побачити в цьому світі, а й того, що колись бачили його попередники: батьки, діди й прадіди. Часом у снах, особливо тепер, коли я хворий, потрапляю я в якісь інші часи, де інакше вдягалися і по-інакшому жили, і хоч це може бути тільки химерна гра моєї уяви, часом хочеться вірити, що те, пережите уві сні, – частка дійсного, адже й минуле наше ніби сон, і тих наших уламків залишається в нас усе менше й менше, вони ілюзорні, як і ті дівочі постаті на моїй картині: інколи проявляються, а інколи тьмяніють. Ми безсилі впорядкувати ті уламки в якійсь системі, виладнувати в чітку історію, вони тільки часткові спалахи, таємничі знаки, яких несила розшифрувати. Якось мені приснилося, що стою на кріпосній стіні, а ту стіну здобувають штурмом яничари, і я рубаю голови, які вигулькують від драбини, зачепленої за стіну. Ніколи не вивчав я, як одягалися яничари, і заради інтересу попросив у Андрія Андрійовича, який навідує мене зараз з Оленою Артамонівною кожні три-чотири дні, щоб приніс мені почитати "Історію Туреччини" Агатангела Кримського. Здивовано побачив, що турки й справді носили високі химерні шапки, як і ті, проти кого бився уві сні. Ні, я далекий від того, щоб відзначити в цьому якесь містичне начало; просто переконаний, що кожна людина і справді музей, а коли говорити про те, що побачив кожен своїми очима, то й поготів. Ось чому я засів за своє писання, бо всі мої предки навіки повтрачали кожен власний музей, а воно не без значення, бо кожна людина, навіть така мала й непримітна у світі, як я, раз навіки неповторна, та й кожен рід, хай не чинив він історичних подвигів, творить свою неповторну гілку на загальному дереві життя. Бо всі оті тисячі, міріади дрібниць, з яких складається мозаїка нашого "я", не мають зверхньо упосліджуватися, адже вони часточки неповторного макрокосму. Отож мені здається, що кожна навіть мала людина має

свою велич і велич її складається не лише з учинків та дій, не в тому: належна вона чи ні до історичного чину, а в тому, наскільки осяює світлом свого розуму й душі навколишній світ. Так, я не врятую від забуття голос, музику і оте сердечне почуття, з яким співав і грав свої пісні мій батько, хоч і маю здатність програти в собі їх із дивовижною точністю, але я можу врятувати хоч часточку світла, яким налито мій мозок, – ось причина того, чому я ці записки складаю. Свій музей я в міру сили своєї хочу таки створити; хтозна, може, ця маленька цеглинка для чогось доброго у світі придасться? І навіть коли вона ні до чого не придасться, я виконаю цю роботу, бо вірю, що сірі люди, яких вигадав мій маленький брат (до речі, я заніс йому пістолета з пістонами, а його матері останню прижиттєву фотокартку мого батька), існують, і що вони вже вирушили в приступ на малесеньку фортецю мого живого "я".

Уперше побачив їх у лікарні, коли мене палила гарячка, коли руки й ноги мені хололи й терпли – вони виходили з кутків, голі, сірі, без облич, а з машкарами, дихали на мене морозом, простягали кінцівки, що нагадували щупальця спрута, вони вилазили з кутків, проламувалися крізь підлогу й ішли, йшли на мене, спускалися на нитках павутини зі стелі, вилазили з електричних ламп, перелазили через бильце ліжка, проламувалися крізь зачинені двері. Тоді я схоплювався, хапав дитячого пістолета і стріляв у них, стріляв. Мої постріли влучали в них, і вони розліталися клаптями тьми, і я ледь-ледь їх тоді подолав. Але я знав, що вони невдовзі повернуться, ось чому почав дбати про власний музей. Мені нелегко мережити ці рядки, бо сили в моєму тілі небагато, мені нелегко переживати ще раз те, що було; хтозна, може, це писання забере в мене рештки сили – часто мліють у мене пальці, голова йде обертом, тоді я лежу безживно якийсь час, щоб, оклигавши, знову братися за перо. І я за нього беруся, бо раптом почав поспішати жити, боязнь якась навідується. Я ніби вийшов на довгу порожню дорогу і біжу, біжу, хоч піт заливає мені очі, хоч мліють ноги, але я біжу, як колись біг через поле мій дід, адже і в нього, і в мене, і в мого батька страх був один: а що коли ми не добіжимо туди, де нас чекає зцілення? А що коли світ раптом розірветься на клаптики тьми і з кожного такого клаптика виросте сіра людина, і тих сірих людей уже нічим не вдасться відлякати,

в них уже не постріляєш із іграшкового пістолета. Тому й дід мій та батько знали, і я знаю: зупинятися нам ні в якому разі не можна...

Прийшов до мене Владек Шарий. Люблю дивитися, як він сідає на стілець, трохи недбало закинувши ногу на ногу, люблю бачити його спокійне гарне обличчя – є в нього, попри все, якась непідробна шляхетність. Так повелося, що я став звірником його в інтимних справах, отож він відразу й починає про це балачку.

– Мати моя відновила візити до Мирославиної матері, – каже він.

– А ти?

– Ну, і я теж, тільки з умовою, що вона покине мене сватати, – каже Владек, і усмішка на його вустах трохи сумна, а трохи іронічна.

– І відновилася ваша дружба з Мирославою? – запитую я.

– Важко сказати, – відповідає Владек і задумливо дивиться на мою книжкову шафу. – Щось у наших стосунках порушилося.

– Ясно що, – засміявся я. – У неї є хлопець. Вони листуються, він часто приїжджає додому, і в них усе гаразд.

– Звідки знаєш? – зацікавлюється Владек.

– Приходили до мене в лікарню.

– Цього ти мені не казав.

– А має воно значення?

– Ні, – відповів Владек. – Тепер, коли ми знову в них буваємо, коли сідаємо разом грати за фортепіано, балакаємо про всілякі дрібниці, я знову заспокоївся.

– Тобто як?

– Не відаю й сам. Я, очевидно, людина сталих звичок. Коли наші візити до Мирослави урвалися, щось мене почало з'їдати, а життя ніби порожнє стало. Відчував, що ніби втратив якусь частину себе, гарну й принадну, тобто почав, як ти кажеш, дисгармонізуватися. А тепер я думаю чудні речі: хіба не можна з дівчиною просто по-людському дружити? Уяви собі, що я її навіть не ревную. Але без цих відвідин, без нашої спільної гри, без отих принагідних балачок, навіть, коли хочеш, без того традиційного нашого чаювання, я й справді дисгармонізуюся. Поясни мені через свою мудрість: може так бути?

– Може, – сказав я. Бо так воно є. Знаєш, мені шкода...

– Шкода чого? – ставить руба брови Владек.

– Шкода, що Мирослава тебе не полюбила.

– О, дякую, – ледь-ледь усміхнувся Владек. Йому здалося, що я сказав комплімент. Але я не казав комплімент, мені й справді було шкода, бо йому потрібна тільки така жінка, як Мирослава. З іншою він пропаде.

– А що у ваших стосунках порушилося? – питаю я.

– Бачиш, – Владек знову дивиться на мою шафу. – Вона мене ніби побоюватися стала. Уникає залишатися сам-на-сам, ми зустрічаємося тільки в присутності дорослих, а це значить, що й балачки наші точаться тільки на загальні теми, а мені, кажу це відверто, бракує з нею отих наших сокровенних бесід.

– Ну, тепер у садку не побесідуєш, – сміюся я, а в душі відчуваю до свого приятеля глибоке співчуття. – Попримерзали б до лавки.

– Ми не тільки бесідували в садку, – звів брови Владек. – Коли негода чи холодно, вона запрошувала мене до своєї кімнати.

– А зараз не запрошує?

– Ні. І мені здається, що причина знову-таки в моїй матері. Вона вигадує всілякі невинні штучки, щоб ми залишилися на самоті, а Мирослава цього відверто уникає.

– А ти певний, що, коли залишитеся на самоті, вестимеш себе як кавалер?

– Погано ти мене знаєш, – смутно каже Владек. – Я не належу до хамів.

– Ну, це невелике хамство, звіщаю я, – спробувати відвоювати собі дівчину.

– Для мене це – хамство, – каже Владек. – Не дозволив би собі щодо неї жодного негречного жесту.

Це була правда, але чи подобається така гречність дівчатам, подумав я. І де межа між чоловічою інфантильністю і шляхетністю? Але цього казати Владеку не годилося: хай буде так, як він хоче. Раніше, може, я в цьому місці кольнув би приятеля, спробував би його підстьобнути, вразити, щоб він якось активніше, вразливіше реагував на світ, адже любить він таки по-справжньому Мирославу, однак цього року після лікарні я сам став ніби інакший; більше того, починав глибше розуміти приятеля, оцього красунчика, який зовсім не вмів скористатися з переваг своєї зовнішності.

– А як фандолетка? – питаю я.

– Сам собі дивуюся, – каже Владек. – Коли ми покинули відвідувати Мирославу, в мене зовсім пропав до тієї, як ти кажеш, фандолетки інтерес.

– А зараз відновився?

– Ну, щось подібне до цього. Але знову-таки я не впевнений, що це в мене любов...

Але він був сумний, Владек. Я добре це бачив; може, він щось недоказує? Може, він хоче в такий спосіб охоронити себе від поразки? А може, й справді це щось дивне: його любов до Мирослави якась половинна – без неї світ втрачає для нього принадність, а при ній відчуває приплив енергії, навіть любовної до інших осіб жіночої статі? "Чи може таке бути" – запитую я себе Владековими словами і відповідаю словами своїми: "Може, бо так воно є!"

І я відчуваю зворушення від того, що він сидить поруч мене, оцей гарний із шляхетними манерами й душею юнак, якого дехто назвав би інфантильним і ніяким – я так його не назву, бо і від нього, попри все, випромінюється оте святе світло, яке хай і тихо, м'яко але ояснює цей складний, заплутаний і химерний світ...

Прийшли до мене Андрій Андрійович з Оленою Артамонівною, і ще з сіней я почув рокітливий бас:

– А де це той, хто хворіти задумав?

Він уже давно не носив пенсне, скельця його окулярів чіплялися до тоненької металевої смужки, очі дивилися на мене приязно. І я розцвів їм назустріч щирою усмішкою. Цього разу Андрій Андрійович приніс мені пакунок книг, і я знав, що це старі книги.

– Це для того, щоб не вішав носа і не нудьгував, – пророкотів соковитий бас.

Андрій Андрійович останніми роками, як я вже казав, постарів, волосся й вуса стали майже білі, але найбільша його драма в тому, що через артрит змушений був покинути грати. Про це він мені сповістив ще коли навідував мене у лікарні і вперше його бас звучав печально.

При цих гостях мати відразу ж заметушилася й побігла ставити чай, Олена Артамонівна детально розпиталася про моє здоров'я, а тоді пішла погостити з матір'ю, а Андрій Андрійович весь той час мовчки сидів на стільці й позирав на зачохлену бандуру, яка стояла в кутку.

– Жаль, – сказав він, коли Олена Артамонівна вийшла, – замовкла моя голубка, та й ваша мовчить... Давай-но я її хоч настрою...

Вийняв з бічної кишені ключа, розчохлав інструмент і почав накручувати гвинти, торкаючись пучками струн.

– Старість не радість, сказав він, – а болячка – забирачка, не дачка. Але хто говорить про сумне, того біда не мине. Послухай-но, поки жінок нема, кілька анекдотів...

Анекдоти були смішні, але й справді не для жіночих вух. Ми сміялися, а найбільше сам оповідач, задоволено рокочучи басом.

– Знаєте, яка в мене мрія. Андрію Андрійовичу, – мовив я – Коли вилізу з цього клятого ліжка, куплю собі магнітофона.

– А це для чого? – здивувався співрозмовник.

– Для того, щоб записати ваші пісні, сказав я. – Бо ви самі не зберетеся цього зробити.

– Списуєш мене на смітник? – підняв брову Андрій Андрійович.

– Ні, хочу записати, – сказав я.

– А що ж, дотепно. Боюся, не зіграю вже так, як умів.

Зіграєте, як зумієте. Для мене, коли не вийде, проспіваете їх без супроводу

– Без приграшу пісня все одно, що хліб без сала, – сказав Андрій Андрійович.

– Хлібом наїсися, а без хліба сало дурне, – мовив я йому в тон.

– Що ж, і це правда. Був у мене один учень дивовижний учень. Це твій батько. Його б ми записали! – сказав Андрій Андрійович.

– Його вже не запишеш. А вас обов'язково запишу. Оце б мені тільки з цього клятого ліжка вилізти.

– Вилізеш, – сказав, пробігаючи пальцями по струнах Андрій Андрійович. – Не бери тільки лихого до голови.

Прийшли жінки, наповнили кімнату гамором, потягли стола до мого ліжка, задзеленчали чашки з ложечками. Завітав до кімнати й вітчим, якийсь трохи зляканий із смішно прилизаним чубом, навіть його смоляні очі не палали, а були ніби пригашені. Притяг із собою стільця і скромно сів до столу.

– Ви тут, у цьому обійсті такий лад навели, – сказала Олена Артамонівна, – не начудуєшся. От би ти повчився, – кинула вона чоловіку.

Вітчим ледь-ледь запишався, очі його антрацитно спалахнули, але миттю погасли, він знову сидів зніяковілий зі своїм смішно пригладженим чубом. Андрій Андрійович глянув на свої руки і зітхнув.

– Я вже цього, Оленко, не навчуся, – сказав. – Коли я вже від своєї другої жінки відмовляюся, то де вже мені до паркану чи дверей.

Вітчим здивовано зирнув на Андрія Андрійовича.

– Еге ж, чоловіче. – підморгнув йому той. – Мав я не одну жінку, а дві, й не дивуйтеся. Одна, правда, дуже до плачів охоча була, але не менше любенька, як та, котра тільки бурчить.

– Це вони про бандуру свою говорять, – зважила за потрібне пояснити моя мати, бо у вітчима з гумором було не все гаразд.

Вій спробував усміхнутися, але знову застиг, зніяковілий, а коли брав подану йому чашку з чаєм, тримав її обома руками, ніби боявся, що вона з його грубих рук випорсне.

Я тим часом гортав книги. Чудові книги, які пахли старим папером, надруковані химерними шрифтами: етимологічним правописом, ярижкою, правописом наукового товариства імені Шевченка з "І" на місці "і" – через ці книги я наново пізнавав дивний феномен української літератури. Дивний тим, що це була література, яка ніби соромилася своєї величі і ховала свої шедеври у старих виданнях, а на вічі виставляла щось коли не пересічне, то не таке привабливе. Скільки я знайшов у тих старих виданнях чудових творів, які до сучасного читача й досі не дійшли.

– Годі тобі возитися з тими книжками, – сказала мати. – Сідай до чаю.

Я зітхнув і взяв до рук філіжанку. Це був новий, недавно куплений, хоч і дешевий сервіз, і мати ним пишалася. Принаймні мала що поставити на стіл при гостях, і вже це складало їй немалої приємності.

Андрій Андрійович знову почав сипати жартами, сміявся розкотистим басом, але я помітив, що філіжанка в його руках тремтить. Він намагався пригасити цей трем, але від того руки тремтіли ще більше і, хоч не було в нас у хаті гаряче, я побачив, що на лобі в нього виступили краплі поту...

Приходить до мене Таня. В неї мета конкретна: приносить мені інститутські новини. Ми розмовляємо про навчання, курсове життя, а часом про книги. Інколи вона переповідає мені кіно, яке їй сподобалося. Ніколи не розпитує вона в мене, як я себе почуваю, очевидно, з делікатності; я дивлюся на її негарне лице, слухаю теплий і тихий голос, дивлюся на її руки, сухі, довгопалі і аж трохи синюваті, і думаю про те, що Владек якоюсь мірою має рацію: біля жінки не обов'язково закипати полум'ям, біля неї можна відчувати тишу й умиротворення.

Я думаю, що полум'ям закипають здебільшого ті, котрі таємно переконані, що цієї жінки їм ніколи не здобути; любовне ж полум'я – це ніби відчай закоханого, даремна спроба викресати відгук і в її серці, тобто цей вогонь палає тільки тоді, коли кохання ставляться перешкоди. Коли ж перешкоди усуваються, полум'я гасне; натомість приходить спокійний і теплий будень, в якому людина має дбати лише про одне: аби тепло, яке вона бере від близького собі і яке віддає навзаєм, не зникло, тобто щоб не перестав жевріти жар, залишивши після себе тільки попіл.

Ні, з Танею не поведеш інтелектуальної балачки, нею не будеш марити, прокинувшись серед ночі, але коли тебе притисне біда, вона відразу ж це почує, прийде й сяде біля тебе, спокійна, врівноважена, не демонструючи свого співчуття, а віддаючи його так просто, ніби це щось звичайне, конечне, а інакше й бути не може. Вона не трепетатиме й не палатиме в твоїх обіймах, але й не відштовхне тебе, вона не обцілує тебе з жаром, але вуста свої тобі подасть, бо має природжену покірність перед життєвими необхідностями. Улаждуватиме спільне гніздо, плекатиме в ньому свій лад, відвівши належне місце й тобі, а коли той лад порушуватиметься, сердитиметься й бурчатиме, але без злості й заїлості, бо розуміє чи, власне, відчуває, що злість та заїлість – це теж щось супротивне тому ладу, задля якого вона й живе. Не ганятиметься

за ганчірками, а вдагатиметься скромно й пристойно, а всі речі в її домі наберуть того-таки скромного й пристойного вигляду. Мені здається, що саме вона могла б стати доброю й достойною парою Владеку Шарому, і я їх, може б, і звів у цьому світі, коли б не фатальна врода мого приятеля. Таня, може, і здатна захоплюватися вродою й силою, як колись короткочасно захопилася нашим однокурсником Забродою, але це її почуття платонічне, як любов до кіноактора, якого вона бачить віддалік, якого обожнюватиме, але до якого ніколи не наблизиться. Коли б я звів її з Владеком Шарим, її спокій і урівноваженість порушилися б – тоді б вона стала дразлива й нервова, а може, й ревнива. Отож я дивлюся на спокійне лице своєї однокурсниці і думаю: коли в нього отак пильно вдивлятися, воно починає ставати не таке вже й негарне; воно навіть вабити починає. Годі мені приходить у голову: а що, коли я візьму оту суху синювату руку й тихо погладжу?

Вона ледь-ледь здригається, ставить супроти мене побільшені очі, щоки їй заливає легкий рум'янець, але руки своєї не відбирає. Тоді я всміхаюся до неї, але вона відводить очі й обличчя її ніби дерев'яніє. За хвилю забирає руку і голосом трохи бадьорішим, ніж звичайно, починає розповідати, як один із наших однокурсників нагрубіванив викладачеві; ясна річ, що вона того однокурсника осуджувала.

Я знову беру її за руку, цього разу вона не здригається і не дивиться на мене здивовано, а спокійно оповідає вже про якийсь фільм. Коли ж прощається і йде, я дивлюся на її рівну суху постать, на тонкі ноги, які поблискують капроном, хоч надворі й зима, і думаю: а що, коли й справді мені полюбити цю дівчину? А ще я думаю: коли полюблю її, що це для мене означатиме: попіл чи діамант?

Думаю про це тому, бо цієї ночі мені знову приснилися сірі люди. Знову пішли на мене приступом, проламувалися крізь стіни, заходили в двері, влазили у вікно, вигулькували з кутків, спускалися на павутинні зі стелі. Сірі, голі, безлиці люди з довгими, наче щупальця спрута, кінцівками. Я скочив тоді, уві сні, з ліжка, вихопив іграшкового пістолета і стріляв у них і стріляв, палив їх вогнем, відкидав звуком пострілів, і ледь-

ледь їх подужав, адже сьогодні вночі вони вели супроти мене навальний наступ.

notes

Notes

1

Прощай, моя радосте! (франц.)